

УДК: 398.22: 370

**Алимбеков А., п.и.д., профессор,
Кыргыз-Түрк «Манас» университети
alimbekov@yahoo.com**

**«Манас» кыргыздардын салттуу педагогикалык терминдерин жана
түшүнүктөрүн изилдөөнүн булагы катары**

Макалада «Манас» эпосундагы айрым элдик педагогикалык түшүнүктөр, терминдерди чөмөлөө проблемасы каралган.

В данной статье рассмотрены проблемы толкования некоторых педагогических понятий и терминов традиционной педагогической культуры на материале эпоса "Манас".

This article describes the problems of interpretation of some pedagogical concepts and terms of the traditional pedagogical culture reflected the epic "Manas".

Адамзат өткөндөгү жетишкендиктерин баалоо, үйрөнүү аркылуу гана алдыга жылып өнүгө ала тургандыгы байыркы замандан бери эле турмуш акыйкаты катары ырасталып келет. Ар бир жаңы муун мурдагылардан мураска калган маалымат казынасын, табылгаларды мезгил менен мейкиндиктин таламынан «окуп чыгып», ой элегинен өткөрүп, турмуштун жаңы муктаждыктарына ыңгайлаштырып колдонууга умтулат.

Бул маселе педагогикалык маданияттын өнүгүшүндө өзгөчө мааниге ээ. Анткени, Ч. Айтматов адилет белгилегендей: «Ажайып искуство образдарында, башкача айтканда, байыркы мифтерде, аңыз-аңгемелерде (легендаларда), классикада сакталып калган рухий таржымалы менен тарыхын унутуп калган адам ақыл-эс жагынан эч качан жарыбайт, андай адам азыркы ашкан татаал турмушту аңдаганга алсыздык кылат» [1, 236].

Г.Н. Волковдун терең ишенимінде «Эс тутумсуз тарых болбойт, тарыхсыз салт болбойт, салтсыз маданият болбойт, маданиятсыз тарбия болбойт, тарбиясыз личность болбойт, личностсуз улут болбойт» [3, 111].

Кыргыз элинин тарыхый–педагогикалык эс тутумун түгөл камтыган мурас – «Манас» эпосу. «Манас» дастаны көчмөн кыргыздар учүн эпос гана эмес, дүйнө таануунун, руханий турмуштун мектебинин милдетин аткарып келген. Г.Н. Волков өзүнүн «Манас» жөнүндөкат» аттуу белгилүү эмгегинде «Манас» «...анын ар бир сабы айкын педагогикалык мұнөзгө ээ», – деп тыянак чыгарган. «Манаста», баарынан мурда, элдик педагогиканын кору, уюткусу топтолгон (Исаев Б.). «Манас» эпосу кыргыз элинин «педагогикалык пансофиясы» (бардык ақыл билимдеринин жыйындысы) катары бааланууга тийиш (Т. Ормонов). «Манас» эпосу кыргыз элинин өткөнү менен гана эмес, азыркы турмушу менен туташ биримдиктеги дөөлөт. Ал бүгүнкү мугалим-тарбиячыларды көп кылымдык сыноодон өткөн, нагыз турмуштук практикада бышып жетилген педагогикалык түшүнүктөр, инструменталдык каражаттар менен камсыз кылууга жарамдуу. Эпостогу ошондой дөөлөттердүн бири – элдик педагогикалык түшүнүктөр жана терминдер. Жаш муундарды руханий жактан жетилдирүүгө болгон элдик талаптар ал кубулушту мүнөздөөчү элдик терминологиялык түшүнүктөрдү да жаратып, алар «Манас» сыйктуу дастандарда катталып калган. Элдик терминдер улуттук илимий–педагогикалык терминдерди толуктоо, кеңейтүү, байытуунун соолбос булагы. Көпчүлүк учурда алар таалим-тарбия кубулушунун көп кырдуу купуя сырларын илимий жактан объективдүү чөмөлөө учүн ачкыч катары кызмат кылат.

Ушундан улам макалада «Манас» эпосундагы таалим-тарбия терминдерин ачыктоо маселеси алгач ирет коюлуп олтурат. Колго алынып жаткан маселе эпостун пансофиялык

педагогикалык дөөлөттөрүн реконструкциялоонун курамдык бөлүгү катары каралышы мүмкүн.

2. Эпостун мазмунундагы тарбиялоо жөнүндөгү элдик терминдер.

Элдик педагогикалык терминдерди тактоо маселеси биз тараптан мурда да аздыркөптур колго алынган. Алсак, ушу ишке кол кабыш кылуу ниети менен Кыргыз-Түрк «Манас» Университетинин чакан окумуштуулар тобу ушул саптардын авторунун демилгеси жана катышуусу менен «Таалим-тарбия терминдеринин чечмелеме сөздүгү» [2, 517] аттуу китепти даярдап жарыкка чыгарган. Биздин баамбызыда кыргыздардын салттуу педагогикалык маданиятында активдүү колдонулган терминдердин, түшүнүктөрдүн катарына төмөнкү сөздөрдү кошууга болот: «тарбия», «тартип», «тартиптүү», «тартиптүүлүк», «таалим», «көз болуу», «карар», «кемелине келтирүү», «баралына келтирүү», «эрзеге жеткирүү» ж.б.

Кыргыздын дидактикалык фольклорундагы «санат», «насыят», «терме», «нуска», «үлгү», «үгүт» ырлары да генезиси, элдин түшүнүгүндөгү колдонулуп келген ар кандай семантикалык мааниси жагынан да элдик таалим-тарбия деген түшүнүктөр менен өзөктөш, тамырлаш. Бирок, аталган терминдердин көпчүлүгү турмуштук жагдайларга байланыштуу педагогикалык кубулуштарды чечмелөө менен гана чектелет.

Эпостун тексттеринталдоого алганда, алгач баамга урунган жагдай бул – анын лексикалык корунда **«тарбия» термини** учурбайт. Анткени «тарбия» дээрлик бардык түрк тилдерине арабдардын «тарбият» деген сөзүнөн кирген. Мындан келип чыга турган божомол бул: тарбия сөзү түрк тилине ислам дини менен кошо кирип, алгач педагогикалык кубулушту мүнөздөөчү синоним сөз катары колдонулуп олтуруп, жаңы мазмун менен толукталып, туруктуу жалпылоочу түшүнүккө айланган болуу керек.

Арийне, эпос деген эпос. Анын тарбиялык мазмуну канчалык бай болбосун, фольклорго таандык бөтөнчө каражаттардан куралып түзүлөт. Эпостогу педагогикалык түшүнүктөр азыркы терминдер сымал тек бир сөздөн туруп, кубулуштун табиятын тике чечмелөө мүмкүнчүлүгүнөн алыс. Алар бүтүндөй кубулуштун так жана толук мүнөздөмөсүү катары *фразеологизм, афоризм, императив, эпитет* формасында кездешет.

Элдик педагогикалык терминдер көбүнеше бала баатыр Манасты бармактайынан баштап кантип жетилдириүүгө байланышкан төмөнкүдөй саптарда кездешет: Ошонтип Жакып хан Манастын келечеги жөнүндө камкор ой жүгүртүп, эмгекке чегерип, ага аккараны таанытуу жөнүндө аялы Чыйырдыга: «*Аңдасам, балаңдын ақылы аз, жөнүн таптайт, байлыкка мас. Муну эркелетип жөн койбой, койчуга малай кылып берели. Сөз айтууга жастыксын, сөөгү бышип катыксын, малдын, дүйнөнүн баркын билсин*» – деп акыл салат.

Мындағы: «*Сөз айтууга жастыксын, сөөгү бышип катыксын*», – деген императивде көчмөн кыргыздардын салттуу маданиятында жетилген инсанды тарбиялоонун көп кырдуу программысы катылган деп айтсак аша чапкандыкка жатпайт. Буларды тике маанисинде түшүнүгө болбайт. Алсак, кыргыз салттуу маданиятында **«сөз айтууга жатыгуу»** кадыреле адам катары калыптануунун эң негизги көрсөткүчтөрүнүн бири катары каралган. Кыргыз эли жаш муундардын акыл-эс жактан өнүгүп-өсүшүн, алардын эне тилдин керемет-кенч казыналарын өздөштүрүгө болгон ыкласын, ынтаасын көркөм сөзгө табити менен тыгыз байланышта караган. Анткени, жазма, басмасы жок кыргыз эли үчүн аздектегени, акыл-тажрыйбаларын топтоочу, сактоочу казына да, аларды сонкы урпактарга мурастоочу каражат да эне тил болгон. Ырасында эле кыргыз эли эне тилди адам акылынын ажайып туундусу катары караган. Элдин мындаи пикири: «Тил – акыл таразасы», «Тил – ойдун сандыгы», «Акылдуу – тили менен, акылсыз – колу менен», «Казанда болсо, чөмүчкө чыгат», «Сөз – элдин кенчи, чөп жердин кенчи», «Кеп наркы – калк наркы», – деген элдик макалдарда таасын туонтуулган. Ал төмөнкү макалдарда

калайык-калктын эми жашоо турмушта эң башкысы сөз багуу, ак-караны таануу сөз аркылуу жүзөгө ашаарын таанытуу ыкласы жатат: «Кылыч жарасы бүтөт, тил жарасы бүтпөйт», «Катуу сөз камчы, жылуу сөз укурук», «Айтылган сөз – атылган ок», «Жакшы сөз – суу, жаман сөз – уу». Адатта кыргыз эли адамдын адеп, акыл жөндөмүн анын сөзүнө карап баалаган. «Акылдуунун сөзү кыска, айта салса нуска», «Кеп наркы – эл наркы», «Кеп байкаган көсөм, сөз байкаган чечен», «Макалдатып сүйлөгөн акылмандын белгиси». Кыргыз фольклорунда балдар табиятына көркөм сөздүн түпкү рухий дүйнөдөгү алган ордуна карай сөздүн сөзүн тандай билүүгө, үйрөтүүгө кеп-кеңештер да арбын: «Күштүн көркү – канат, сөздүн көркү – санат», «Уйкашкан сөз шербет сөз, түйүп койсо бермет сөз», «Сөз атасы – ыр, сөз катасы – чыр», «Макал атасы – сөз, мата атасы – бөз», «Макал – акылдын каймагы». Сөздү орду менен сүйлөө элдик этиканын эң башкы эрежеси, жобосу катары каралган. Бул эреже-жобо төмөнкү макалдарда бекемделет: «Эки жолу угуп, бир жолу айт», «Аз сүйлөсөң да, саз сүйлө», «Кеп сөз – чөп сөз», «Аркандын узуну, сөздүн кыскасы жакшы», «Кеп сөз – көмүр сөз, аз сөз – алтын сөз», «Дааналык менен кыскалык сөздүн көркү». Демек, сөз айтууга жатыгуу руханий жактан жетилүүнүн чен-өлчөмү.

Ал эми **«сөөгү бышип катыгуу»** инсандын дене-күч жактан жетилишин мүнөздөйт. Ырасында эле, дени сак муунду тарбиялоо көчмөн кыргыз коомунун жер үстүндө бакубат тиричилик өткөрүшүнүн эң зарыл шарты болгон. Кыргыз элинин катаал турмуштук шарттарга карабай этнос катары сакталып, башка улуттар менен тең ата дараажа күтүп жашап келиш себептеринин бири да алардын жашоо тиричиликтүү, өмүрдү, ден соолукту баалоо, чындоого байланыштуу маданий салттарынын бекемдиги менен байланыштырып кароого болот. Чын – чынында тоолук кыргыздардын жашоо шартында дене-күч жактан жеткилең адамдар гана бакубат турмуш кечире алышкан. Алсак, бир эле жашоо азыгы болгон кийикти атып алуу үчүн мергенчилер адам буту алгач ирет баскан аска-зоолорду аралап бери дегенде жетимиш – жуз чакырым жол басып, айбанаттардын кыймыл-аракетине шайкеш шамалдай тез чуркоого туура келген. Ал эми баатырларды тарбиялоо салтында бул сапаттын мааниси өзүнөн өзү белгилүү. Эпостун тексттеринде кабыргасы катары аялган *Манас* ээ жсаа бербес, жолборс жүрөк, арстан жүрөк, кабылаңдай качырган, алгыр күштай талпынган, ажыдаардай он тартып деген эпитеттер аркылуу кажар күчтүү, башка балдардан айрымалуу сүрөттөлөт.

Инсанды калыптандыруунун көп кырдуу аспекттерин жогоркудай эле каймана мааниде туюнтуу милдетин аткарған салттуу педагогикалык түшүнүктөрдүн катарында **«Ок өтпөс тон кийгизип, ок жетпес ат мингизип Манасты жоого таптап багалы»** деген саптагы фразеологизмдерди көрсөтүүгө болот. Мында Манасты оор аскердик сыноолорго машыктыруу салты образдуу туюнтулган. «Манас энциклопедиясында» жоокер оюнуна кыскача талдоо берилип: «Эпосто сүрөттөлгөн жоокер айтуучунун гана көркөм фантазиясынан жарапастан, алар реалдуу турмушка негизделген. Анткени кыргыз эли өзүнүн көчмөн турмушунда ар дайым сырткы баскынчы душмандан коргонууга даяр туруу үчүн жаштар арасында такай жоокер оюнун өткөрүп, согушка машыктырып такшалып тургандыгы белгилүү» – деп туура мүнөздөмө берилиген [5, 224]. Эпосто Манастын өзү да көчмөн кыргыздардын оюн аркылуу жоокерликке даярдоо багытында атайын уюштурулган мектебинен өтөт. Дастандагы Манасты балалык чагында тарбиялоого байланышкан эпизоддор аркылуу кыргыз элинин эр жигитти жетилдириүүнүн факторлору жөнүндөгү салттуу көз караштарын, тажрыйбаларын реконструкциялап чыгууга болот. Эл бала Манасты жети жашынан баштап «кулуттук таалим-тарбия мектебинин» мейкиндигинде жетилдире баштайды. Мисалы, тестиер *Манас* айылынан өзү тенденциелүү кырк баланы жыйнап алып, аларды эки топко бөлүп, кадимки беттешүү – кагылыш оюндарын ойлоп таап, аларды согуш оюндарына чейин өнүктүрүштөт. *Манас* оюндуун катардагы катышуучусу эмес, баарынын башын бириктириүүчүү озгун лидерге айланат. Айрыкча күч жагынан төци жок балбанга айланат,

колуна тийген баланы далысынан капшыра кармап, бургай чаап чаңыртат, тамырлуу талтеректи жулуп, күчүн сыйнайт. «Эрди эл таптайт», – дегендей булардын баары Акбалта сыйктуу кеменгер устат – тарбиячылардын көз алдында өтөт. «Ок өтпес тон менен ок жетпес ат» дал ошол катаал машыгуулар аркылуу калыптанган баатырдык сапаттарды туонтат. Ал эми жогорку саптардын экинчи бөлүгүндөгү **«көз болуу», «багуу»**, семантикалык мааниси жагынан кыргыз тилиндеги **«кароо»** деген сөздөр да баланы тарбиялоо процессине байланышкан негизги терминдердин катарына кирет. Тике маанисинде бул сөздөр баланы **«канаттууга кактырбай, тумшуктууга чокутпай»** дегендей суук көздөрдөн, ысык-сууктан сактоого, анын пейилиндеги, жүрүм-турумундагы өзгөрүүлөрдү көз жаздымында калтырбай, ага туура насаат, таалим берүүгө багытталган ата-эненин камкор мамилесин билдирет.

Жогоруда белгиленгендей **«Манаста» «Туйбаганын туйгузуп, билбегенин билгизип туура жолго салалы»** деген тарбиялоо кубулуштарын тикеден-тике ачык чагылдырган элдик педагогикалык түшүнүктөр да өзгөчө көнүл бурууга арзыйт. Бул Эпостогу Акбалта, Кошой, Бакай сыйктуу элдик даанышмандардын кыргыз коомун мекен менен тагдырлаш, тамырлаш-өзөктөш кылыш тарбиялоо аркылуу сактоо, өнүктүрүү багытындагы эң негизги таянган, тутунган принциби болгон. Эпосто Манас жана ал сыйктуу кыраандардын өсүп жетилиши дал ушундай устат таалимчилердин жемиши катары каралат. Калк турмушунун не бир татаал көйгөйлөрүн чечүүдө улуу-кичүү мындай акыл-тажрыйбага ар дайым муктаж болгон жана ага карата өтө сый-ызаат менен мамиле жасашкан. Мындай сый-ызаатка негизделген салттын түптөлүшүндө калк башчысы Манастын өзү турат. Ал Бакайдын акылмандыгын, даанышмандыгын, көрөгөчтүгүн жогору баалап:

Туйгун аба эр Бакай,
Ата болуп өзүмө,
Тутка болуп туруп бер.
Эки тизгин бир чылбыр,
Эл бийлигин алышыз,
Эдене тойтоң сөзүмдү,
Эптеп жолго салыңыз – дейт [6, 224].

Ал эми Кошойго: “Абам кошой карыям, айла тапкыч олуя�, өйдө турса өбөгүм, ылдый турса жөлөгүм, астыга салсам ак жолум, аркамда жүрсө сан колум”, – деп кайрылат.

“Манастагы” терминдик жүк көтөргөн түшүнүктөрдүн катарында **“акылман”**, **“кеменгер”**, **“эр”** **«Ак көрпө жайыл ургаачы»**, **«Жабуулуу кара инген»** сыйктуу адамдардын идеалдуу моделдерин атоого болот. Кыргыз тилинде акыл жактан өнүккөн, өркүндөгөн адамды мунөздөөчү **«акылман»**, **«кеменгер»**, **«даанышман»** деген түшүнүктөр кездешет. Булардын семантикасы кыргыз тилине байланышкан бардык сөздүктөрдө ушул күнгө чейин синоним сөздөр, түгөй түшүнүктөр катары чечмеленип келүүдө. Албетте, мында чындыктын үлүшү бар экендигин танууга болбойт. Чындыгында булар өтмө катары мааниlesh, бири-бирин толуктап турган түшүнүктөр. Ошону менен бирге алардын ортосундагы айырмалуу белгилерге да назар салбай коюуга болбойт.

Тарыхый фактыларга, оозеки чыгармалардын материалдарына, калк маданиятынын тарыхын мыкты билген карыялардын пикирлерине таянуу менен ал түшүнүктөрдүн түп жайын төмөнкүчө чечмелеп түшүндүрүүгө болот. **«Акылмандык»** – бул адамдын ан-сезиминин психикалык касиеттери, өркүндөгөн-өскөн акыл-эсинин, өнөр билимдеринин өзгөчө көрүнүшү. Акылман адам тапкычтык, амалдуулук, кыраакылык, жөн билгилик, баамчылдык сыйктуу сапаттарга ээ. Элдик жомоктордогу Акыл Карабач, Жээренче чечен, Асанкайгы жана ысмы аталбаган бир канча балдардын, Апенди жөнүндөгү икаялардын башкы каармандарына ушундай мүнөздөмөлөр берилет. **«Эр Төштүк»** эпосундагы **«Жер**

тыңшар Маамыт», «Куюн Маамыт» сыйктуу каармандарга да «акылмандык» деген эпитеттер туура келет.

Ал эми «кеменгер», «даанышман» деген сөздөр бири-бирине жакын маанини түонтат. Бул – адамдагы «акылмандык» касиетинин сандык жана сапаттык жактан өзгөчө өркүндөгөн бийиктиги. Эпостордо бул эпитеттер калк тарыхын чебер чечмелей билген, дээрлик акылы тунук, ата мурас, акыл тажрыйбаларга канык, карангыда көз тапкан, капилетте сөз чапкан, ар кандай өнөр – билимге жөндөмдүү, өмүрүн элдин келечек таалайына багытtagан адеп-наркы, нускасы, таалими менен бүтүндөй улуттун урматсыйына ээ болгон адамдарды мүнөздөө үчүн колдонулат.

«Манас» эпосундагы Бакай, Ак Балта, Каныкей сыйктуу каармандарга кадимки турмушунда кечээ эле жашап өткөн Кадыраке, Сартаке, Курманжан датка сыйктуу инсандарга эл ушундай эпитеттерди ыйгарышкан.

Түрк элдеринде анын ичинде кыргыздарда уул балдарды тарбиялоонун идеалы – байыркы доорлордон азыркы күнгө чейин «Эр жигит» деген түшүнүк менен түонтулуп келет. Бул түшүнүктүн мазмуну түбү бир түрк элдеринин баарында бирдей кабылданышы, алардын педагогикалык маданиятынын кыртышы бир экендигинин дагы бир далили. Кыргыз элинин «Эр жигит» жөнүндөгү түшүнүгүндө «Манас» эпосундагы идеалдуу инсан жөнүндөгү адеп-ахлактык чен өлчөмдөрдүн таасири да ачык байкалат. Демек, «Эр жигит» түшүнүгү калайык-калктын уул балдарды тарбиялоого байланышкан акыл туюмунун, тарыхый тажрыйбаларынын туундусу. Түрк элдеринин байыркы салттарына ылайык уул балдар «Эр жигит» деген наамга атайын эрдик көрсөтүп, сыноолордон өтүү аркылуу гана жетишишкен. «Манас» дастында Манастын «Эр жигит» катары жетилиши эчен сыноолор, күрөштөр менен коштолуп олтурат. Түрк элдеринин салттарына ылайык Эрдик көрсөтмөйүн уул балдарга алп эр жигит статусу ошондой эле ысым ысым ыйгарылган эмес. Ал эми «Ак көрпө жайыл ургаачы» түшүнүгү акылга дыйкан, мээримдүү, адамгерчиликтүү, жүрүм-туруму менен өзгөлөргө өрнөк боло алган аялды сыйпаттоо иретинде колдонулат. Ал эми «Жабуулуу кара инген» үй турмушунда бардык түйшүктүү мойнуна алган, уздугу, чеберчилиги менен айырмаланган, ушак-айыңга кошулбаган, ашыкча кеп сөзү жок, көтөрүмдүү, көпчүлүктүн ишине активдүү катышкан аял. Аял затына карата мындай аныктамалар «Манас» эпосунда: «Ак көрпө жайыл ургаачы, Аты элге дайын сындачы. Жабуулуу катар кара инген. Жакшысы элге билинген.» -деген саптар аркылуу кездешет.

Адабияттар

1. Айтматов Ч.Т. В соавторстве с землёю и водою. Очерки, статьи, беседы, интервью – Фрунзе: Кыргызстан, 1978. – С. 314.
2. Алимбеков А., М. Комлексиз., А. Челикбай «Таалим-тарбия терминдеринин чечмелеме сөздүгү» – Б, КТУ «Манас» 2002, 517 б.
3. Алимбеков А. Кыргыз этнопедагогикасы – Бишкек: КББИ, 1996, 80 б.
4. Волков Г.Н. Педагогика жизни. – Чебоксары, 1990. – С. 34.
5. Волков Г.Н. Письмо о «Манасе» // Литературный Кыргызстан. 1971. – №1. – С. 71-81.
6. Манас энциклопедиясы, 1995, 2-том, 224-бет
7. Манас: кыскартылып бириктирилген вариант. – Фрунзе, 1958. 1-бөлүк, 2-китең. 236-б.

УДК: 070002

Анарбекова В.Э., ЖамУ

Кошоктун жаралуу доору жана эпикалык чыгармаларда чагылдырылышы

Бул макалада кыргыз элининdegи кошок жанрынын эпикалык чыгармаларда чагылдырылышы жана бүгүнкү күндө эл арасында ээлеген ордuna, пайдаланылышына салыштырмалuu тарыхый анализ берилет.

В этой статье дается сравнительно исторический анализ о нынешней роли эпических творчествах жанра “кошок” (поминальные песни) кыргызского народа.

This article provides a historical analysis sravnitelno the current Rolet epic genre creativity "koshok" (funeral songs) of the Kyrgyz people.

Элибиздеги баатырдык эпостордун көпчүлүк материалдарында жоокерчилик турмуштагы согуш жетекчилеринин, баатырларынын, жол башчы акылмандарынын жана башка билермандарынын аткарган иштерине карата аларды көзү өткөндөн кийин, эли жүртка кошок аркылуу жарыялаган. Мындай көрүнүштөр байыркы доордогу адамдардын таш бетине чегилип тартылган көп сюжеттүү, таасын сүрөттөрү кыргыз жергесинде ондоп-миндеп саналат. Башканы айтпаганда да Көк-Арт ашуусундагы дүйнөгө атагы чыккан Саймалуу-Таш сүрөт галереясы, Улар-Төр өрөөнүндөгү Чаар-Таш, Ысык-Көл өрөөнүндөгү таш сүрөттөрүнүн чогундуларын айтууга болот. Ошондой эле алар мүрзөгө коюлган эстелик ташка чегилип, руникалык **альфавит** менен жазылган жазуу системасы менен да берилген. VI-VIII кылымдарга таандык Орхон-Энесай жазуулары көбүнese таш мамыларда, көрүстөн таштарына түшүрүлгөн. Өзгөчө белгилей кетсек, бул жазмаларда көчмөндөр таш бетине өздөрү жана кийинкилер үчүн баалуу маалыматтарды, тарыхый окуяларды, ойлорун гана жазышкан. Мисал келтирсек, «Таш» (эстелик) тургуздум, көнүлдөгү сөзүмдү он ок уулдары таттарга чейин муун көрүп билгиле, түбөлүк таш тургуздум. Бул жер тогуз жолдун тоому болгондуктан, мындай жерге түбөлүк таш (эстелик) тургуздум, жаздырдым. Аны көрүп билгиле! [1. 63]

А. Абдразаковдун ырастоосу боюнча, Култегинге арналган эстеликтеги көлөмдүү жазуунун 20-сабында, «Барсбек эле каган атагын мындан биз бердик, синдимди жар кылып бердим. Өзү жанылды, каны өлдү, эли күн-кул болду» [2. 145] деген саптарда ошол доордо болгон тарыхый кубулуштарды калыптандырууга багытталган мүдөө, каалоо, умтулуу ойлордун тегерегинде сөз болот. Албетте, алар билгендеринин, көргөндөрүнүн негизинде ой толгоп, тыянак чыгарып келишкен. Мындай окуяларды чечмелөөдө, түшүндүрмөдө тексттер байланышсыз түшүнүктөр, сөздөр, сүйлөмдөр менен жазылса да, аны эске алып, ушул чөйрөдө тарых илимпоздорунан терекирээк изилдөөнү талап кылат. Мунун негизинде, азыркы күнгө чейин тарыхчылар үчүн ачык маселе болуп жүргөн, талаш-тарыштарынын себеби болгон Эне-Сай кыргыздары менен Ала-Too кыргыздарынын байланышы тууралуу маселени чечүүгө Орхон-Энесай тексттери негизги булак катары кызмат кылат.

Биздин байкоолорубузга караганда «өлүм» түшүнүгү башка мазмунда «айрылдым», «бөлүндүм», «аттигинин» деген формада берилет. Мисалы, Алтымыш үч жашымда айрылдым. Эгүк-Катын жеринде айрылдым. Тенри элимден (мамлекетимден), кызуланымдан, отуз (?) уулум, алты миң жылкымдан айрылдым [3].

Эне-Сай кыргыздарына эмне баалуу экенин аныктоо үчүн жазмага кайрылсак, ал Орхон жазма эстеликтеринен көлөмү боюнча гана эмес, баяндоо формасы, стили менен да айырмаланат. Башкача айтканда, көлөмү отө кичине болуп, чечилген маалымат түзмө-түз

багыт бербейт. Мына ушул өзгөчөлүк көп учурга чейин түркологтарыхчылардын, культурологиядордун, философтордун Эне-Сай жазма эстеликтерине болгон кызыгуусун өгөйлөтүп келген. Тексттердеги «айтылгандардын» бул дүйнөнү таштап кеткен маркумга арналгандыгы жана ал «айтуунун» өзгөчө формасы аларды «кошоктор» - деп атоого болот деген ойду айттууга болот. Башкача айтканда, Эне-Сай жазма эстеликтери – ташка түшүрүлгөн кошоктор.

Эне-Сай жазма эстеликтеринин өзгөчөлүгү мына ошол кошокторунда. Эстеликтердеги маалыматтар өлүм проблемасынын тегерегинде болуп, кишинин өмүрү «өлүмдүн» кесилишинде каралып жатат. Мисалы,

Ынанчы – Ча көлүндөгү № 10-эстелик, (Уграчка арналган, Эне-Сай).

Ак өргөдөгү канышам, кыз-уулум,

Бегиме, курдашыма бөкмөдүм.

Кырк үч жашымда бөлүндүм.

Ынан Уграч мен [5].

Бул келтирилген кошоктордун кичинекей көрүнүштөрүндө (фрагмент) жогорудагы көрсөткөндөй инсанды жоктоп жатат. Мындан улам Орхон-Энесай жазууларындагы кошок ырлары, эпикалык чыгармалар жана бүгүнкү күндөгү эл арасындагы кошок ырларынын мааниси, мазмуну менен үндөштөт.

Салыштыруу менен карасак:

Аксы бир шаарың борборун,

Кеңеш бир атка конгонун.

Ар түркүн шаар ичинен,

Кулунум, Бишкек бир болгон борборум.

Он бешинде октолдуң, 35ке чыкканда,

Сен ок жыландай толгондуң.

40 жашка чыкканда,

Алладан буйрук келди эле.

Сенин атың жок болду.

Алты арыктан суу келсе,

Айдың көл өзү толбойт ко.

Алтымыш дүйнө бир келсе.

Артыңдагы өзүндөй болбойт ко,

Жети арыктан суу келсе.

Жеткилең көл толбойт ко,

Жетимиш дүйнө бир келсе, кулунум.

Бир өзүндөй болбойт ко.

Бозоруп келген жаанга.

Боз чатыр тикпей нес болдум,

Тооруп да келген ажалга,

Мен айла таптай нес болдум [4].

Жыйынтыгында, жалпы эле кошок ырларынын тарыхый, этникалык-генеалогиялык булактарда изилдениши адабияттарда кандайча изилденген, ал эми бүгүнкү журт арасында кандай мааниде сакталып калғандыгы тууралуу мисалдар менен сүрөттөлөт.

Кошок сөзүнүн этимологиясын чечмелөөгө аракеттер жасалды жана жаңыча көз караштар пайда болду. Кошок ырынын жаралуу доору, эпикалык чыгармаларда берилиши таш бетине түшүрүлгөн жазма эстеликтеринде элдик баатырлардын образдары аркылуу чагылдырылган. Тарыхый инсандарга арналган тексттердин айрымдары дагы деле эл арасында айтылып келет. Кошоктун статусунун улам барган сайын төмөндөп бара жатышы, салттык маданияттын унчутулуп бара жатышы жөнүндө кецири баяндалды. Эл оозунан жыйналган материалдар, эпикалык чыгармалар жана Орхон-Ене-Сай

эстеликтериндеги жазуулардын тексттери менен салыштырылып изилденип, жана өз ой пикирлер, сунуштар айкындалуу менен информаторлордун айтуулары аркылуу тастыкталды.

Адабияттар

1. Орхон-Енисей тексттери. – Фрунзе, 1982. 63-б.
2. Орхон-Енисей тексттери. – Фрунзе, 1982. 145-б.
3. Информатор Нарбаева Сатымбубу. Аксы району Кызыл жар айылы, 2004.
4. Асанбеков Н.К. Орхон-Енисей жазма эстеликтеринин философиясы. – Жалал-Абад, 2002.
5. Жумагулов Ч. Орхон-Енисей тексттери. – Фрунзе, 1982.

УДК: 413.0 (575.2) (043.3)

Гапарова Ч.А. филол.и.к., доцент ОшМУ

Сүйлөшүү кебинин лексикасын классификациялоо маселеси

Макалада сүйлөшүү лексикасынын орус, түрк жана кыргыз тилдеринде классификацияланышы каралып, аларды классификациялоодогу окумуштуулардын позицияларына да баа берилет.

В статье рассматривается классификация разговорной лексики русских, тюркских и кыргызских языков, анализируются позиции исследователей по данной проблеме.

This scientific search investigated classification of speech lexis of Russian, Turkey and Kyrgyz languages, is analized research workers' positions on this problem.

Сүйлөшүү кебинин лексикасы жана нормасы жөнүндө окумуштуулардын ортосунда бирдиктүү пикир жок. Бул лексикалык группалардын конкреттүү жыйындысы лингвисттердин изилдөөлөрүндөгү конкреттүү теориялык позицияларга ылайык аныкталышы менен түшүндүрүлүп, ажырымдуу көз караштар бар.

Жогорку окуу жайларына арналган окуулуктарда орус тилинин лексикасы стилистикалык жактан, негизинен, уч катмарга бөлүнгөн: орток лексика, китеттик лексика, сүйлөшүү лексикасы. Кээ бир эмгектерде бул аталыштар башка терминдер менен аталган учурлар кездешет. Алсак, А.В. Калинин [10, 154-167] стиль аралык лексика, оозеки кептин лексикасы, жазуу кебинин лексикасы, Ф.К. Гужва [5, 72-77] жалпы колдонулган лексика, оозеки кептин лексикасы, жазуу кебинин лексикасы, Н.М. Шанский [21, 129-140] стиль аралык лексика, турмуштук-сүйлөшүү лексикасы жана китеттик лексика деген терминдерди колдонушат.

Окумуштуулар изилдөөдө жетекке алган принциптерине ылайык сүйлөшүү лексикасын түрдүүчө классификациялашкан. А.В. Калинин [10, 157-162] жана Ф.К. Гужва [5, 73-74] аталган лексиканы стилистикалык энине (оттеногуна) жана адабийлик даражасына ылайык эки группага – сүйлөшүү жана карапайым сөздөргө – ажыратышкан. Сүйлөшүү сөздөрүн адабий нормадагы, бирок эркин, расмий эмес мамиледе колдонуулуучу сөздөр катары мүнөздөшөт. Карапайым сөздөрдүн адабий тилдин чегинде туарын белгилешип, эмоционалдуу-экспрессивдуулугүнө ылайык дагы өз ара түрлөргө бөлүштүрушөт.

Н.М. Шанский жана М.И. Фомина сүйлөшүү лексикасын колдонулуу чөйрөсүнө ылайык классификациялашкан. Н.М. Шанский аталган лексиканы (турмуштук-сүйлөшүү лексикасын – Н. М. Ш.) өз ара эки топко бөлөт:

1) жалпы элдик турмуштук-сүйлөшүү лексикасы;

2) социалдык жана диалектилик жактан чектелген турмуштук-сүйлөшүү лексикасы.

Буга жалпы элге кеңири тарабаган жана колдонулбаган, бирок чектелген чөйрөдө колдонулган диалектизмдерди, сүйлөшүү профессионализмдерин жана арготизмдерди киргизет. Жалпы элдик-турмуштук-сүйлөшүү лексикасын да экиге бөлөт:

1) адабий колдонулуштун нормаларын бузбаган турмуштук-сүйлөшүү мүнөзүндөгү адабий-сүйлөшүү лексикасы;

2) адабий колдонулуштун нормаларын сөзсүз сактоо менен байланышпаган жөнөкөй, эркин кепке мүнөздүү карапайым лексика [21, 133].

Орус тилинин стилистикасына арналган эмгектерде да сүйлөшүү лексикасы жөнүндө түрдүү пикирлер айтылат. Аларда, негизинен, сүйлөшүү лексикасы стилистикалық боектуулугуна ылайык классификацияланган. Окумуштуу М.Н. Кожина ортот лексиканын фонунда лексиканы китептик-жазуу кеби жана оозеки-сүйлөшүү кебине бөлөт. Сүйлөшүү лексикасын кепке сүйлөшүү мүнөзүн берген адабий сөздөр катары мүнөздөйт. Оозеки-сүйлөшүү кебинин лексикасынын өзүн «адабийлик денгээлине» жана бул же тигил стилистикалық боектуулуктун «денгээлин» алып жүрүшүнө ылайык төмөнкүдөй түрлөргө бөлөт: 1) нагыз (собственно) сүйлөшүү лексикасы; 2) карапайым лексика [11, 128-129].

О.Б. Сиротинина сүйлөшүү кеби жана анын лексикасын адабий тилдин чегинде иликтейт. Ал айрым илимпоздор сүйлөшүү кебинин лексикалық катмарына кошкон адабий эмес элементтерди сүйлөшүү кебинин нормасына жатпай тургандыгын белгилейт [17, 52] жана «сүйлөшүү кебинин лексикалық нормасы – бул ортот (нейтралдык) лексиканы колдонуу» [17, 60] деген жыйынтык чыгарат.

Демек, О.Б. Сиротинина изилдөөгө алган фактылар да адабий тилде сүйлөөчүлөрдүн сүйлөшүү кеби болгондуктан, ал айрым тилчилердин сүйлөшүү кеби адабий тилден тышкary же адабий эмес сөз, же грамматикалық формалардан турат деген пикирлерине кошулбайт.

О.Б. Сиротинина сүйлөшүү кебинде стилистикалық белгидеги жана эмоционалдуу сөздөрдүн, терминологиялық, «жалпы китептик» лексиканын, окказионализмдердин, кызматчы сөздөрдүн, карапайым сөздөрдүн колдонулушун белгилеген. Башкача айтканда, сүйлөшүү кебинин лексикасынын семантикалық, номинациялық, функционалдык-стилистикалық жана синхрондук өзгөчөлүгүн аныктоого аракет кылат [17, 54-73].

Алгачкы жолу Е.А. Земская, М.В. Китайгородская, Н.Н. Розановалар сүйлөшүү кебине мүнөздүү сөз оюндарын кеңири планда иликтешет [14, 172-214]. Е.А. Земская сүйлөшүү лексикасынын тематикалық, стилистикалық, семантикалық жана экспрессивдүүлүк өзгөчөлүктөрүн талдоого алат [7, 27-45].

Демек, орус тил илиминде окумуштуулар сүйлөшүү лексикасын түрдүү аспектиде изилдешип, аны классификациялоого аракеттенишкен. Жалпысынан, сүйлөшүү лексикасын эмоционалдуулугуна, экспрессивдүүлүгүнө, стилистикалық төмөндөтүлгөн маанилерине, адабийлик даражасына, колдонулуш чөйрөсүнө, тематикалық, лексика-семантикалық жана номинациялық өзгөчөлүктөрүнө ылайык түрлөргө бөлүштүрүшкөн.

Сүйлөшүү лексикасы түрк тилдериндеги (башка тилдердеги дагы) эмгектерде да атайын изилденип, түрдүү мүнөздөгү классификациялар сунуш кылынган.

Сүйлөшүү тилинин лексикасын А. Зохидов тажик, М. Турсунпулатов өзбек тилдеринин фактысында колдонулуш чөйрөсү, семантикалық өзгөчөлүгү жана стилистикалық боёктуулугу боюнча классификациялашкан.

Тилчи Б. Уринбоев өзбек тилинин сүйлөшүү лексикасын колдонулуш чөйрөсү, тематикалык өзгөчөлүгү жана стилистикалык боёгуна ылайык классификациялайт. Ал эми сүйлөшүү кебиндеги синоним, эвфемизмдерге өзүнчө токтолот. Ал тилдик бирдиктерди колдонулуш чөйрөсү боюнча диалектизм жана профессионализмдерге гана бөлүштүрүп, жаргондор жөнүндө сөз кылбайт [19, 11-44].

Кээ бир окумуштуулар сүйлөшүү лексикасын конкреттүү принциптин негизинде классификациялабастан, сүйлөшүү кебине тиешелүүлүгүнө ылайык стилистикалык жактан мүнөздөшөт. Алсақ, С. Усмонов «оозеки кептин стилистикалык чектелген лексикасын» мындайча мүнөздөйт: «Оозеки кепке тиешелүү болгон сөздөргө диалектилик сөздөр, жөнөкөй мамилөгө тиешелүү сөздөр, эркелөө сөздөрү, орой сөздөр (вульгаризмдер), акарат сөздөрү кирет... Оозеки кептин лексикасында күчтүү эмоционалдуулукка жана образдуулукка бай болгон эмоционал-образдуу сөздөр да бар» [12, 43], – дейт.

А. Болганбаев сүйлөшүү тилинин лексикасына жалпы колдонулган лексика менен катар турмуштук сөздөр менен карапайым сөздөр, диалектизмдер жана айрым профессионализмдер, ошондой эле, вульгаризмдер менен тилдөө сөздөрү, ыраазычылыкты билдириүүчү жана каргыш маанисендеги сөздөр жатарын баса белгилейт.

Айрым эмгектерде карапайым сөздөр, табу, эвфемизм, диалектизм жана кесиптик сөздөр сүйлөө тилинин лексикасы катары каралат [9, 43].

С. Гойибов «оозеки кеп лексикасын» эки аспектиде – 1) нормативдик аспекти; 2) функционалдык-экспрессивдик аспекти – классификациялайт.

Бириңчи аспектиде оозеки кеп лексикасы адабийлик даражасы боюнча жөнөкөй (орой болбогон) сүйлөшүү лексикасы, орой сүйлөшүү лексикасы (вульгаризмдер) түрлөргө бөлүнөт [18, 191]. Функционалдык-экспрессивдик аспектиде сүйлөшүү лексикасынын стилистикалык (эмоционалдуу-экспрессивдүү) боекко ээ же ээ эместиги жетекке алынат. Ал: «Сүйлөшүү кебине расмий мамиле жана үрп-адаттардын талабы менен чектелбеген, жөнөкөй мамиледе жана достук ангемелешүүдө, сүйлөшүүлөрдө колдонулуучу лексика кирет» [18, 194] – дейт.

Я. Чөңәев түркмөн сүйлөшүү тилинин лексикасы ортоқ лексиканы да, жалпы элдик турмуштук сүйлөшүү лексикасын да өзүндө камтырын белгилейт. Жалпы элдик турмуштук сүйлөшүү лексикасын ортоқ лексика менен болгон катнашына карай эки топко бөлүп карайт: 1) сүйлөшүү (турмуштук сүйлөшүү) лексикасы; 2) жөнөкөй (карапайым) сүйлөшүү лексикасы [20, 192-193].

Кээ бир эмгектерде «турмуштук-сүйлөшүү лексикасы» колдонулушуна карай экиге – жалпы элдик турмуштук-сүйлөшүү лексикасы, социалдык жана диалектилик жактан чектелген лексикага, классификацияланган.

Ошентип, окумуштуулар түрк тилдериндеги сүйлөшүү лексикасын классификациялоодо орус тил илиминдеги принциптерге негиз катары таянышкан. Сүйлөшүү лексикасы колдонулуш чөйрөсүнө, семантикалык жана тематикалык өзгөчөлүгүнө, стилистикалык, эмоционалдуу-экспрессивдүү боектуулугуна, адабийлик даражасына карай түрлөргө ажыратылган.

Кыргыз тил илиминде сүйлөшүү тилинин лексикасын атайын изилдөө жумушу али колго алына элек. Бул жөнүндө Э. Абдулдаев: «... кыргыз лексикасынын мындай катмарларын стилистикалык аспектиде атайлап изилдөө жагы колго алынбай келе жатат. Айрым авторлордун бул проблема боюнча учкай айтылган ойлорунан башка көңүлгө аларлык эч бир илимий эмгек жарала элек» [1, 213-214], – деп туура белгилеген.

М. Мураталиев сүйлөшүү кебиндеги сөздөрдүн колдонулушуна учкай токтолуп ётөт: «Сүйлөө речинде, – дейт ал, – айрым сөздөр жазылышы боюнча колдонулбастан, оозеки речте айтылышы боюнча колдонуллат. Демек, анда грамматикалык эрежелер

анчалык сакталбайт. Мисал үчүн анда: **менминдин** ордуна **меммин, учтуунун** ордуна **уштуу, түнкүнүн** ордуна **түнкү** сыйктуу болуп айтыла берет» [13, 59].

Чындыгында, М. Мураталиев жогоруда белгилеген сөздөр сүйлөшүү кебине тиешелүү эмес. Себеби аталган сөздөр – ассимиляция кубулушуна дуушар болгон орток манилүү сөздөр. Алар айтылышинда адабий тилдин орфоэпиялык нормасы менен жөнгө салынат.

Белгилүү окумуштуу К. Сартбаев «Стилистиканын милдети жана изилдөө объектисин сабакта пайдалануу» деген макаласында сүйлөшүү тилинин лексикалык байлыгын конкреттүү атабаса да, жалпысынан аны төмөнкүчө мүнөздөйт: «Эгерде сүйлөшүү тилинде сөздөрдү, сөз айкаштарын кәэде нормадан тышкary колдонуу да орун алса, ал эми жазма адабий тилде тилдик нормалар ётө кылдаттык менен сакталат» [16, 18].

Жогорку окуу жайларынын студенттерине арналган окуу китептеринде кыргыз тилинин сүйлөшүү лексикасы конкреттүү классификацияланбастан, мисалдардын негизинде үстүртөн, жалпыланган мүнөздө илимий маалыматтар менен чектелген [3, 132-133, 1, 213-214]. Айрымдарында сүйлөшүү тилинин лексикалык катмары жөнүндө белгилүү денгээлде конкреттүү пикир айтылат. Алсак, окумуштуу А. Жалилов: «Сырдык, тууранды сөздөр, бөлүкчөлөр, элестүү этиштер да, негизинен, турмуштук-оозеки сүйлөшүү лексикага кирет. Бул стилдеги сөздөрдүн көпчүлүгү атоо кызматынан тышкary сүйлөөчүнүн кошумча он-терс эмоциялык-экспрессивдик баасын туюндурат» [6, 187], – деп белгилеп, тиешелүү мисалдарды көлтириет.

Э. Абдулдаев сүйлөшүү лексикасынын (турмуштук оозеки-сүйлөшүү лексикасынын – Э. А.) китептик лексикадан айырмаланган эмоционалдуу-экспрессивдүү мүнөзүн белгилеген. Анын он жана терс маанилерине тиешелүү мисалдарды көлтириген [1, 213].

Тилчи А. Сапарбаев сүйлөшүү лексикасын сөз түркүмдөрү боюнча зат атооч, сын атооч, ат атооч, тактооч, этиш, сырдык жана тууранды сөздөр, кызматчы жана модаль сөздөргө бөлүштүрөт. Шылдыңдоо, келекелөө, эркелетүү, жактырбоо, өкүнүү, коркуу, сүйүнүү мааниндейги сөздөрдүн сүйлөшүү тилинде көп катышышын мисалдардын негизинде далилдеп, айрым учурда диалектизмдердин колдонулушу да мүнөздүү экендигин жазат [15, 219-221].

Т. Аширбаев тилдеги орток маанилүү сөздөрдөн башка сөздөрдү эмоционалдуу-экспрессивдүү боектуу сөздөргө, функционалдык-стилистикалык боектуу сөздөргө жана сүйлөшүү сөздөрүнөн турган топторго бөлөт. Сүйлөшүү лексикасына төмөнкүдөй мааниндейги сөздөрдү кошот: орток маанилүү сөздөр, адабий тилдин нормасына кирген сөздөрдүн кыскартылган формалары, ётмө мааниндейги терс маанилүү татаал сөздөр, айрым архаизм сөздөр, карапайым сөздөр, табу, эвфемизм, диалектизм жана кесиптик сөздөр, орой сөздөр, орус тилинен өздөштүрүлгөн жана кыргыз тилинин тыбыштык мыйзам ченемдүүлүгүнө дуушар болгон сөздөр, тыбыштык өзгөрүүгө дуушар болгон кыргызча сөздөр [4, 107-109].

Т.К. Ахматов сүйлөө стилинде карапайым сөздөрдүн, архаизмдердин, табу менен эвфемизмдердин, эмоционалдык сөздөрдүн, диалектизмдердин, киши аттарынын кыскартылган формаларынын, сырдык сөздөрдүн, синонимдердин колдонулушун жана жагымдуу сөздөрдүн жагымсыз мааниде жумшалышын, кыргыздын төл сөздөрүнө орус же башка тилдеги сөздөрдү аралаштыра айтуу мүмкүндүгүн мисалдардын негизинде иликтөөгө алган [2, 134-137].

Демек, кыргыз тил илиминде бүгүнкү күнгө чейин, айрым авторлордун учкай пикирлерин эске албаганда, сүйлөшүү лексикасы конкреттүү принциптердин негизинде классификацияланган эмес. Жыйынтыктап айтканда, сүйлөшүү лексикасына

стилистикалық өңүттөн гана баа берилip, аны сүйлөшүү кебинин тилдик бирдиги катары ар таралтуу кецири планда иликтөөнүн колго алынбай жаткандыгын белгилейбиз.

Адабияттар

1. Агаева Ф.М. Синтаксис азербайджанской разговорной речи: Автореф. дис. ...докт. филол. наук: 10.02.02. – Баку, 1979.
2. Ахматов Т.К. Кыргыз тили – мамлекеттик тил // Кыргыз Республикасынын Илимдер улуттук академиясынын кабарлары. – Бишкек: Илим, 2003. № 2-3.
3. Ахматов Т., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили: Фонетика, лексика. – Фрунзе: Мектеп, 1978.
4. Аширбаев Т. Тилдик каражаттардын стилистикалық табияты. – Бишкек: Педагогика, 2000.
5. Гужва Ф.К. Современный русский литературный язык: Введение. Лексикология. Фразеология. Лексикография. Фонетика и фонология. Орфоэпия. Графика и орфография. – Киев: Вища школа, 1973.
6. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили. I бөлүк: Тил илиминен маалымат, фонетика, графика, орфография, лексикология. – Бишкек: Кыргызстан, 1996.
7. Земская Е.А. Русская разговорная речь: Лингвистический анализ и проблемы обучения. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Рус. яз., 1987.
8. Зохидов А. Разговорная лексика в современном таджикском языке (на материале художественной литературы): Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.02. – Душанбе, 1991.
9. Казак тілінің стилистикасы / М. Балакаев, Е. Жанпейісов, М. Томанов, Б. Манаасбаев. – Өнд., толық. 2 – бас. – Алматы, 1974.
10. Калинин А.В. Лексика русского языка. –3-е изд. – М.: Изд-во Московского университета, 1978.
11. Кожина М.Н. Стилистика русского языка. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Просвещение, 1983.
12. Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Узбек тили. – Тулдирилган 4-нашри. – Тошкент: Уқитувчи, 1978.
13. Мураталиев М. Баатырдык кенже эпостордун тилиндеги бөтөнчөлүктөр. – Фрунзе: Илим, 1976.
14. Русская разговорная речь: Фонетика. Морфология. Лексика. Жест. / Отв. ред. докт. филол. наук Е.А. Земская. – М.: Наука, 1983.
15. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. – Бишкек: “Кыргызстан – Сорос” фонду, 1997.
16. Сартбаев К. Стилистиканын милдети жана изилдөө объектисин сабакта пайдалануу // Эл агартуу. – 1983. - № 4.
17. Сиротинина О.Б. Что и зачем нужно знать учителю о русской разговорной речи: Пособие для учителя. – М.: Просвещение: Учеб. лит., 1996.
18. Узбек тили лексикологиясы / Масъул мухарирлар А. Хожиев, А. Ахмедов. – Тошкент: Фан, 1981.
19. Уринбоев Б. Узбек сузлашув нутки. – Тошкент: Фан, 1982.
20. Чөңәев Я. Хазирки заман түркмен диалинің лексикологиясы: Екоры окув жайлары үчин окув китабы хөкмүнде хөдүрленейар. – Ашгабат: Туркменистан, 1972.
21. Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. – 2-е изд., испр. – М.: Просвещение, 1972.

УДК: 398.22

Жамғырчиева Г.Т., к.филол., доцент ОшМУ

**Мифтик жана жомоктук сюжеттеги каармандардын эпостордо
сыпатталышы (“Манас” эпосу боюнча)**

Макалада кыргыз эпосунун калыптанышындага мифтик жана жомоктук сюжеттин ролу жана каармандардын сырттайтышы каралат.

В статье рассматривается роль мифических и сказочных сюжетов в формировании кыргызского эпоса.

The role of myth and fairy tale plots in the formation of kyrgyz epos are researched in this article.

“Манас” эпосунун өзүнүн көптөгөн доорлордогу калыптануу жарайында алгач мифтик, кийинчөрээк жомоктук сюжеттерди сицирип алгандыгы белгилүү. Алардын арасында Кошойдун окуялары «Манас» эпосундагы көрүнүктүү архаикалык мотивдерди камтыгандыгы менен өзгөчөлөнөт. Бул окуя айрыкча С. Орозбаковдун вариантында кенири берилген. Кошойдун эрдиктери баяндалган эпизоддордо жомоктук мифологиялык маалыматтар арбын. Алар Манас баатырдын он бир дуу-дууга каршы күрөшү жана Кошой баатырдын Жаангер кожонун уулу Билерикти туткундан баштуу тууралуу окуялардын ичинде келет. Окуяга токтолсок, Манастан жарадар болгон Жолой аскерлерине Кырмусшаага аттанууга даярдангыла деп тапшырма берет. Нескара Жаангер кожону Кырмусшаага туткундан алып келет, Кырмусшаа Жаангердин баласы Билерикти барымтага алып калып өзүн баштууп жиберет. Баласын таштап кете албай Жаангер жолдо конуп олтуруп кудайга дат айтат, Кошойго жардам берүүсүн өтүнүп кайрылат. Кошой Кырмусшааны беттеп аттанат. Жолго чыгар алдында Кошойдун аялы Арууке аны алдынчылардын аярды алаңызатын аттар, кеп-кенешин айтат, жолдо жолукчу жылаңаң бала болуп алган аярды алаксытуу үчүн чүкө алып ал дейт, дагы жолукчу тарамыш сураган аял аярга дагы кийик атып тарамыш даярдап алуусун эскертет. Аларды алып Кошой жолго түшөт. Дагаркыз аярды жеңип аялдыкка алат, анын кенеши боюнча сыйкырчы чалды өлтүрүүп мойнундагы жетимиш баштуу бутун алат, аны мойнуна илип курсак буроосун бураган киши жетимиш түрдүү тиildи билет экен. Аны менен Кырмусшаанын калаасына кирип, аны өлтүрүп, кейпин кийип такка олтурат да калган жоону жеңип Билерикти зындандан башотот, Дагалак шаарынын эли эркиндикке жетет, урушка жаны кара чымчыкта болгон дөөлөр ж.б. мифтик кейипкер, сыйкырчылар катышат.

Окуядагы башкы терс каарман Кырмусшаанын образы монгол–бурят элдеринин мифологиясындагы жогорку кудай Хормуста, иран мифологиясындагы Ахурамазданы эске салат. Бул тууралуу фольклорист С.Ю. Неклюдов төмөнкүдөй оюн билдириген: “Хормуста-тенири, Хормуста-хан, Хурмаст, Хан Хюрмас (Тюрмас, Хирмус, Хирмас, Хермос) – tengri (бурят), Курбусту (түвинск.), Уч Курбустан, Курбустан-аакай (алт.), Хормусда (маньчж.), в мифологии монгольских народов верховное небесное божество. Восходит к согдийскому Хурмазта, которой при принятии согдийцами буддизма был отождествлен с Шакрой (Индра), возглавляющим сонму 33 небесных богов. Хурмазта (Хормуста) был воспринят средневековыми уйгурами-буддистами и затем (не позднее 15 в.) монголами ... От формы «Хормустан», воспринятой как множественное число, возникает не существовавшие ранее имя Хормус, оба термина проникают (вероятно от ойротов) в мифологию саяно-алтайских тюрок. В результате модификации формы

«Хормустан» появляется божество Уч Курбустан (үч – «три» вместо исходного 33) у алтайцев... [3, 596-597]. Мындан көрүнүп тургандай кыргыз эпосундагы Кошой окуялары күчтүү алп, аяр Кырмусшааны женүүсү менен аяктоосунан эзелтен аталган элдердин ортосунда фольклордук байланыштын бар экендигин бекемдейт. С.М. Абрамзон белгилегендей: “В одном из эпизодов “Манаса” фигурирует хан, владетель одного из 11 городов Восточного Туркстана – Дигалака, по имени Кырмуста. Эти имя является, по нашему много, не чем иным, как именем тэнгрия Хормуста (индры) из буддийско-шаманской мифологии. Если сюда прибавить имя сподвижника Манаса хана кокетля, тождественное имени Когутэй (божества из шаманского пантеона) в монгольском фольклоре, то станет очевидным, что мы имеем дело с определенным слоем в “Манасе”, появление которого стало возможным на почве наличия среди киргизов в прошлом представлений, связанных с буддизмом в его монгольской разновидности [1, 380], – деген пикир эпостун тексти менен тастыкталат:

Каканчындын калкы экен,
Качандан угам кабарын
Кан болгон Кырмус алп экен..
Дагалактын шаары деп,
Анда арбын турат дейт,
Аялардын баары деп [2, 37].

Сонку доорлордогу материалисттик идеялардын өнүгүшү, рационалисттик принциптердин бекемделиши менен элдик маданиятта мифологиялык-диний түшүнүктөрдүн начарлашы жана акырындап сүрүлүп чыгарыла баштагандыгы даана байкалат. Мифологиялык-фольклордук чөйрөдөгү сөзгө, анын күчүнө (байыркы грек тилинде “миф” – “сөз” дегенди түшүндүргөндүгүн эске алсак), кереметке ишеничин улам солгундашы менен элдик оозеки чыгармалардан таанып-билүүчүлүк, эстетикалык, көңүл ачуучулук кызматтары күчөгөн, б.а. фольклордук текстке айлануу мезгили башталган. Натыйжада мифтер элдик баатырдык эпос жөө жомок, табышмак, жаңылмач ж.б. айланган. Сөзгө, анын керемет күчүнө ишеним кыргыз элинде, анын улуттук эстутумда, турмуштун ар кандай чөйрөлөрүндө сакталып калгандыгына көптөгөн мисалдарды көлтириүүгө болот. Көркөм сөзгө мындай мамиле фольклордун чыгарманын мазмунунан көп нерселерди түшүнүүгө, анын жанрдык эволюциясынын мыйзам ченемдерин ачууга мүмкүнчүлүк берет. Бул сөз күчүнө ишенүү элдик оозеки чыгармалардын, анын ичинде биз карап жаткан эпостордун көптөгөн мотивдеринде, образдарда, сюжеттик кубулуштарда ачык көрүнөт. Мисал катары “Манас” эпосундагы Каныкейдин тиккен кандагай шымына ыраазы болуп Кошой бабанын ага берген бата сөздөрү менен Семетейдин бойго бүтүшу:

Абакеңиз Эр Кошой,
Алакан жазды буркурап,
Атпай жүрттун баарысы
Бата кылды чуркурап.
Көп жыйылган өзү ушул,
Көпчүлүктүн көзүнчө,
Кошойдун айткан сөзү ушул:
Тилемки берсе бир алда,
Туулса мындан бир бала,
Ургаачы болбой эр болсун,
Аюу болбой, шер болсун!
Аташканын алсын деп,
Күрөшкөнүн чалсын деп...

Жыйынтыктаң айтканда, “Манас” эпосундагы Кошойдун окуялары, андагы мифологиялык сюжет жана мифтин персонаждар эпостун жарапалыш, түптөлүш тарыхының байыркылыгын, архаикалуулугун далилдеп, анын пайда болушундагы мифологиялык башттарды көрсөтүп турат. Биздин оюбуз боюнча Кошой катышынан жомоктук-фантастикалык сюжет эпостун калыптанышынын алгачкы этаптарына дал келүү менен мифологиялык жана жомоктун элементтер айкалышта, бул, албетте жогоруда белгилегендей архаикалык фольклорго мунәздүү белги болуп саналат. Көптөгөн изилдөөчүлөрдүн пикири боюнча жөө жомоктор мифтен келип чыгат, архаикалык фольклордогу жомоктун фантастика мифтегидей эле салттуу конкреттүүлүккө ээ болуп байыркы уруулук ишенимдерге негизделген.

Кошой баатыр каарман катары казак элдик оозеки чыгармаларында да белгилүү. Эр Косай В.В. Радлов жазып алган версияда кездешет. “Эр Көкше” баатырдык эпосунда да Эр Косай аттуу каарман тууралуу маалымат бар. Кайсы версияны карабайлы “Манас” эпосунда деле, казак дастандарында деле Кошойдун образы улам реалдуу образга трансформациялангандыгы ачык байкалат. Бул “Манастан”, “Көкөтайдын ашы” окуясындагы Кошой менен Жолойдун күрөшү тууралуу окуядан көрүнөт. Анда жомоктук-мифтик мааниде эмес, кадимки реалдуу турмуштук кырдаалдагы күрөш берилген. Өтө кенири убакыт аралыгын камтыган “Манас” эпосу мифологиялык сюжет жана чындыкта болуп өткөн кыргыз эли башынан кечирген окуяларды аралаш баяндайт. Эпостогу Кошойдун окуялары да ошондой окуяларга кирет. Мында Кошойдун образы мифологиялык мотивдер менен “шөкөттөлгөн” реалдуу адамдык салттарга ээ болгон образ. Бул байыркы эпостун спецификалуу өзгөчөлүгү болуп, мифтик белгилер менен чындыкта болгон нерселер бирдей сакталган.

Адабияттар

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Ф. 1990.
2. Манас. Эпос. С. Орозбаковдун айттуусу боюнча. 3-китеп. – Ф.: Кыргызстан, 1981.
3. Мифы народов мира., т.1. – М., 1997.

УДК: 894.341-4

Жусуева С.К., ОшМСУ

Очерк – прозалык чыгармалардын бир түрү катары

Аталган макалада очерк жанрынын адабиятта ээлеген орду, калыптанышы жөнүндө жалпы түшүнүк берилет. Очерктин турмуштук мазмунга ылайык түрлөрөгө: жол очерки, тарыхый очерк, автобиографиялык очерк, портреттик очерк болуп бөлүнүшү жана очерк жанрында эмгектенген жазуучулар жөнүндө сөз болот.

В данной статье дается общее понятие становлению и развитию жанра очерк и его месте в художественной литературе. Анализируются типы очерков по смысловому делению: путевой очерк, автобиографический очерк, портретный очерк, исторический очерк; И говорится о писателях, работавших в жанре очерк.

The scientific paper deals with the general conception of the foundation and development of the essay genre and its role in the fiction. The types of essays according to the semantic meaning: travel essays, portrait essays and documentary essays are analyzed and there is information on the writers who worked on the essay genre.

Адабий чыгармаларда коомдо жашап жаткан адамдын жана анын айланачөйрөдөгү жашоосу, орду, ал-абалы жүрүм-туруму, тилеги, азабы көркөм сүрөттөлөт, баяндалат. Ушундай эле милдет белгилүү деңгээлде очерк жанрына да тиешелүү. Очерк – бир топ көлөмдүү көркөм публицистикалык чыгарма. Мында да каармандын портрети, жүрүш-турушу, мүнөзү, психологиясы берилет. Ар кандай эле чыгармалардагыдай мүнөз индивидуалдаштырылат, конфликттер чечилет. Ал турмуш фактыларын көркөм сүрөттөөгө арналат жана очерктиң каармандары расмий инсандар болушат.

Очерк – орус тилинен алынган, «баяндоо» дегенди түшүндүрөт, эпикалык түрдүн негизги жанрларынын бири. Мында турмуштук жагдайлар, чыныгы болгон окуялар, таасирленүүлөр, эскерүүлөр сүрөттөлөт [1]. Анын негизги өзгөчөлүгү – документтүүлүгү, цифра, фактыларды бурмaloого жол берилбегендиги. Бирок муну менен очеркте жазуучунун ролун жокко чыгарууга болбойт, автор сүрөткөр катары фактыларды көркөмдөйт, каармандардын типтүү мүнөзүн түзөт, сүрөттөп жаткан обьетисине карата мамилесин билдирет. Ошондо гана убактылуу окулуп, кайра унтуулчу «адабияттын» деңгээлинен көтөрүлүп, эстетикалык ырахат берүүчү көркөм адабияттын деңгээлине өсүп жетет [2]. Очеркте көркөм сөз каражаттары чыгарманын темасынын жана идеясынын зарылдыгына ылайык колдонула берет [8].

Адабиятчы, сынчы, прозачылардын ортосунда 1950-1960-жылдарда «очеркти публицистика десек, публицистаны көркөм чыгарма деп эсептөөгө болобу, очерк менен ангемени кандайча ажыратыш керек?» деген маселерлердин тегерегинде талаш көз караштар жүргөн. Бир даары очерк мааниси боюнча толугу менен публицистика дешсе, кээ бири ангемеге жакындаштырып, адабий чыгарма деп аташкан. Сынчы Ю. Суровцевдин 1958-жылы 25-апрелде «Литературная газетага» жарыялаган. «Очерк, бул – публицистика» деген макаласында «Очерк, бул – же жөнөкөй публицистика, же көркөм публицистика, бирок баары бир публицистика» деген жыйынтыкты чыгарып, натыйжада, көркөм очеркти адабий чыгармага кошуп, белгилүү деңгээлдеги ангемелерге жакындаштыргандарга каршы чыккан. Бирок очеркти адабий чыгарма дешип, аны ангемеге жакындаштыргандар болсо өздөрүнүн оюн бекемдөө иретинде орустун улуу жазуучулары Короленконун, Г. Успенскийдин, Салтыков-Щедриндин, М. Горькийдин, Серафимовичтин жана башкалардын көркөм очерктерин мисалга келтиришет [1]. Ал эми М. Горький очерк «кандайдыр изилдөө менен баяндоонун ортосунда» жараларын белгилеп, мында жазуучу «очерк бир жагынан публицистикага, экинчи жагынан ангемеге жанашып турса, ангемени да, публицистаны да алмаштыра албаган адабияттын өзүнчө жанры» деп айткан. Прозалык чыгармада адамдардын атайын белгилүү образы, типтүү мүнөзү жана алардын дилектикалык өсүшү көркөм сөздүн күчү менен сүрөттөлөт. Очерктин да маани-мазмуну, идеялык өзгөчөлүгү дал ушул милдетти башка жанрлардай моюндап турат. Көп учурда очерктиң негизги обьектиси адамдын иши, анын мааниси же жетишкендиги болсо дагы, ал адамсыз, анын жандуу портретисиз берилбеси белгилүү. Ал турсун очеркте жазуучу бир катар текстеш окуяларды чогултуп, аларга мүнөздүү (демек турмушка мүнөздүү) образ, тип түзгөн учурлары да аз эмес. Ошентип, очерк менен ангеме үн алышып турат, бирок белгилүү деңгээлде айырмачыкка да ээ. Маселен, кээ бир сынчылар бул айырманы очерктиң документалдуу мүнөздө болушу менен түшүндүрсө, айрымдары азыркы турмушту көрсөтүп тургандыгы деп белгилешет. Бирок ангеме, повесттик чыгармаларда да күндүн талабы, мезгилдин проблемасы жана документалдуу окуялар камтылары – айкын көрүнүш. А. Таабалдиев «Публицистанын өзгөчөлүктөрү жөнүндө» аттуу макаласында «Очерк азыркы күндүн бардык маселелерине токтолбостон, ошол күндүн эң курч жана жаңы маселесине гана токтолот» [1] деген айырмачылыгын көрсөтөт.

Негизинен, публицистикалык жанр расмий публицистикалык жана бейрасмий публицистикалык болуп бөлүнөт. Расмий публицистикалык түрүндө маалыматтар мүмкүн

булушунча объективдүү берилип, тилинин түзүлүшү белгилүү шаблондордун аткарылышын талап кылат жана мазмунду баяндоодо автордук «мен» колдонулбайт. Бейрасмий публицистикада мазмунду берүүдөгү стандарттуулук (шаблондуулук) толук бузулат. Автордук «мен» ачык байкалат. Мисалы, очеркте, фельетондо тилдик каражаттар автордун чыгармачылык дараметин белгилүү даражада чагылдырып турат. Натыйжада, бул түрдүн подстилдери көркөмдүк сапаттарын ачык көрсөтөт. Бейрасмий публицистикалык жанр тилдеги эмоционалдуу-экспрессивдүү бирдиктерди колдонуу мүмкүнчүлүктөрүнө карата түрлөргө, андан ары подстилдерге ажыратылат, тактап айтканда, фельетон, памфлет, репортаж, очерк сыйктуу подстилдерге ажырайт [6]. Демек, окумуштуулардын очерктиң жанрдык спецификасын айырмaloодогу кайчы көз караштарын жыйынтыктасак, очерк көркөм стилге ыктаган, көркөм тилдик каражаттарды эркин колдонгон, бирок учур маселесин ашкере көркөмдөөсүз, жандуу, типтүү образдардын катышуусунда окуянын жүрүшүн иретин бузбай баяндоо болуп саналат.

Очерктиң дагы бир өзгөчөлүгү – оперативдүүлүгү. Ар мезгилдин актуалдуу маселелерин көтөрүп чыгуу менен, көбүнчө газета-журналдар учун жазылат, бирок муун менен очерктиң окуу мезгили өтүп кетет деп айтууга болбайт. Тескерисинче очерк өзүнүн жандуулугун жоготпой тургандыгы М. Горький, И. Эренбург, М. Шолохов, В. Овечкин, Л. Леоновдун очерктери бүгүнкү окурмандарды да толкундатканынан байкоого болот. Орус адабиятында очерк «эпикалык тектин майда формадагы чыгармаларынын бир түрү» деп берилет да, анда личносттун (очерктиң каарманынын) мүнөзү, анын айланасында жүргүзүлгөн ар кандай проблемаларды козгоо, же конфликттерди жоюу эмес, тескерисинче, личносттун атуулдук жана адеп-ахлактык жүрүм-туруму, коомдогу бийик ролу, нарк-насили жөнүндөгү проблемаларды козгогон чыгарма катары белгilenет [2].

Ошентип, очерк жанры эң алгач Орусияда XVIII кылымда жазыла баштайт. Бул мезгил публицисттердин алдына учурдун курч өнүгүп жаткан окуялардын панорамасын чагылдыруу милдетин коет. Очерк жанры ар түрдүү окуялардын жүрүшүн көркөм баяндоо ыкмасында өнүгтөт. Ошондой эле орусиядагы очерк жанрынын эң алгачкы башатында жол очерки турат. Окуяны, чындыкты башкача формада чагылдыруу идеясы жүрүп, жеке таасирлер, көз караштар, өмүр жол баяны ж.б. жаңы мазмундагы очерктер жазыла баштайт. Буга А.Н. Радищевдин «Петербургдан Москвага саякат» очерки жана орус саякатчысы Н.М. Карамзиндин каттары, жазгандары алгачкы мисал боло алат.

Кыргыз адабиятында очерктердин башталуу мезгили 1930-1940-жылдарга тура келет. Бул мезгилде алгачкы очерктер орус адабиятынын таасиринде пайда болгон, тактап айтканда, профессионал кыргыз совет адабияты менен кошо алгачкы автобиографиялык очерктер жаралды. XX кылымдын 20-жылдарында турмуштук жагдайлар очерктиң негизги тематикасы болгондугун көрөбүз. Ырас, бул мезгил кыргыз журналистикасында очерк жанры учун такшалуу учуру болуп саналат, б. а. турмуштук фактылар автордун аң сезиминен эленип өтүп, чыгармачылык лабаториясында кайталап, иштетилип чыккандан кийин гана автордук ой-пикирдин аргументи катары такшалуу процессин кечирип, чыгармачылыкта өзүнчө кызмат аткарлып келгенин ушул алгачкы очерктерди анализден өткөргөн учурда да көрөбүз [6]. Улуу Ата Мекендиң согуш жылдарында жана андан кийинки 60-жылдарга чейин кыргыз адабиятында очерк жазуу башкы планга чыккан, башкача айтканда, согуш баатырларын, жоокерлерин сүрөттөгөн очерктер, колхоздогу дилгир, планды толугу менен аткарған эмгекчилер жөнүндөгү очерктер жазылган. Мисалы: А. Токомбаевдин «Тянь-Шандык чалғынчы», К. Маликовдун «Ленинград согуш күндөрүнде», «Алгыр», К. Жантөшевдин «Чолпонбай», Ж. Бөкөнбаевдин «Украина мейкиндигинде», С. Сасыкбаевдин «Нурлан» деген очерктери жазылган. Кийин бул оперативдүү жанрда С. Сасыкбаев, Ч. Айтматов, С. Өмүрбаев, Ш. Абраманов, М. Абдукаримов, К. Жусупов, А. Таабалдиев өндүү авторлор активдүү иштешти [2]. Ошондой эле А. Таабалдиевдин «Октябрға эстелик», С. Жусуевдин «Жеңишке жеткен

жол», «Кан аккан катаал майданда», «Каардуу кармашта», «Мекендин жоокери», И. Исаковдун «Эрдикке чакырган майдан», «Жол нурлары» очерктери, кийинчөрөк К. Бобуловдун «Алжир жеринде», «Абхазстан – жан жыргалдын өлкөсү» жол очерктери, О. Бөкөлөевдин «Эмгек бактысы», Т. Касымбековдун «Ак кызмат», «Таймашуу» тарыхый очерктери кыргыз адабиятынын барактарынан орун алды.

Коммунисттик коомду (Совет өкмөтү учурунда) куруу үчүн коммунисттерче иштеген башкы каарманды адабияттын даңгыр жолуна көлөмдүү роман же повест, же болбосо кызықтуу ангеме менен эмес, дал ушул очерк менен алып келишип, андан учурдун күжүрмөн баатырын чыгарышкан. Андай эмгектин баатырлары saat сайын, секунд сайын коммунисттик коомго пайды келтиришкен. Андыктан алардын иштерин кечиктирбестен өз убагында адабий календарга түшүрүп, анын келечегине алдын ала көз жүгүртүү менен адабияттын калган жанрларына кабар берүү, негизинен очерктин гана колунан келген. Бул маселе боюнча белгилүү очерк жанрын изилдөөчү В. Овечкиндик «Колхоздук тема жана адабият» деген макаласында: «Азыркы мезгилде очерк оперативдүү жанр катары өтө зарыл деп ойлоймун. Эгерде бүткүл адабиятты коммунизм үчүн болуп жаткан идеологиялык күрөштүн фронтунда чабуул жүргүзүп жатат десек, анда очерк, алга жиберилген анчалык чоң эмес чалгындоочу отряд» [1] деп таамай айтылган пикири, очерктин адабиятта жана күндөлүк турмушта ээлеген ордун айгинелейт. Ошентип, ал мезгилдин очерктеринин обьектиси, көркөмдүүлүгү жана көлөмү ар түрдүү болуп, бирок баарын бир өзөккө бириктирген алдыңкы адамдардын үзүрлүү иштери болуп саналат.

Бүгүнкү кыргыз адабиятында А. Матисаковдун «Кыргыз өңү Сүймөнкулдун өңүндөй», Р. Исмаилованын «Сырдуу Италия», «Европанын берметтери», К. Жусуповдун «Япония элестери» жол очерктери, С. Наматбаевдин «Укмуштар өлкөсүндө 22 күн», А. Өмүркановдун «Жаныбарым көк кашка», А. Рысколовдун «Алакандагы толкун», Т. Сагымбаевдин «Биздин Төлөбек», З. Тулпарованын «Мээнет» жана башкаларды атоого болот.

Турмуш көрүнүштөрүн сүрөттөп берүү жагынан очерк төмөнкүдөй түрлөргө ажырайт: жол очерктери, жазуучулар жөнүндө очерк, тарыхый очерк, документалдуу очерк, проблемалуу очерк, автобиографиялык очерк.

Очерк оперативдүү адабий чыгарма аталганы менен мектеп программында кеңири окутулбайт. Мисалы, 10-класстын 2-3-чейректеринде «Кыргыз адабияты согушка чейинки мезгилде (1930-1940-жж.), «Согуш мезгилиндеги жана андан кийинки кыргыз адабияты (1941-1959-жж.)» аттуу этаптын негизинде согуш баатырларын, жоокерлерди сүрөттөгөн очерктердин обзордук мазмуну сунушталат.

Жыйынтыктап айтканда, адабият менен искусство калктарды, улуттарды бири менен бирин жакындалса, көркөм чыгарма адамга идеалык-эстетикалык жактан таасир берет, адамды бир максатка багыттай адабият менен искусство коомдун социалдык түзүлүшүн камсыз кылат [5], турмуштук-материалдык образы аркылуу адам коомуна таандык очерк жаратылат. Ошентип, очерктиң табияты коомдук, публицистикалуулук жана образдуулук маанинин камтыйт, башкача айтканда, коомдо болуп жаткан окуя сүрөттөлөт, ошол эле учурда окуянын жүрүшү фактыга таянат (публицистикалуулугу) жана андагы каармандын образы көркөмдөлөт.

Адабияттар

1. Табалдиев А. Октябрға эстелик. Ф. – Кыргызстан, 1985.
2. Шериф Ж. Муратов А. Адабият терминдеринин түшүндүрмө сөздүгү. – Бишкек, 1994.
3. Толкун Назаркул кызы. Макала: Жол очерктеринде тарых, улут проблемаларынын чагылышы. – Бишкек, 2009.

4. Абрамович Г. Л. Адабият таанууга киришүү. – Москва, 1979.
5. Турдуголов А. Адабият менен искусствоңун полисемантикалык функциялары. Вестник НМУ, № 1. 2000, 118-б.
6. Ашырбаев Т. Азыркы кыргыз тили. 4-китеп. – Бишкек, 2004. 66-бет.

УДК: 894. 341-4

Жусуева С.К., ОшМСУ

Жол очерки: өлкө жөнүндөгү тарыхый-документалдуу жана сырдуу баян

Аталган макалада жол очеркинин кыргыз адабиятындагы өнүгүүсү, идеялык, мазмундук, көркөм-эстетикалык өзгөчөлүгү боюнча жана бул жанрда иштеген очеркисттер, алардын очерктери талдоого алынды.

В настоящей статье ведется толкование о развитии в кыргызской литературе путевых очерков, об их идеином, смысловом, художественно-эстетическом своеобразии. Даются комментарии об очерках и очеркистах данного жанра.

The scientific article touches upon the interpretation on the development of travel essays in the Kyrgyz Literature, ideological, semantic, artistic and aesthetic peculiarities of travel essays. Comments on essays and essayists of this genre are given in the article.

Очерк – негизинен, көркөм адабият менен публицистиканы айкалыштырган **чыгарма**. Очерктин негизги өзгөчөлүгү – окуянын өзүнө күбө болуп, документалдык булактарга таянып жазуу [4]. Коомдогу кайсы бир инсандын ишмердүүлүгүн, же өлкө жетишкендигин, же жол баянын баяндап жазуу менен очерк жазуучу окурмандын күндөлүк жашоосуна карата көз карашын өзгөртүп, натыйжада, турмуш-тиричилик шарданын кайрадан жандандырып, адабият айдыңында жаныртып турат. Демек, очерк журналистика менен адабияттын айкалышып келип, бир бүтүндүктүү түзгөн, өзгөчө жана **кызыктуу** чыгармасы. Тактап айтканда, очерк – коомдук турмушту жана андагы адам концепциясынын аспектилерин аныктаган эмоционалдуу-образдуу жана логикалык-рационалдык жактан айкалыштырган адабий-публицистикалык жанр.

Кыргыз адабиятындагы жол очеркинин көч башында К. Жусупов «Япония элестери», «Микеланджело мекенинде», К. Бобуловдун «Алжир жеринде», «Абхазстан – жан жыргалдын өлкөсү» [2], очерктери турат жана Р. Исмаилованын «Европанын берметтери», «Сырдуу Италия», «Кавказ түбөлүк жаз», «Кашкар соода дарбазасы», К. Исаков «Япония жөнүндө», «ОшМУнун студенттери-Кипр кечтеринде, же жалбырактар саргайбаган өлкөдө» ж.б. Айрыкча, жол очерки өзүнүн табияты боюнча даректерге, документалдуу маалыматтарга таянат. Очеркте терең ойдун болушу зарыл гана түгүл, «искусствоңун өзгөчө бир чөйрөсү (сферасы) катары» андагы таланттын башкы күчү – ошол ойдун олуттуулугунда, «турмуштун көрүнүш окуяларын так өзүндөй кылып ала коюу көркөмдүк манерасы жана андагы таланттын экинчи даражадагы жардамчы күчү» экендигинде [6].

Жол очерки даректүү баяндалган жөнөкөй, көлөмү кичине, майда чыгарма эмес, буга өзгөчө көңүл буруу зарылдыгын, ал гана эмес адабий чыгармалардын арасынан актуалдуулугун жоготпой турғандыгын баса белгилөөбүз абзел. Анткени жол очеркинде элдин каада-салты, оомалуу-төкмөлүү тарыхы, архитектуралык куруулуштары, экономикалыкabalы, адабий мурасы, уламыш-легендаларга айланган каармандары, байыркы жана бүгүнкү шаарлары, эл баатырлары жөнүндөгү таасирленүүлөргө ётө бай жана толкундоолорго, толгонууларга ширелген, бышылган ички сезими, жан туйгусу,

дилгир санаасы сөздүн керемет ички поэтикасы жана сырткы музыкасы менен баяндалган чоң чыгарма. Маселен, К. Бобуловдун «Алжир жеринде» [1] жол очеркинде СССР жазуучулар союзунан өкүлдөр Алжир жергесине адабий байланышты чындоо максатында барышкандыгы жана алжирликтердин намыскөй калк экенин, француз баскынчыларына узак жылдар бою укмуштай эр жүрөктүүлүк жана чыдамкайлык менен туруштук берип, натыйжада өз эркиндигин алган, тарыхый эстеликтеге бай, ошол тарыхый скульптураларын өз дөңгээлинде сактап, урпактарга, келечекке өткөрүп берүү ар бир алжирликтин түздөн-түз милдети экендигин моюндап аткарышкандыгы кылдат баяндалат. Алжир жеринин кайсы жеринен караба шаңкайып көрүнгөн бийик эстелик 1954-1962-жылдардагы даңктуу күрөштүн улуу көсөмү Абд-аль-Кадырдын эстелиги, ага ар дайым баш ийип таазим кылышаары, Касбадагы эң байыркы мечит – Джамаа аль-Кебир (kyргыз тилинде Чоң мечит) 1496-жылы курулуп, бүгүнкү күнгө чейин мунбай, не бир тарыхый доорлорду башынан кечиргендиги, андан ары бала кезинде география сабагынан уккан маалыматы боюнча эңсеген Сахара чөлүндөгү сапары баяндалат, Анда «Сахарада шамал күн менен кошо чыгып, күн менен кошо батары», көп адам курмандыктары да ушул Сахарадагы күмдү сапырган шамалдан болору, Лайли деп ашыктыктан ақылынан азган Мажнун ушул чөлдүн кулуну экендиги, бирок Сахара, өздөрү Сахра деп да аташат, ысык өлкө болгону менен, шаарлары көркүү, кооз экендиги, ал эми чөлдөгү адамды азгырган закымдын азгырыгы канчалаган адамдарды мына сууга жетемин деген үмүт менен чөлгө чөгүп жок болушары жөнүндө көркөм айтылат. Сынчы, адабиятчы К. Бобулов «Каерге барбайын «Манас» менен Ч. Айтматовду паспорт кылып бетиме тутам. Өкүнүчтүүсү залкар эпосубузду башка элдердин жакшы билбегендиги» деп жазат, Алжир эли улуу Ч. Айтматовдун чыгармаларын сүйүп окушарын, айрыкча «Жамийла» повестинин идеялык бөтөнчөлүгүн айтышкан.

«Кайра көрүшкөнчө кош бол, жан жыргалдын өлкөсү – Абхазстан» [2] деген фраза менен аякtagан К. Бобуловдун жол очерки Кара деңиздин жээгине байыртан отурукташкан, чет элдик баскынчыларга, айрыкча Стамбулдук түрктөргө көп жылдар бою калония болуп, Осмон империясына кызмат кылышып, Абхазстан үчүн ар-намыстуулук, эрдик менен күрөшүшкөн, тарыхта баатыр эл катары уламыш калган абхаз эли жөнүндө баяндалат. СССР Жазуучулар Союзу тарабынан кезектеги Совет адабиятынын Күндөрү Абхазияда өтөрү белгиленип, ага Е. Евтушенко, А. Вознесенский, Шукрулло, Петро Ребро жана Кыргызстан Жазуучулар Союзунан К. Бобулов ж.б. бир топ делегация Ю.П. Вороновдун жетекчилиги астында Абхазияга барышып, көп улуттуу совет адабиятынын көп кырдуу карым катышы, көп жактуулугу, өз ара байланышы, өз ара таасири талкууга алынып, совет адабияты ар түрдүү адабий салттардан турган – дүйнөдөгү сейрек кезигүүчү феномен экендиги жана бул улуу адабияттын негизги маңызын, идеялык платформасын социалисттик реализм методу бекем бириктирип тургандыгы боюнча кызык талкуу, тегерек столдор өткөрүлүп, андан сырткары колхозчулар менен жолугушуулар, Абхаздардын улуу жазуучусу Дмитрий Гулианын туулган күнүнүн 110 жылдыгы, атасынын жолун жолдогон анын уулу белгилүү жазуучу Георгий Дмитриевич Гулиа ж.б. менен тыгыз мамиледе ой бөлүшүп, ар кандай абхаз элинен уккан уламыштар камтылган, көркөм тилдик каражаттарга ээ жол очерки.

Р. Исмаилованын «Европанын берметтери» [8] аттуу жол очеркинде (көлөмү: 7,25 б.т.) Париждин кооз, суктандырган, тамшандырган эс алчу жайларын «түндөсү чардап, ырдап-бийлеп, куунак өмүр кечирген, күндүзү уктап, эс алганды сүйгөн, сойкудай сонуркаткан шаар» деген сүрөттөөсү, салыштыруусу Париждин көрүнүшүн башкача элес менен көз алдыга тартат. Париждеги эң атактуу көркөм-архитектуралык дворецтер, күзгүгө чулганган Людовик XIVтүн Версальдагы күзгү галереясы, 30 минден ашуун экспонаттары бар, атактуу, дүйнөдөгү эң чоң Лувр музейи, 250 кайталангыс картинасы менен искусство шедеврлерин даңазалаган Пикассонун музейи, тарыхчынын өзү окуса да

кайра кызыкчу Напалеон Бонапарттын көркөм баяндалган өмүр жолу, аянычтуу тагдыры, Эйфель мунарасы-Франциянын символу экендиги, Луврдын бир залын ээлеп турган Леонардо до Винчинин түбөлүктүү, касиеттүү табышмак каткан атактуу Моно Лизасы жөнүндөгү сырдуу баяны Парижди эңсептей койбийт. Ал эми тартип менен тазалыктын өкүмү жүргөн Германия, эмоциясын оң жакка гана сарптаган немис калкы жана алардын кыргыз кыздарынын (мигранттар) адеп-ахлагына, ыйманына берген жогорку баасы, Люксембургдагы Шарлоттанын баатырдыктары, элинин сүйүүсү, Брюссель Европанын жүрөгү катары экендиги, Король Леополддун тарыхый таржымалы «сөз билген адам таап сүйлөйт», же болбосо «айтар сөзүн алтын болсо» деген баага татырлык көркөм баяндалган жол очерктери, Р. Исмаилованы өзү белгилегендей көпкө жан дүйнөсүн түйшөлтүп, бирок ошол жан дүйнөнү антарып, ирети менен сыйыргыга салып сырын төккөндөй. Бул жерде Р. Исмаилованын 2011-жылы Италияга сапарга чыгып жазган «Сырдуу Италия» [7] аттуу (көлөмү: 5,75 б.т.) сөз кылбай кетүүгө болбийт. Бул жол очеркинде өзгөчө эстетикалык табитинди козгогон Веронадагы сүйүү мазары аталган Ромео менен Джульеттанын уламышы, алардын тарыхый инсан же андай эместиkтери жөнүндөгү тарыхый так маалыматтар жокко эсе экендиги жөнүндө айтывлат. Бирок италиялыктар бул сүйүшкөндөр үчүн эстеликтерди тургузушкан, үй-музейлерди курушкан жана спектакль, кинолорду тартышкан, ошентип дүйнөлүк уламышка айландырышкан. Андай бирин бири сүйүп, ыйык махабат курмандыктары болгон бизде Аксаткын менен Кулмырза, Олжобай менен Кишимжан, Раймалы менен Бегимай, Болот менен Акмөөр, реалдуу эле жашоодогу Канат менен Зарина ж.б. ларды неге алардай даңазалай албайбыз деген суроо туулат? Италиянын гүлдөгөн шаары Флоренциянын жапжашыл токойго чулганып алгансыгын, анын пейзаждуу жаратылышы сонуркатпай койбийт. Ф. Достоевский «Көк мээ» романын дал ушул Флоренция шаарынын борборунда үч жыл жашап, жазып бүткөндүгү, музыканын корифейи П.И. Чайковскийдин көптөгөн чыгармалары да дал ушул ажайып аймакта жарагандыгы, Микеланджело Буонарроти италиялык улуу скульптор, живописчи, архитектор, акын жана ойчулдуун скульптуралык чыгармалары, сонеттеринин жаралыш тарыхы, өмүр жолу жандуу сүрөттөлгөн. Айрыкча Винчи шаары, анын көркөмү кооз жерлери жана атактуу сүрөтчү Леонардо до Винчи жөнүндөгү баяны, анын сырын катып, сынын бузбаган табышмактуу сүрөттөрү, доорго салган изи өзгөчө көркөм-эстетикалык деңгээлде берилет [7].

Италия өлкөсү жөнүндөгү дагы бир жол очерки К. Жусуповдун XX кылымдын 60-жылдары жазылган «Италия жергесинде» деп аталып, мында журналист Италия мамлекетинде болуп, ал жерде көргөн-билгендөрөн ырааты менен эле кагаз бетине түшүрө койбийт, тескерисинче, аны журналисттик жан дүйнөсүнөн өткөрөт. Италия элинин турмушун мындағы кыргыз элиндеги социалдык турмуш-тиричилик менен салыштырат. Өзгөчө жол очеркине мүнөздүү болгон байкоо жүргүзүү менен жазылган бул чыгарма кыргыз журналистикасына чейин очерк жанрында болбогон окурман менен «агынан төгүлүп» сырдашууга аракет кылат. Очерк жанрына карата мындай мамиле окурман өзү барып, өз көзү менен көрүп келгендегиден да таасирдүү абалга ээ кылган, көркөмдүүлүккө бай, бирдиктүү күчкө ээ көркөм-эстетикалык жактан бийик чыгармага айландырып таштайт [6]. Ал эми «Япония элестери» жол очеркинде япондордун ашкере сылык мүнөздөрү, жада калса машиналары кагышып кетсе да, биздегиге окшоп бирин-бири күнөөлөп жакалашып кетпей, полицейский келгенчө бири-биринен тынымсыз кечирим сурал турган калк экендигине жана маданияты, экономикасы өтө өнүккөн элкө экендиги жөнүндө жазат. Очерктеринин акырында К. Бобулов да, Р. Исмаилова да кыргыз эли эң байыркы эл экендиги, эл оозеки чыгармачылыгы боюнча бай мураска эгедер улуттун байыркылыгын далилдеген архитуралык бир да курулушу жок экендиги жана экономикалык абалынын жакшыrbай жаткандыгына канырыгы түтөп, себеп издең көрүшкөндүгү байкалат.

К. Исаковдун «ОшМУнун студенттери – Кипр кечтеринде, же жалбырагы саргайбаган өлкөдө» [5] аттуу чакан жол очеркинде Кипрге барган студент жаштарга аргасыз суктанбай койбосуң. Жаңы жыл босогосунда Кипрдеги Гирне Америка университетине барган ОшМУнун таланттуу студенттери өздөрүнүн жөндөм-шыктарын көргөзүп, чыгармачылык концертин тартуулап келишет. Очеркте мейманканы, ресторан жыш жайгашкан туристтик өлкө жөнүндө баяндалат: 1974-жылдагы Кипрдеги кандуу согуш, алардын Түндүк жана Кипр Түрк Республикалары болуп бөлүнүп калуусу, Газимагуза шаарынын четинде жайгашкан шаарчанын аянычтуу тагдыры, б.а. бул шаарчага 1974-жылкы кагылыштан бери эч ким барбагандыгы, заңыраган 100 отел, 50-гө жакын ресторандар жайгашкан бул шаарда тириүүлүк жок болуп «Өлүү шаарга» айлангандыгы, кадимки Отелло Дездемоны өлтүргөн таш сепилди көрүшкөндүгүн, билим берүү системасы, туристтердин байма-бай катташи, коомдук транспорттордун сейрек кездешиши, ал эми ОшМУнун чыгармачыл жаштары улуттук ыр-бийлерди, күүлөрдү тартуулашып, достук алакада кайткандьыгы айтылат. Жалбырагы бир да саргайбаган өлкөнүн таасири **өзү очерктиң** көркөм-эстетикалық, мазмундук маанисинин бийиктигин аныктайт.

Жыйынтыктап айтканда, адам баласы кандай гана жат жерге барбасын баалуулуктарына суктанат, артыкчыгына көз салат. Жан дилден өткөрүп жазылган, эки өлкөнүн өз ара адабий алакасын түзгөн жол очеркинин бөтөнчөлүгү өлкө, эл-жер жөнүндөгү тарыхый-документалдуу булак жана кызыктын баары ичине камтылган сырдуу баян катары адабият шарданында үнүн жаңыртып турган чыгарма. Жол очерктеринин дагы бир баса белгилөөчү милдети муундарга калтырылган мурас катары, себеби кыргыз элинин белгилүү инсандары жөнүндө, же башка өлкөлөр менен болгон адабий алаканын болгондуугун далилдеген фактылар камтылгандыгы.

Адабияттар

1. Бобулов К. Алжир жеринде. Чыгармалар жыйнагы 2-т. – Бишкек, 2011.
2. Бобулов К. Абхазстан-жан жыргалдын өлкөсү. Ала-Тоо № 6, 1985. 104-б.
3. Табалдиев А. Октябрға эстелик. – Фрунзе, 1985.
4. Шерисев Ж. Адабият терминин түшүндүрмө сөздүгү. – Бишкек, 1994.
5. Исаков К. Жүрөгүмдөгү сөз. – Ош, 2007. 109-б.
6. Толкун Назаркул кызы. Макала: Жол очерктеринде тарых, улут проблемаларынын чагылышы. – Бишкек, 2009.
7. Исмаилова Р. Сырдуу Италия. – Бишкек, «Туар» 2012.
8. Исмаилова Р. Европанын берметтери. – Бишкек, «Туар» 2011.

УДК: 417.312.1

Зулпукаров К.З., Эшманова С.К., ОшМУ

Тексттин аныктамалары жана жалпы көрсөткүчтөрү жөнүндө

Макала тексттин жалпы касиеттерин жсана категорияларын аныктоого арналат.

Ачкыч сөздөр: дискурс, синтагматика, прагматика, концепция, интенция, предикативдүүлүк, темпоралдуулук, тексттин касиеттери, тексттин категориялары.

Статья посвящается определению общих свойств и категорий текста.

Ключевые слова: дискурс, синтагматика, прагматика, концепция, интенция, предикативность, темпоральность, признаки текста, категории текста.

The article is devoted to determine the general characteristics and category of the text.

Key words: discourse, syntagmatics, pragmatics, concept, intention, predicativity, temporality, signs tksta, text category.

Текст – көп пландуу, түрдүү деңгээлдеги каражаттарды ар тараптан камтыган түзүлүш. Ошондуктан анын аныктамалары, дефинициялары да ар кыл. Текст теориясында канча изилдөө арналса, ошончо эле аныктаманы кездештириүүгө болот. Булардын айрымдарын талдабай, баа бербей эле келтирип салыштырып көрөлү.

Е. Косериу: “Текст (устный и письменный) – речевой акт или ряд связанных речевых актов, осуществляемых индивидом в определенной ситуации” – дейт [4, 515]. Мында тексттин оозеки, жазуу түрүндөгү кеп аракети катары сыпатталып, анын байланыштуулугу, индивидуалдуулугу жана кырдаалдуулугу белгиленет.

М. Хэллидейдин ою боюнча, сөздөрдүн тобу жана сүйлөмдөрдүн жыйындысы – текст эмес. Текстте тилдик мүмкүнчүлүктөр актуалдашат. Угулуп жана окулуп жаткан маалыматтар текст болуп саналат [5, 139-142]. К. Гаузенблаз менен В.И. Кодухов текстти кептик чыгарма деп аташат [6, 57-78], [7, 162-169]. Р. Харвегдин оюнда текстш – “последовательность языковых единиц, образованная цепочкой субSTITУТОВ, имеющих два измерения – парадигматическое и синтагматическое” [8, 114]. Мында текст деп парадигматикалык жана синтагматикалык эки өлчөмү бар субSTITУТОВДЫН (бирин-бири алмаштыруучулардын) чынжырчасынан уюшулган тилдик бирдиктердин тизмектери аталды. Буга жакын түшүнүк А. Греймас тарабынан берилген: “текст как дискурс является единством, которое расщепляется на высказывания и не является результатом их спепления”, башкача айтканда, текст – дискурс, ал айттымдарга ажыратылат, алардын чынжырланышынын натыйжасы эмес. Бул аныктамада тексттин жандуу пикир алмашуудагы роли баса белгиленет да, андагы байланыш ыкмалары орчуңдуу деп эсептөлбейт.

Айрым аныктамаларда текст стилге байланыштырылат. П. Гиронун оюнча, текст – “структура, организованное целое, в рамках которого знаки образуют систему отношений, определяющих стилистические эффекты этих знаков”.

В.И. Клычникованын пикири М. Хэллидейдин сөзүнө тетири келет: “Под текстом понимается реально высказанное (написанное и т.д.) предложение или совокупность предложений (включая отрезок устной или письменной речи любой длины, вплоть до целого литературного произведения, произведения устного народного творчества и т.п.), могущее, в частности, служить материалом для наблюдения данного языка общения”. Бул аныктамада тексттин оозеки-жазуу түрүндө уюшкан ар түрдүү көлөмдө (сүйлөмдөн бүтүн чыгармага чейинки) болуп, байкоого материал боло ала турган сүйлөм же сүйлөмдөрдүн жыйындысы текст деп аталаат. Ушуга жакын аныктаманы Т.М. Николаева да берет: “...Связной текст понимается обычно как некоторая (законченная) последовательность предложений, связанных по смыслу друг с другом в рамках общего замысла автора” [9, 6] Эки аныктамада тең тексттин түзүүчүсү катары сүйлөм белгиленет. Клычникова сүйлөмдөрдүн жыйындысын эле текст десе, Николаева маани жактан байланыштуулукту (связанность), бүткөндүкту (законченность) жана автордук милдет-мүдөөнү (замысел) да эсепке алат.

Л.М. Лосева текстти жазма түрүндө турпатталган мазмун, структуралык жактан бүтүн жана автордук мамилесин чагылдырган маалымат катары мүнөздөйт [10, 4]. Бул аныктамада көлөм, сүйлөм белгиленбейт, бирок изилдөөчү жазма формасындагы гана мазмуну, түзүлүшү боюнча бүтүн чыгарманы текст деп атайды.

Эң толук аныктама Р.И. Гальперинге таандык. Ал: “Текст – это произведение речетворческого процесса, обладающее завершенностью, объективированное в виде письменного документа, литературно обработанное в соответствии с типом этого

документа, произведение, состоящее из названия (заголовка) и ряда особых единиц (сверхфразовых единиц), объединенных разными типами лексической, грамматической, логической, стилистической связи, имеющее определенную целенаправленность и прагматическую установку". Мында кеп аракетинин натыйжасы болгон, бүтүн, жазма документ катары турпатталган, атальшы бар, фразадан чоң өзгөчө бирдиктерден турган, лексикалық, грамматикалық, логикалық, стилистикалық байланыштарга ээ, айкын максатка жана прагматикалық бағытка баш ийген чыгарма текст деп аталып жатат.

Психолингвистикалық аныктаманы Т.М. Дридзе сунуштайды: "Текст как целостная коммуникативная единица – это некоторая система коммуникативных элементов, функционально (т.е для данной конкретной цели/целей) объединенных в единую замкнутую иерархическую семантика-смысловую структуру общей концепцией или замыслом (коммуникативной интенцией)" – дейт [11, 49]. Мында текст бүтүн коммуникативдик бирдик катары жалпы концепция же интенция аркылуу бирдиктүү жабык иерархиялық маани-маңыздык структурата функционалдык жактан бириккен коммуникативдик элементтердин системасы боло алары белгиленет.

С.Өмүралиеванын ою боюнча: "Текст – белгилүү бир кабар берүүчү логикалық, психологиялық таасирдин негизинде жараган грамматикалық каражаттардын жардамы менен ишке ашуучу бир жумуру бүтүндүк". Бул аныктамада тексттин кабар берүүчүлүк касиети, бүтүндүгү, грамматикалық каражаттар аркылуу уюштуусу, логикалык-психикалык негиздүүлүгү белгиленет, бирок максат, тема байланыш ж.б. белгилер көрсөтүлбөйт.

С.Ж. Мусаев болсо "текст илимий-изилдөө предмети катары (лингвистикалық бирдик эмес) релеванттык карым-катьштагы ички элемент-бирдиктердин өз ара өтмө катар байланышы, шарттоочулук мүнөзү аркылуу уюштуруулуп, белгилүү бир коммуникативдик максаттуулукка бағытталган структуралык-семантикалык жана функционалдык касиеттерге ээ кептик бүтүндүк, бүтүн бирдик" деп аныктайды [1, 21]. Бул аныктамада тексттин кептик бүтүндүгү, элементтердин байланыштуулугу жана биримдиги, структуралык-семантикалык жана коммуникативдик-функционалдык жактан бир максатка баш ийгендиги белгиленет.

А.И. Горшковдун аныктамасы да текстти ар тараптан камтыйт. Ал текстке берилген мүнөздөмөлөрдү жалпылап, тексттин негизги белгилерин атайды: "1) выраженность, 2) упорядоченность, или структурность, 3) завершенность, 4) содержательность, или информативность, 5) соотносимость с одним из жанров художественной или нехудожественной словесности, 6) ограниченность и 7) воспроизведимость".

Итак, текст – это (1) выраженное в письменной или устной форме (2) упорядоченное и (3) завершенное словесное целое, (4) заключающее в себе определенное содержание, (5) соотносимое с одним из жанров художественной или нехудожественной словесности, (6) ограниченное от других подобных целых и (7) в случае необходимости воспроизводимое в том же виде" [12, 64-65].

Бул мүнөздөмө тексттин белгилерин жалпылайт. Тексттин белгилери катары: 1) тилдик белгилер аркылуу турпатталгандык, белгилүү турпатка (жазмада тамга же оозеки кепте тыбыш аркылуу) ээ болгондук; 2) тизметешкендик, иретке келтирлигендик, уюшулгандык же структуралуулук; 3) бүтүндүк, бүткөндүк; 4) мазмундуулук, маалымат берүү жөндөмдүүлүгү; 5) тигил же бул жанрга тиешелүүлүк, пикир билгизүү сфера-чөйрөлөрүнүн айкындыгы; 6) чектин аныктыгы, баш-аягынын жиктелгендиги; 7) кайрадан колдонуу мүмкүнчүлүгү, керек учурда бүтүн бойдан тикеленүүгө жөндөмдүүлүгү аталган. Бул белгилердин айрымдары (1, 2, 6) Ю.М. Лотман кенен талдайды [13, 67-69].

Т.М. Маразыковго қайрылып, бул окумуштуу тексттин төмөндөгүдөй аныктамасын жана белгилерин алдынкы планга чыгаргандыгын айтууга болот: "Текст – кандайдыр бир

ойду, предметти, информацияны туюндуруш үчүн түзүлгөн, бир темага багышталган, өзүнүн семантикалык-коммуникативдик, структуралык жана функционалдык-стилдик бүтүндүгү бар сүйлөшүүнүн бирдиги” [14, I. 125]. Демек, бардык эле текст:

- 1) кандайдыр бир коммуникативдик максатты көздөйт;
- 2) кандайдыр бир информацияны туюндурат;
- 3) салыштырмалуу аяктаган тургө, маанилик бүтүндүккө ээ болот;
- 4) конкреттүү темага багышталат;
- 5) басымдуу көпчүлүк учурда семантика-структуралык бирдиктерге бөлүнөт;
- 6) структуралык жактан уюшуулуп, семантикалык жактан интеграцияланып, биригип турат;
- 7) бардык эле тексттер кайсы бир функционалдык стилдин бир түрүнө кирет.

Булар тексттин негизги белгилери [14, I. 83-84]. Биз мындағы сүйлөшүү термининин ордуна кеп терминин колдонообуз. Бул аныктама эң жалпы аныктамаларга кирип, текстти түзгөн зарыл касиеттердин баарын камтып тургандыгы менен көңүлгө аларлык.

Жогоруда келтирилген материал текстти аныктоо оңой болбостугунан кабар берет. Текст так аныктамага ээ эмес. Мында изилдөөчүнүн позициясы орчуңдуу роль ойнойт. Бирөөлөр текстти жазма кептик чыгарма катары мүнөздөшсө, башкалар аны оозеки түрдө да болушун ырасташат. Айрымдары бүтүндүгүнө жана байланыштуулугуна басым салышса, башкалары компоненттүүлүгүнө, бөлүнүүчүлүгүнө жана татаалдыгына көңүл бөлүшөт. Кээ бир лингвисттер тексттин өнүгүп, дипамикалык-актуалдуулук багытта уюшуулушун белгилешсе, айрымдары тигил же бул стилде колдонушуна байкоо салышат. Текстти ар тараптан изилдөө анын төмөнкүдөй белгилерин жиктөөгө негиз болот:

- 1) теманын аныктыгы; предметтин айкындуулугу;
- 2) бир максатка багынгандык; негизги идеянын болушу;
- 3) бир стилдик чөйрөгө баш ийгендик, стилдик бир өңчөйлүк;
- 4) жазма-оозеки (графика-тыбыштык) түрдө турпатталгандык;
- 5) маалымат (кыска же кенен) берүүчүлүк, сактоочулук жана таркатуучулук касиети; билим, тажрыйба топтоочулук жана чагылдыруучулук сапаты;
- 6) адресанттын, автордун же маалымат жөнөтүүчүнүн конкреттүүлүгү, көп учурда маалымдуулугу;
- 7) адресаттын, угуучу – окуучунун же маалымат алуучунун талабына ылайыкталышы;
- 8) адресант менен адресаттын байланышынын бетме-бет, маалымат каналы же убакыт-мейкиндикте аралык ишке ашышы;
- 9) маалымат кабыл алуучунун (адресаттын) тексттин мазмунун, керектүүлүгүн, кызыктыгын ж.б. тараптарын баалоочулугу;
- 10) мазмундуулук, мазмунду камтыгандык, ички бирдиктердин бир мазмунга кошулушу;
- 11) татаалдыгы, композициялуулугу, жайылмалуулугу, ички бөлүнүштөргө жол коюшу, бирдиктерден, элементтерден жана бөлүкчөлөрдөн турушу;
- 12) ошол эле учурда бөлүктөрдүн туташтыгы жана түгөлдүгү;
- 13) бөлүктөрдүн, конституэнттердин тизмектешүүчүлүгү; синтагмалуулук, ырааттуулук;
- 14) бөлүктөрдүн биригүүсү, кошулуусу же интеграциясы;
- 15) текст мазмунундагы парадигмалык-синтагмалык биримдиктин болуусу;
- 16) бөлүктөрдүн бири-бири менен байланышыши; байланыштардын көп түрдүүлүгү (лексикалык, грамматикалык, композициялык, фигура-интонациялык ж.б.);
- 17) бүтүндүгү, толуктугу, элементтердин өз ара байланыштарынын бүтүндүктү жаратышы;

- 18) өз алдынчалыгы, автономдуулугу жана автосемантикалык сапатка ээ болушу;
- 19) баш-аягының жиктелиши, өзүнчө мұнөздүү чектин болушу (сүйлөм-текстте: баш тамга менен чекит, илеп же суроо белгиси; ири чыгармада: пролог менен эпилог же башкы сөз менен соңку сөз);
- 20) ыраттуулуктун алга жылышы, динамикалуулугу, алга умтулуусу (бөлүктөн бүтүндүкке карай, башынан аягына карай);
- 21) бардык белгилердин жана көрсөткүчтөрдүн комплекстүүлүгү биргеликте тексттин мұнөздөмөсүн түзүшү ж.б.

Бул тексттик белгилердин ичинен эң салмактуусу жана түшүндүрүүчүлүк жактан баалуусу – интеграциялоочу касиети. Көп касиеттүүлүк объекттин татаал түзүлүштө экендигин айгинелейт. Көлөмү, түрү, жанры боюнча да текст ар сапаттуу. Тексттин эң кичи көлөмдөгүсү – сүйлөм. Ошондуктан сүйлөм-текст тууралуу айтууга болот. И.Р. Гальперин: "... В определенных условиях отдельное предложение может оказаться самостоятельным текстом, подобно тому, как морфема может стать окказиональным словам, слово – предложением. Однако это лишь спародические явления, не нарушающие общей характеристики текста". Ушундай эле ойду башка илимпоздор да айтышат [7, 156], [10, 4], [1, 20].

Кээ бир илимпоздор тексттин айрым түрлөрүнө мұнөздүү белгилерди бардык тексттерге ыйгаруусу сын тагууга жол ачат. Мисалы, И.Р. Гальперин жогорудагы аныктамасында аталыштын (заголовоктун) болушун тексттин белгиси дейт. Аталышы жок тексттер канча? Табышмактарга, макалдарга, велеризмдерге, анекдотторго кантип ат кояға болсун? Аты жоктору текст болбой калабы? Ошондой чакан (жалпы эмес) көрсөткүчтөргө тексттин жазуу түрүндө документтeliши, сүйлөмдөрдөн турушу кирип кетет. Сүйлөм-текст сүйлөмдөрдөн турмак беле? Кулактандыруу текст катары оозеки деле аткарылышы мүмкүн.

Текстке мұнөздүү өтө жалпы категорияларды белгилөөдө да лингвист-текстологдордун ортосунда биримдик байкалбайт. Ц. Тодоров тексттин 1) сүйлөмдердөн (вербалдык белги), 2) бөлүктөрдүн өз ара байланышынан (синтаксистик белги) жана 3) глобалдуу маани-маңыздан (семантикалык белги) турушун айтат. Н.Э. Энквист учүн тема, элементтер (сөз, сөз айкаштары, сүйлөмдөр, стилистикалык ықмалар) жана кесиндилердин байланышы баалуу. Т.В. Матвеева алдыңыз планга теманы, ой жүрүшүн, тоналдуулукту, баалоону, темпоралдуулукту, локалдуулукту жана композицияны алып чыгат. С.Г. Ильенко үчүн байланыштуулук, бүтүндүк, жайылмалуулук, интеграция жана континуум – тексттин жалпы белгилери [7, 174].

Демек, тексттин категориялары саны жана сапаты боюнча окумуштуулар тарабынан ар түрдүүчө мұнөздөлөт.

Адабияттар

1. Мусаев, С.Ж. Текст: pragmatika, структура. – Б., 2000. – С. 182.
2. Тураева, З.Я. Лингвистика текста. – М., 1986. – С. 126.
3. Зулпукаров, К.З., Кожеева, Г.Ж., Эшманова, С.К. Тексттин негизги касиеттери жана алардын тутумундагы кайталануу-кайталанбоо конфигурациялары. – Ош, 2014. 153 б.
4. Современное состояние теории текста в лингвистике // Изв. АН СССР. – 1977. – Том 36. №6.
5. Место “функциональной перспективы предложения” (ФПП) в системе лингвистического описания // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII. Лингвистика текста. – М., 1978.
6. Гаузенблаз К. О характеристике и классификации речевых произведений // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII. Лингвистика текста. – М., 1978.

7. Кодухов В.И. Психологическое направление в языкоznании и преподавании русского языка. – Ишим, 1993.
8. Дресслер В. Синтаксис текста // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII. – М., 1978.
9. Лингвистика текста: современное состояние и перспективы//Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII . – М., 1990.
10. Лосева Л.М. Как строится текст. – М., 1980.
11. Дридзе Т.М. Язык и социальная психология. – М., 1980.
12. Горшков А.И. Русская стилистика. Стилистика текста и функциональная стилистика. – М.: Астрель, 2006.
13. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. – М., 1970.
14. Маразыков Т.С. Текст таануу жана анын айрым маселелери. – Б.: “Бийиктик”, 2005. I, II, III т.т.

УДК: 787.071.2

Иметов Б.И., пед.и.к., профессор ОшМУ

**Улуу акын жана устат
(Токтогул Сатылгановдун 150 жылдык мааракесине арналат)**

Макалада Т. Сатылгановдун көп жактуу талант экендиги айтылат. Улуу талантка чейинки комузчу, акын, ырчылардын күүлөрү менен ырларын чыгармачылык менен байытып, кийинки кыргыздын элдик музыкасынын өсүп-өнүгүүсүнө чоң салым кошкондугу, бутүндөй акындык өнөрдүн мектебин түзгөндүгү жөнүндө сөз болот.

В этой статье раскрывается образ известного кыргызского акына-демократа Токтогула Сатылганова и ведется анализ его творческого пути.

This article give a wide analysis to well-known kyrgyz democrat-any's talent and his great contribution to into Kyrgyz folnlore.

“Токтогул поэзиянын түпкү озүйпасын өз өмүрүнөн, эл тагдырынан ажыратып карабаган, революциячылдыгы жана талантынын күчү менен тарыхтын поетикалык көпүрөсүн салган акындардын катарында. Биздин Токтогул ошол көпүрөөнүн бир түркүгү”

(Чыңгыз Айтматов).

XX кылымдын биринчи жарымындагы акындык өнөрдүн ири өкүлү Токтогул Сатылганов өзүнө чейинки комуз күүлөрүн, ырларын интонациялык, ыргактык жана ладдык жактан чыгармачылык менен байыткан. Ошондой эле кесипкөй акындардын бутүндөй тобун тарбиялап, өзүнүн мектебин түзгөн. Ал чыгармачылык жолун ыр фольклорунун массалык жанрларын өздөштүрүүдөн баштап, акындык өнөрдүн бардык багыттарына ээ болгон акын.

Токтогул Сатылгановдун чыгармачылыгын төрт мезгилге бөлсө болот.

Биринчиси, Сибирге чейинки мезгили деп аталат. Бул мезгилде акын, салттуу элдик ырларды – лирикалык “секетбай” жана “күйгөндөрдү” аткарған. Алардан сырткары санат-насыят тибиндеги акындык ырларды, мисалы, “Эмне кызык?”, “Гүлдөп ал”, “Үлгү ыры” сыйктуу ырларды ырдоо менен элдик күүлөрдү үйрөнүп, жаңы ыргактар менен байыта алган.

Экинчи мезгил – Сибирде сүргүн мезгилиндеги ыр чыгармачылығы. Алар негизинен, Ата-Мекенин әңсеп сагынуу ырлары: “Элиме качан жетемин”, “Туткундагы арман”, “Айланган тоонун бүркүтү”, “Ушундайбы сурагың?”, “Азапка түштү өмүрүм” ж.б. ырлары жана аспаптык музыкада кенири тараган “Ботой”, “Камбаркан”, “Кербез”, “Шыңырамалардың” үлгүлөрүндөгү күүлөр мисалы, “Арман күү”, “Туткунда жүргөндө” ж.б. күүлөрдү өздөштүргөн.

Үчүнчү мезгилде – Сибирден кайтып келгенден кийинки чыгарган ырлары жана күүлөрү эсептелинет. М: Токтогулдуң Ата-Мекенине кайтып келгенден кийинки биринчи ыры – “Балам жок” деген кайгылуу ыры. Ал ыр баласы Топчубайдын каза болушуна карата кошок катары чыгарылган жана аткарылган. Ушул мезгилде акындын айтыш өнөрү, төкмөлүк таланты да такшалып, эл арасында аваз менен айтыла баштаган. Андан кийин “Туткундан келгенде”, “Әңсеген элим аманбы?”, “Келгендерди кербезим”, “Орустан алган өбөлгөм”, “Солдат күү” ж.б. чыгармаларды жараткан.

Төртүнчү мезгил – Токтогулдуң “Советтик” деп аталган мезгилдеги чыгармачылығы же болбосо “Жашасын совет өкмөтү”, “Кандай аял тууду экен Лениндей уулду” ж.б. советтик турмушту чагылдырган көптөгөн чыгармаларын атасак болот [4, 159-160].

Жеке акындык жанрдагы Токтогулдуң “Күлгүн жаш өтүп эскирет”, “Токтогулдуң өлүм алдында ырдаганы” деген көрээздерин айтсак болот. Баса белгилеп кетүүчү нерсе, кыргыз комузчуларынын ичинен Токтогул комуз күүлөрүнүн негизги жанрларынын бири кербездердин мыкты үлгүлөрүн жараткан. Алар: “Кербез”, “Мырза кербез”, “Терме кербез”, “Сылама кербез”, “Келгендерди кербезим”, “Арман кербез”, “Бополоң кербез”. Бул кербездердин айырымдары ыр түрүндө, кээ бири күү түрүндө аткарылган. Токтогулдуң чоң кербезин окуучулары, шакирттери да кайталап чертишкен. Атай Огомбаевдин аткаруусунда аспаптык киришме менен башталып ортосуна ыр кошуулуп аткарылса, Алымкул Үсөнбаев менен Коргоол Досуевдин аткаруусундагы кербездер болсо Токтогулдуң өзү аткарған кербездер менен үндөшүп турат.

Токтогулдуң көбүнчө акындар Алымкул Үсөнбаев жана Эшмамбет Байсейитов менен айтышкандары элге кенири тараган. Алар достук мүнөздө, б.а. талаш-тартышуу же бири-бирин кордоо таризинде эмес, кадырлашуу сыйлашуу, урматтоонун чегинде айтышкан. Ошондой эле Токтогулдуң Алымкул, Эшмамбет, Коргоол, Калыктар менен айтышканыгы жөнүндө маалыматтар бар. Кетмен Төбөдөгү бир чоң тойдо Токтогул, Алымкул, Сулайман жана Акыш аттуу төрт акындын катар туруп алып, бир мезгилде айтышканыгы эл арасында айтылып жүрөт.

Тилекке каршы Токтогулдуң көзү барда анын катышуусундагы көптөгөн айтыштар убагында жазылып алынган эмес. Төкмө акын Алымкул Үсөнбаев Токтогул экөөнүн Акбара сулууга арналган тамашалуу лирикалык алым сабакты эсинде калганы боюнча калыбына келтирген. Ал айтыш Кыргыз радиосунун алтын фондусуна жазылып, айтылып жүрөт. Улуу Барпы акын Токтогулдуң атагын алыстан угуп, атайын барып жолугушканыгы белгилүү. Анда эки улуу акын бири-бирине суроо узатып, ага жооп алып, табышмактантып айтышкандары Э. Турсуналиев жана З. Үсөнбаевдердин аткарууларында радиого жазылып алынган. Белгилүү болгондой, Токтогул аш-тойлордо, салтанаттарда көп эле жолу айтылуу акындар менен айтышкан. Бирок ал айтыштар тууралуу анча-мынча үзүндүлөрү гана болбосо, так, толук сакталган вариантары бизге келип жеткен эмес.

Токомдун кандай инсан, канчалык деңгээлдеги талант экендиги жөнүндө ошол мезгилдин акындары менен замандаштары мындай эскеришет:

Калык: “... Током өз ою менен кандай ырдайм десе, ошондой ырдай берет эле... Комузду артык чертчү. Жалаң кууланып күлкүтө салса да, адамдын боорун катырчу. Өзбекче, казакча, дунганча, татарча, орусча ырдап, күүлөрүн чертсе, үнүн кошо, эл

кулкүдөн кутула албай кубанат эле. Андан башка ырчылар комуз билсе – ыр билбейт, ыр жомок билсе – шумдуктуу, күлкүлүү тамашаларды билбейт эле...,” – деп эскерет.

Алымкул: “... Током талбаган дул-дул, таңшыган булбул... жумуру баштан ага өнөрпөз жетпеген...” – десе, **Ашыраалы Боталиев:** “...Током кээде ыр менен, кээде кара сөз менен жамактатып түрдүүчө кубултуп, оштонтуп, топтун чуусун укканда элирип чуркаган күлүктөй жагалданчу...,” – деп баа берет.

Темиркул Үмөталиев: “Бир жерде көрсөткөн, бир жерде айтканын ал эзели экинчи жерде кайталаган жан эмес”. “Токтогул чаап жасаган комузду сүйөп койсон, өзүнөн-өзү чертилип күү чыгып турат” дештин төркүнү мына кайда! Токтогулдун ырына, обонуна, сүрөттөп айткысыз миң кыял өнөрүнө ким таң калбаган дейт [5, 12-13].

Тоголок Молдо: “... Токтогулдун өнөрүнө бала-чакасына мээр тартпаган, ата-энеге кара мүртөз, муз жүрөк түрмө күзөтчүлөрү да тан беришкен. Ал ырдап турганда, ыйлабаган адам калган эмес экен. Губернатордун тилмечи Жусупжан деген: “Үнүң менен курган Токтогул!” мынча боздойсун деп, өзү да ыйлап угуп турган дешет көргөндөр.

Токтогул төкмө ақын, чоң сөзмөр, куудул, жеткен чечен болуу менен катар обончу да болгон. Ал “Айланган тоонун бүркүтү”, “Балам жок”, “Карылык”, “Замана” жана башка толгон-токой юморлуу, тамашалуу ырларынын бардыгын обону менен өзү ырдаган. “Балам жогун” ырдаганда уккандар ыйдан башын көтөрчү эмес дешет.

Анын өнөр океанынын бир тамчысы, а түгүл жарымы да журтуна жеткен жок. Себеп? Эч ким Токомдун миң кыял өнөрүнүн бир кыялышын да кайталай албаган.

Коргоол : Тебелеп-тепсеп жок кылат,
Туз кадырын билбеген.
Кадырлап жакшы күтө албайт,
Уз кадырын билбеген.
Кастарлап жакшы сала албайт,
Күш кадырын билбеген.
Кайран Током көзү өттү,
Биз кадырын билбеген-деп ырдаган [5, 12-13].

Токонун дагы бир касиети чыгаан таланттарды айрып көрүп, ага тан бергенинде. Мисал катары 1928-жылды кыргыз элинде бар таланттардын музикалык өнөрүн нотага түшүрүп, изилдөө үчүн Кыргыз автономиялуу республикасынын Эл агартуу комиссариаты тарабынан чакырылган А. Затаевичтин демилгеси менен таланттуу акындарды, манасчыларды комузчу, кыякчыларды ж.б. баш калаабызга топтойт. Алар менен кошо 64 жаштагы Токтогул да Кетмен-Төбөдөн келет. Фрунзеге келип, Токтогул комузчу Карамолдонун чертип жаткан күүсүн үй сыртынан тыңшап угат да, кирип барып: “Молдоке, Күү булагы сизде, ыр булагы бизде экен” – деп залкар комузчунун черткен күүсүнө аябай бийик баа берген экен. Ошол келишинде А. Затаевич Токтогулдун аткаруусунда 18 күүсүн жазып нотага түшүргөн.

Токтогулдун чыгармачылыгын изилдөөгө В.С. Виноградов көп эмгек синирген. Ал “Токтогул Сатылганов жана кыргыз акындары”, (М, 1952), “Токтогулдун музикалык мурастары” (М., 1961) аттуу илимий багыттагы эмгектерди жазган. Кыргыздын атактуу композиторлору музиканттары А. Малдыбаев, В. Власов, В. Фере, М. Абдраев ж.б. Токтогулдун ондогон чыгармаларын иштеп чыгышкан. Композитор Н. Давлесов Токтогулдун “Тогуз кайрык”, “Карылык”, “Арман кербез” аттуу күүлөрүнүн негизинде үч бөлүмдүү сююта жазган. М. Абдраев болсо улуу күүчүнүн чыгармаларынын негизинде “Токтогулдун мекенинде” аттуу кантатаны элге тартуулаган. Композитор А. Жаныбеков “Токтогулга эстелик” аттуу симфонияны жазган. 1956-жылы композиторлор А. Малдыбаев менен А. Абдраев акындын өмүрүнө арнап, “Токтогул” операсын сахнага чыгарышкан. Бирок ал операада Токтогулдун ырлары менен күүлөрү кенири пайдаланбагандыктан, сахнадан тез эле түшүп калган. 1958-жылы композиторлор

В. Власов, А. Малдыбаев, В. Ферелер “Токтогул” операсын кайталап жазышкан. Бул операда мурдагы операдагы кемчилдиктерди кайталабастаң, ар-бир бөлүгүнө көңүл буруп, элдик колоритти сактоо менен жеткиликтүү жазылган. Анда Токтогулдуң ырлары менен обондору, мисалы, “Алымкан”, “Келгендеги кербезим”, “Туткун ыры”, “Арман кербез”, “Миң кыял” ж.б. чыгармалары операнын мазмунун ачууда кецири пайдаланылган [1, 75-78].

Акырында айтарыбыз, Токтогулдуң генийлик универсалдуулугу – анын таланттынын көп кырдуулугу жана жанрлары менен стилиинин көп түрдүү болгондукунда. Улуу инсан, кайталангыс талант, өзүнөн мурунку ақындардын, комузчулардын көркөм салттарын чыгармачылык менен байыткан жана кыргыз кесипкөй элдик музыкалык – поэтикалык искуствоосунун жаңы багыттарына пайдубал койгон.

Токтогул Сатылгановдун музыкалык мурастары мезгил өткөн сайын элибиздин ырга, күүгө болгон суусунун кандырып, музыкалык маданиятыбыздын көөнөрбөс байлыгы катары түбөлүк жашай берет.

Адабияттар

1. Алагушев Б. ж.б. Кыргыз музыкасынын тарыхынан: Педагогика институтунун музыка факультетинин студенттери үчүн окуу китеби. – Ф.: “Мектеп”, 1989, 208-б.
2. Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерки. – 1988.
3. Виноградов ВС, “Токтогул жана кыргыз ақындары”. – М., 1952.
4. Дуйшалиев К.Ш. Кыргыз эл музыкасы: Окуу китеби. – Б.: “Шам”, 2007. 400 б.
5. Жоошибаев Макей. “Тогуз кайрык”. Кыргызстан маданияты”, №14.
6. Тоо булбулу Токтогул (Токтогул Сатылгановго арналган атаяны бет). “Ленинчил жаш”, № 119. 1989. 3-октябрь, 6-апрель.

УДК: 412.5:413.1:8.08

Кошуева М.Ж. филол.и.к., доцент ОшМУ
[**maynisa_61@mail.ru**](mailto:maynisa_61@mail.ru)

К. Тыныстановдун лингвистикалык сөздүгү (№159 инв.)

К. Тыныстановдун 159-инвентардык номердеги лингвистикалык сөздүгүнүн 1-2 китеби негизинен тууранды сөздөрдөн тургандыгы баяндалат.

В лингвистическом словаре книги 1-2 под инвентарным номером 159 К. Тыныстанова рассматриваются вопросы, посвященные составу подражательных слов.

The article touches upon the stylistic peculiarity in K. Tupystanov's works about his dictionary (№ 159-1-2).

Ачыкчىк сөздөр: тууранды сөздөр, элестүү этиштер, сөз куроочу техника (К. Тыныстановдун), өнүмдүү мүчө (продуктивный аффикс), этиштин категориилары, муундун типтери (cucc, cu, vc, cvc, vcc, v), куранды мүчө, ортот маанилүү сөз, эркелеттүү маанисинде колдонулуучу сөз жасоочу мүчө, тууранды сөздөрдүн семантикасы ж.б.

Бул сөздүк архивде “Лингвистика. Кыргызча сөздүк” 1-китең (№ 159 инв.)” деген аталышта сакталып турат. Сөздүк алфавит тартибин сактоо менен түзүлгөн эмес. Мисалы, кол жазманын биринчи бетинин биринчи сөзү – «Карчылдатышкансы». Ал эми ақыркы сөзү – «Киртелеңдештиришкенси». Демек, сөздүктө анын словникин

түзүүдө сөздөр аралаш эле колдонулгандай көрүнөт. Маселен, биринчи беттеги сөздөр «К» жана «Т» тамгалары менен, экинчи беттегилер «Т», «Ч» жана «Б» тамгалары менен, үчүнчү беттеги сөздөр «Б» тамгалары менен башталган. Бирок изилдөө көрсөткөндөй, сөздүктүн словниктери тилибиздин ички мыйзам ченемдүүлүктөрүнүн негизинде түзүлүп, ал ырааттуулук сөздүктүн аягына чейин сакталган. Оюбузду далилидөө үчүн талдоого алынып жаткан сөздүк боюнча төмөнкү учурларды белгилейбиз:

а) «Сөздүккө» үндүү жана үнсүз тыбыштар менен башталган тууранды сөздөр киргизилген;

б) «Сөздүктө» алфавит тартиби сакталбаган. Анткени К.Тыныстанов үчүн тууранды сөздөрдү топтоодо аларга мүчө жалгап, этиш сөздөрдү жасоо биринчи планга коюлган. Окумуштуу алгач – **ылда** мүчөсү менен этиш жасаган. Бул модель менен **к, т, ч, б, ж, м, ш, д**, з тыбыштары менен башталган **cvc** тибиндеги тууранды сөздөрдү алып, сөз жасаган.

Мындай типтеги унгулардын сөздүккө киргизилишинде да окумуштуу алфавиттик толук ырааттуулукту сактаган эмес. Мисалы, «Сөздүк» «**Карчылдатышкансы**» сөзү менен башталат. Анын 154-сөзү – «**Зинқилдетишкенси**». Ал эми 155-167-сөздөр «К» тыбышы менен башталган сөздөр.

в) «Сөздүккө» киргизилген тууранды сөздөрдүн типтери үч ирет кайталанат. Мисалы:

1. **Карч +ылда+t+ыш+кан+сы;**
2. **Калк+ылда+t+тыр+ыш+кан+сы;**
3. **Калк+ылда+ш+тыр+ыш+кан+сы.**

Касым Тыныстанов **cvc** тибиндеги унгу тууранды сөзди үч ирет түрдүү модельге салып, биринчиден, ал унгу сөздүн тилибизде сөз жасоодогу мүмкүнчүлүгүн, экинчиден, тууранды сөздөрдүн этиш сөздөрдү жасоодогу өзгөчөлүгүн белгилеген.

г) «Сөздүккө» 3361 сөз киргизилген. Алар – тууранды сөздөр жана төмөнкүдөй модельдерде сөздүккө топтоштурулган;

1. Тууранды сөз+ылда+t+ыш+кан + сы: **карчылдатышкансы;**
2. Тууранды сөз+ыра+t+ыш+ кан + сы: **жалтыратышкансы;**
3. Тууранды сөз+дак+ла+t+ыш+кан+сы: **далдактатышкансы;**
4. Тууранды сөз+алак+ла+t+ыш + кан + сы: **барталактатышкансы;**
5. Тууранды сөз+ың+ла+t+тыр+ыш+кан+ сы: **ийрендеттиришикенси.**

д) «Сөздүккө» кыргыз тилинин муун типтерине мүнөздүү тууранды сөздөр киргизилген жана алар үч ирет кайталанып, сөз жасоодогу түрдүү мүчөлөргө жалгаштырылып, этиш сөздөр жасалган: **cvc** (карч), **cv–vc** (алаң), **vc–cvc** (аксаң), **cvc–cvc** (какаң), **cvc–cvc** (какчан), **vcv–cv** (адыра), **vc–cvc** (үлбүр), **cvc–cvc** (чатыр), **cvc – cvc** (калжыр), **vcv–cvc** (эпелек), **vc–cv–cvc** (алчалак), **cvc–cv–cvc** (чепелек), **cvc–cv–cvc** (калталак), **vc** (аж), **vcc** (үлп), **cvc** (каж), **cv** (дуу).

е) «Сөздүккө» кыргыз тилинде активдүү пайдаланылган көптөгөн тууранды сөздөр автор тарабынан аттайылап киргизилбеген. Мисалы: **бажай, бадылда, бадыра, бакылда, бакыраңда, балдыра** [5, 76-83], **баак, бады, бадыр, баж, бажыр, байпаң** [6, 89-93] деген сыйктуу сөздөрдү көрсөтүүгө болот. (Бул сөздөр аталган «Сөздүктөрдө» «тууранды сөз» деген белги менен белгиленген).

ж) «Сөздүккө» киргизилген сөздөрдүн бардыгы – тууранды сөздөр. Аларды окумуштуу табыш тууранды, элес сөздөр [4, 453-461] жана сезим тууранды сөздөр [1, 266-268], [3, 73-74] деп классификациялабаган. Бирок сөздүккө, негизинен, табыш жана элес тууранды сөздөр киргизилип, алардын этиш сөздөрүн жасоо мүмкүнчүлүгү толук көрсөтүлгөн.

Сөздүк К. Тыныстанов өзү жасаган сөз жасоочу техникасынын негизинде түзүлгөнү даана байкалып турат. Анткени тууранды сөздөрдөн этиш сөздөрдү жасоо шаблондук формада ишке ашкан.

Мисалы: (№159 инв., 15-6).

K/ №	Сөздүктөгү катар номери	Мисалдар	K/ №	Сөздүктөгү катар номери	Мисалдар
1.	(67)	Чокчондотушкансы	1.		
2.	(68)	Чормондотушкансы	2.		
3.	(69)	Чолтондотушкансы	3.		
4.	(70)	Чортондотушкансы	4.	(88)	Мортондотушкансы
5.	(71)	Чорчондотушкансы	5.		
6.	(72)	Чорбондотушкансы	6.		
7.	(73)	Чормондотушкансы	7.	(89)	Мормондотушкансы
8.	(74)	Чойтондотушкансы	8.	(90)	Мойтондотушкансы
9.	(75)	Чойрондотушкансы	9.		
10.			10.	(91)	Моймондотушкансы

Жогорудагы мисалдардан көрүнүп турғандай, кыргыз тилинде [Ч] менен башталган **сүссүс** тибиндеги тууранды сөздөр ушул эле типтеги [М] менен башталган тууранды сөздөрдөн сан жагынан арбын. Андай болбогондо, биринчиден, «**морчондотушкансы**» тибиндеги сөздөр да «Сөздүккө» кирип кетмек. Ошондуктан [М] менен башталган сөздөрдүн 1, 2, 3, 5, 6, 9-позициялары, ал эми [Ч] менен башталган сөздөрдүн 10-позициялары бош калды. (Ай кашаанын ичинде сөздөрдүн «Сөздүктүн» ошол бетинде көрсөтүлгөн номурлары берилген).

Окумуштуу тууранды сөздөрдүн бардыгына – **ылда** мүчөсүн улоо менен, «Сөздүктүн» өзүнө гана мүнөздүү болгон белгилерин жарата алган. «-ылда (< -ыл + -ла)». Продуктивный аффикс, образующий глагольные основы активного значения от подражательных слов» [8, 294]. Демек, ар кандай тууранды сөздүн ушул сөз түркүмүнө таандык экендиги ага – **ылда** мүчөсүн улап көрүү менен такталышы мүмкүн. Тууранды сөздөрдүн бул касиетин туура аныктаган К. Тыныстанов сөздүккө киргизилген бардык тууранды сөздөргө бул мүчөнү улап, андан кийин гана ал сөзду этиштин категориилары боюнча өзгөрткөн.

Кыргыз тилиндеги тууранды сөздөр курамындагы үндүү жана үнсүз тыбыштардын жайгашуу өзгөчөлүгү боюнча биротоло калыптанып бүткөн деп тыянак чыгарууга болот. Ошондуктан жогоруда д) пунктунда «Сөздүккө» киргизилген тууранды сөздөрдүн топтору К.Тыныстанов тарабынан атайдын топтоштуруулганын баса белгилейбиз. Мисалы, «Сөздүктүн» биринчи беттери **сүсс** – **карч** тибиндеги тууранды сөздөр менен башталса, кийинки беттеринде **үссүс** – **аксан**, **сүссүс** – **саксаң**, **сүссүсүс** – **чолтолон** формасындағы тыбыштык айкаштар менен келген тууранды сөздөр топтоштуруулган. Демек, тууранды сөздөрдү топтоо менен окумуштуу бул сөз түркүмүнө кирген лексикалык бирдиктердин табиятын ачууга аракет жасаган жана ал аракет толук ишке ашкан.

Бул сөздүктүн 2-китебинде 8710 сөз бар. Алар, негизинен, этиш сөздөр болуп саналат. Айрымдары гана элестүү этиштер жана нагыз тууранды сөздөр. Биздин пикирибизче, «Сөздүк» бир канча бөлүктөн турат. Анын биринчи бөлүгүнө нагыз этиш сөздөр топтоштуруулган. Алар **оо**, **ак**, **арт**, **де**, **суу**, **как**, **оку (оору)**, **адаш (оозан)**, **кайт**, **акта**, **ата**, **актар**, **ышкыр**, **апырт**, **кака (каала)**, **мара (ш)**, **катай (чаалык)**, **какша**, **кайтар** тибиндеги сөздөр болуп саналат. Сөздүк унгудагы үндүү жана үнсүз тыбыштардын жайгашуу принциптери боюнча түзүлгөн. Бул сөздөрдүн этиш сөздөр экендигин тастыктоо максатында аталган унгу сөздөргө – **ган** мүчөсү жалгаштырылган.

Тактап айтканда, бириңчиден, «атоочтуктун – **ган** формасы этишке жалғанып, көпчүлүк учурда аныктоочтуктун милдетин аткарат жана өткөн кыймыл-аракетти заттын белгиси катарында көрсөтөт. Ошондуктан ал атоочтуктун өткөн чак формасы деп аталат» [4, 424]. Сөздүктүн словнигин түзгөн сөздөр ушул негизде топтоштурулган. Экинчиден, «– **ган** мүчесү жалғанган атоочтуктар башка сөздөрдүн жасалышына база (негиз) боло алат. Мисалы, – **лык** мүчесү уланып, заттык маанидеги сөздөр уюшулат» [4, 425]. Сөздүктүн түзүүдө К. Тыныстанов – **ган** мүчөлүү этиштин формасынын бул өзгөчөлүгүн да эске алган. Ошол себептен «Сөздүккө» киргизилген сөздөрдүн бардыгынан – **лык** же – дай мүчөлүү сөздөр жасалуу мүмкүнчүлүгүнө ээ [7, 1]. Мисалы: **ооган** сөзүнөн [7, 1] **оогандык**, **оогандай**, **оогандыктай** деген сыйктуу сөздөр, «Сөздүктүн» аягындагы **киртейткен** сөзүнөн [7, 294] **киртейткендик**, **киртейткендей**, **киртейткендиктей** деген сыйктуу сөздөр жасалат.

Үчүнчүдөн, – **ган** мүчөлүү атоочтук татаал формадагы атоочтуктун уюшулушуна да негиз болуп бере алат: **чатырап өскөн**, **баккан** – **телиген**. Мындай татаал атоочтуктарды окумуштуу «Сөздүктүн» көлөмүн көбөйтпөө максатында топтоштурган эмес.

– **ган** мүчесүн «Сөздүккө» киргизилген ар бир сөзгө улоо аркылуу окумуштуу бүгүнкү күндө семантикасы бизге белгисиз болгон көптөгөн этиш сөздөрдү топтоштурган. Мисалы, «Сөздүктөгү» **зөөрү**, **тарык**, **башык**, **шуупай** деген сыйктуу сөздөр кыргыз тилинде жарык көргөн сөздүктөрдүн бириnde да кездешпейт. Демек, К.Тыныстанов бул «Сөздүккө» кыргыз тилиндеги уңгу жана туунду этиштерди толук киргизүү аракетин жасаган.

«Сөздүк», негизинен, этиш сөздөргө арналганы менен, ал сөздөрдүн топтоштурулушу бир кылка эмес. Мисалы, алгач **оо**, **ак**, **ат**, **чал**, **чап**, **оку** тибиндеги уңгу этиштер топтоштурулат. Андан кийинки өзгөчө топ катары **уктаган** (*уйқу + ла + ган*), **уурдаган** (*ууру +ла + ган*), **уурттаган** (*уурт + ла + ган*) атоочтуктарын, кийинки топ катары **екчеген**, **өкчөгөн**, **бүткөргөн** атоочтуктарын бөлүп көрсөтүүгө болот.

«Сөздүктүн» словнигине элестүү этиштер киргизилген. Алар- **алайган**, **алчайган**, **какайган**, **какчайган** ж.б.у.с. [7, 44-61]. Бул топтогу этиш сөздөргө **тырай** сөзү кошулуп кеткен [7, 60].

«Сөздүктүн» словнигинин кийинки бөлүгүн этиштин мамиле категориялары менен өзгөргөн элестүү этиштердин атоочтук жана тангыч – **ба** формасындагы түрлөрү түзөт: **эшишкен**, **эшилген**, **эшпеген**, **эштирген**.

Жогоруда белгиленген формадагы сөздөрдү топтоодо К. Тыныстановдун сөз жасоо техникасы айрым учурда ашыкча кайталоолорду жиберген. Муну төмөнкү мисалдар аркылуу көрсөтүүгө болот:

Мисалы: (№159 инв., 2-китеп, 62-63-б).

58.	Атынган	70.	Ачынган	өздүк мамиле
59.	Атышкан	71.	Ачышкан	кош мамиле
60.	Атылган	72.	Ачылган	туюк мамиле
61.	Атбаган	73.	Ачпаган	терс форма
62.	Аткызган	74.	Ачкызган	аркылуу
63.	Аттырган	75.	Ачтырган	аркылуу
64.	Аткырган	76.	Ачырган	аркылуу
65.	Атышкан	77.	Ачынган	
66.	Атылган	78.	Ачбаган	
67.	Атбаган	79.	Ачкызган	
68.	Аткызган	80.	Ачырган	
69.	Аттырган			

Мисалдардагы белгиленген сөздөр артыкбаш кайталанган тилдик бирдиктер болуп саналат.

К. Тыныстанов өзүнүн илимий ишмердигинин башталышында эле этишин категорииларын ар тараптуу иштеп чыгуу аракетинде болгон. Ал айрыкча этишин мамиле категориясына өзгөчө басым жасаган. Анткени жогоруда белгиленгендей, этишин «Сөздүккө» киргизилиши мамиле категориясынын көрсөткүчтөрү аркылуу ишке ашкан. Албетте, терминдердин аталышында өзгөрүүлөр болгон. Бирок окумуштуу өздүк (жат буйрук этиш), кош (кош буйрук этиш), туук (туук буйрук этиш), аркылуу (кат буйрук этиш) мамилелердин жана терс буйрук этишин [2, 84] мүчөлөрүн уңгу этишке жалгап, андагы сөздөрдүн этиштик табиятын белгилеген.

Бул «Сөздүктө» К. Тыныстанов кол жазманын 41-бетине чейин омонимдеш жана көп маанилеш сөздөрдү өзүнчө белгилеп көрсөткөн. Алар жөнүндөгү иликтөө кийинки макалаларда жүргүзүлөт.

Жыйынтыктап айканда, К. Тыныстанов бул «Сөздүктүн» негизинде кыргыз тилинде сейрек пайдаланылган тууранды сөздөрдү топтоо аракетин жасаган. Окумуштуу тилибиздин тууранды сөздөргө бай экендин жана элестүү этиштерди тилибизде жасоо мүмкүнчүлүгүнүн чоң экендин баамдай алган. Ал эми элестүү этиштердин кыргыз кебиндеги көркөмдүк ролун эске алсак, К. Тыныстанов XX кылымдын 20-30-жылдарында эле кыргыз адабий тилинин калыптанышына белгилүү өлчөмдө салым кошкон деп айтууга болот.

Адабияттар

1. Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили: морфология. – Б.: «Айбек» фирмасы. 1997.
2. Абыкалыкова А.А. Касым Тыныстанов жана кыргыз тил илиминин айрым маселелери. – Б.: Бийикти克. 2003.
3. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: морфология жана синтаксистик стилистика. 3-китеп. – Б.: Бийикти克. 2001.
4. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. – Ф.: Илим. 1980.
5. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. – Ф.: Илим. 1969.
6. Кыргызча-орусча сөздүк./Түзг. К.К. Юдахин. – М. 1965.
7. КРдин УИАсынын кол жазмалар фонду (№ 159 инвентар. 1-2-китептери).
8. Орузбаева Б.Ә. Словообразование в киргизском языке. – Ф.: Илим. 1964.

УДК: 37:371. 045. 6:39

**Мадумарова М.К.,
Каранова Т. п.и.к., БатМУ КГПИ**

Манас таануу предметин интеграциялап окутуунун типтери

Макала ЖОЖдордо манас таанууну окутуунун сапатын жогорулатуунун актуалдуулугу, ал үчүн интеграциялык сабактарды пайдалануу жолдорунун артыкчылыктары жөнүндө баяндалат.

В статье рассматривается актуальность повышение качества преподавания манасоведения при помощи интеграционного обучения.

In this article will be presented, actuality of improving teaching quality in high schools and priority of using integration lessons.

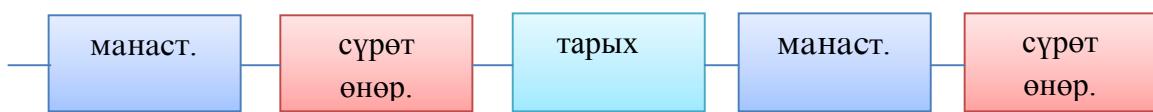
Ачык сөздөр: Манас таануу предметин окутуу, интеграция, интеграциялап окутуу, интеграциялык байланыштын типтери, тарых предмети менен интеграциялоо.

Азыркы мезгилде илим менен техниканын өтө тез өнүгүшү, жаңы технологиялардын турмушубузга кириши учурдун талабын өзгөрттү. Бул биздин өлкөбүздөгү билим берүү системасынын жаңылануусунун жана мектептерде, ЖОЖдордо билимдин мазмунун өзгөртүүнүн зарылчылыгын пайда кылды. Илим жана информатика дооруна ылайык сапаттуу иштей ала турган, жогорку жашоо стандарттарын камсыз кыла алган, түрдүү көндүмдөргө, терең билимге ээ болгон интеллектуалдуу жаштарды тарбиялоо – бүгүнкү күндөгү негизги милдеттердин бири. Бүгүнкү күндө так ошол интеграция адамдын дүйнөгө болгон көз карашын жана илимий ой-жүгүртүүсүнүн стилин аныктайт. Окутуу процессинде ой жүгүртүүнүн системалуулугун өстүрүү, билимдерди толуктоо, ар түрдүү татаал баскычтагы маалыматтардын багыттарын аныктоого жетишүү замандын талабы. Окутуудагы интеграция системалуу билим берүүгө жардам берет. Демек, интеграция – мугалимдин методикалык жактан чебер аткарылган эмгегинин накта системасы, ошондуктан чыныгы натыйжалага ушундай сабактар гана алып барышы тишиш. Интеграциялого катыштырылган предметтердин саны мугалимдин уюштуруу чеберчилигине байланыштуу болот. Бул жерде мугалим өткөзө турган сабакты алдын ала даирдап, сабакка катыштыра турган предметтерди теманын мазмунуна карап, студенттерге ашыкча жүк келтирбегидей кылып уюштура билүүсү керек.

ЖОЖдордо Манас таануу сабагында интеграциялык байланыштын төмөнкүдөй типтерин колдонууну сунуштайбыз:

1. Улоочулук, тутумдашып кетүүчүлүк тиби. Мисалы, төмөндө манас таануу жана Ата

Мекен тарыхынын материалдары блокторго ажыратылып көрсөтүлөт. Манас таануу -Бл. 1,3; тарых-Бл. 4; сүрөт өнөрү - Бл. 2,5.

Мындай учурларда бинардык сабактарды өтүү максатка ылайык, б.а. манастануу

предметин мугалим жалгыз өзү өтпөй, тарых мугалими менен бирге өткөргөндө максатка

жетүүнүн жолун туура жана натыйжалуу көрсөтөт. Мисалы, «Манас» эпосунун кыскача

сюжетин өтүүдө С. Орозбаковдун варианты боюнча айтылса, манасчынын портретин көрсөтүп, ал жөнүндөгү тарыхый маалыматтар кыскача айтылып, соң эпостун өзөк окуяларына токтолсо болот. Ал окуялар сүрөтчүлөр тарабынан тартылган (мисалы сүрөтчү, монументчи, графикачи Т.Т. Герцендин портрети көрсөтүлөт) сүрөттөрдүн циклдери менен коштолуп отурат жана аларды студенттер менен бирдикте талдоого алууга болот.

2. *Жарыш (параллель) байланыш тиби.* Бул байланышта улоочулук байланышка

караганда синтездөө жогору деңгээлге көтөрүлөт. Манас таануу менен көркөм өнөрдү

үйрөтүүчү, же тарых сыйктуу предметтер бири-бирин толуктап, анан гана көркөм

көрүнүштөр, мезгил, доор тууралуу бүтүн түшүнүк жаратат. Мисалы сабактан тышкary

Ж. Садыковдун «Манастын уулу Семетей» драмасын көргөндөн кийин, “Семетей” эпосунундагы сюжеттик текстиндеги окуялар катар каралып, сюжеттеги деталдардын драмада коюлганы, кездешпегени, эпостогу образдардын сахнада чагылдырылышы, сахнанын жасалгаланышы эпостогу доорлорду чагылдыра алгандыгы, эпостогу каармандардын кийим-кечектери, курал-жарактарынын байыркы буюмдарга окшоштугу ж.б. деталдарына чейин салыштырылып отурулат. Спектаклде эпостун тарыхый доору кандай чагылдырылганы каралат. Ушундай интеграция эпостун идеясын,

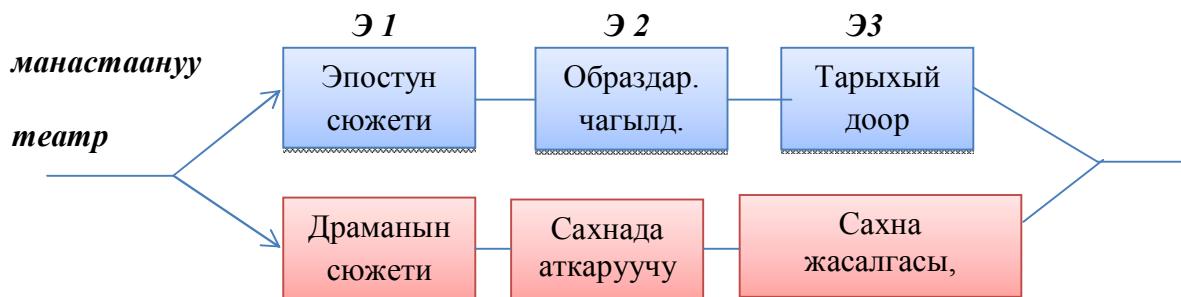
тарыхыйлуулугун терең түшүнүүгө гана шарт түзүп бербестен, искусство тууралуу

билимдеринин өсүшүнө да жардам берет.

Интеграциянын мындай тибинин схемасын төмөнкүдөй карасак болот: мында Э1,

Э2, Э3 – сабактын этаптары, ошол этаптарды көркөм текстти үйрөнүп жатып синхрондуу

түрдө искусствоонун ар кайсыл түрлөрүнө кайрылууга болот.

3. *Интеграциялык байланыштын аралаш тиби.* Бул байланышта улоочулук, жарыш типтерин ичине камтыйт, б.а. бир эле убакта мурдагыларды улап да кетет, дароо эле

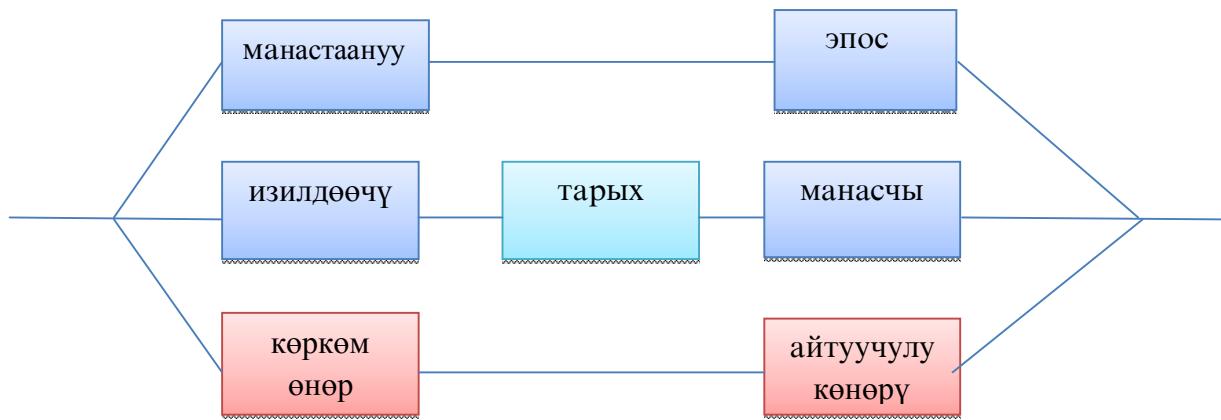
байланыш да түзүлө берет. Мындай сабактар эпостун сюжеттик тексттерин

интерпретациялоо учурунда да, манастаануу илимин, тарыхты үйрөнүүдө да, манас

таануучулардын, манасчылардын, тарыхчылардын, окумуштуулардын өмүрү жолу,

жасаган эмгектерин окутууда да пайдаланыла берет. Анын схемасын төмөндө каралап

көрөлү:

4. Интеграциялоонун дагы бир сейрек учуралган төртүнчү тиби *туши-тушистан курчоочулук*

деп аталат. Мында ортодо манастируу предмети болот да, анын материалын толуктоо үчүн башка илимдердин бир теманын үстүндөгү маалыматтардын жалпылыгы

бираадырылады. Анын схемасы мисалы, төмөнкүдөй:

Анда, мисалы, «Манас» эпосу «кыргыз турмушунун энциклопедиясы» (Ч. Валиханов) болгондуктан эпостун сюжетин талдоо учуруда тарыхты да (мисалы,

кыргыздардын Алтайга көчүп барган мезгилиин көрсөтүү), тилди да (Орхон-Энесай

жазуулары, кыргыз тили табиятынан ыр сыйктуу куюлушкан тил экендиги, эпостун кылымдардан бери оозеки сакталышы, миллиондогон саптардын жатка айтылышы ж.б.),

искусство (Т. Герцендин, Б. Жумабаевдин ж.б. сүрөттөрүн демонстрациялоо,

скульптуралык чыгармалар, театр өнөрү, музыка ж.б.), тарыхты да (тарыхый доорлор), географияны (эпостогу Түштүк Сибир, Чыгыш Түркстан, Иртыш жана Орто Азияда кыргыздардын жашагандыгы, бул жерлердин региондоруна тиешелүү топонимиясы, о.э. территорияларынын Крым жана Түштүк Уралга чейинки жерлердин аты) ж.б.

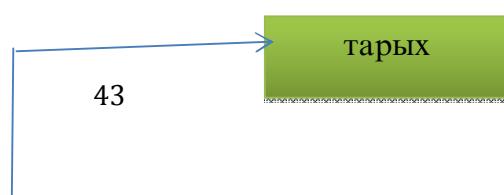
предметтердин түшүнүктөрүн пайдаланып, ар биринин конкреттүү жардамын колдонууга

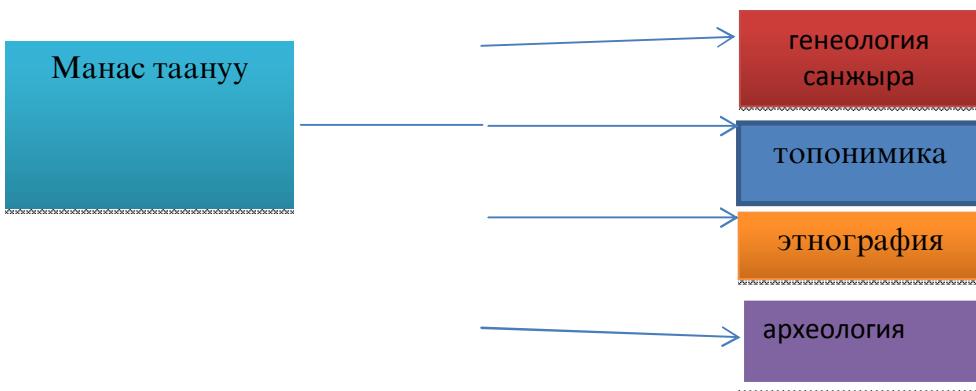
мүмкүн.

5. Тутумдашыу сзыктары

Мугалим алдын ала интеграциялык байланыштарды кайсыл предметтен канчалык даражада, кандай деңгээлде болот, аны пландаштырып, моделин иштеп чыгат. Анын схемасы төмөндөгүдөй түзүлөт:

Тутумдашыу сзыктары

Манас таануу предмети тутумдашуу сзыктыры боюнча тарых предметинин тармактары менен интеграцияланат. Интеграциялоодо тарых окутуучусу алгач тарыхтый булактар: заттық, жазуу, оозеки деген сөздөрдүн маанисин студенттерден сурайт жана жыйынтыктайт:

Заттык эстеликтерге – эмгек куралдары, жоо-жарактар, буюмдар, курулуштар, кийим-кечелер, тыйын ж.б. кирет. Археология, нумизматика, геральдика илими заттык маданий эстеликтерди изилдейт.

Жазуу эстеликтери – ташка чегилген жазуулар, байыркы китептер ж.б. Жазма тарых илимде этнография, хронология, палеография, эпиграфия, сфрагистика, топонимика деген катмарлардан турушу жөнүндө кыскача маалымат берилет.

Оозеки тарых-уламыш, жомок, дастандар, эпостор, ж.б. болуп бөлүнөт. Илимде генеология, санжыра ж.б. катмарларга бөлүнөт. Демек, тарыхый маалыматтар – тарыхый булактарды изилдөөнүн натыйжасында жазылат.

Манас таануу мугалими “Манас” эпосунун бириңчи кезекте тарыхый мазмунга ээ экендиги жөнүндө айтып, анын тарыхыйлуулугу эпостогу уруулар, баатырлардын теги жөнүндөгү санжыралар, б.а. эпостун генеологиясын түшүндүрөт. Эпостогу жер, суулардын географиялык аталыштары, топонимикасы эпостон алынган саптар аркылуу анализденет. Тарыхчы мугалим байыркы кыргыздардын турмуш-тиричилиги, маданиятын эпосто чагылдырылышын этнографиялык жактан түшүндүрүп, археологиялык табылгалардын (Манастын күмбөзү ж.б.) манас таануу илимин изилдөөдөгү маанилери жөнүндө айтып өтөт. Бул байланышта эпостун тарыхый булактарга негизделген тематикалык, көз караштык типтери каралат.

Интеграцияланган сабактарды көп учурда эки же андан көп предмет мугалимдери өткөрүшөт. Ал байланыштырылуучу предметтердин санына жана мазмундун жөнөкөй же татаалдыгынан көз каранды болот. Эгерде өтүлүүчү теманын мазмуну жалпылаштырылган, кенен жайылган маалыматтарды камтый турган учурда, предмет мугалими эркин интеграциялай алғыдай маалыматка ээ болгон болсо, анда сабакты жалгыз өзү алыш барса да болот. Башка учурларда интеграцияланган сабак көбүнчө мугалимдердин өз ара макулдашуусу боюнча, кош сабактарга арналган убакытта уюштурулат.

Интеграция – бир катар илимдердии бир бүтүндүктө кароочу предметтер аралык татаал илимий түшүнүк. Предметтер аралык интеграция - бул билимдерди, ишенимдерди, практикалык аракеттерди бириктириүү. Предметтердин циклин интеграциялоо окуу материалын жашоо-турмуш менен тыгыз байланыштырууга, айлана-чойрөнү таанып-билиүгө болгон кызыгууну ойготууга, студенттердин кругозорун жана сөз байлыгын көңейтүүгө, алардын тарбиясынын деңгээлиниң жогорулатууга мүмкүндүк берет.

Адабияттар

1. Хохлов, Н. Г. Интегрированная система обучения в высшей школе за рубежом. – М.: МАСИ, 1990. – С. 111.
2. Пузанкова Е.Н., Бочкова Н.В. Современная педагогическая интеграция, её характеристики. Образование и общество. Литература. 2009. - N 1. – С. 9-13.
3. Бекбоев И.Б. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери. 2-бас. – Б.: 2014. 384-б.
4. Иманалиев К. Кыргыз адабиятын окутуу методикасынын орчундуу маселелери. – Ф.: 1984.
5. А. Муратов. Адабият сабагы. Адабиятты окутуу. – Б. 2012, 38-б.

УДК: 37:371. 045. 6:39

Мадумарова М.К., БатМУ КГПИ

**Манас таануу предметин интеграциялап окутууда студенттердин
өз алдынча иштөөсүнүн ролу**

Макалада учурдагы окутуу процессиндең актуалдуу маселелердин бири – интеграциялык окутуунун зарылчылыгы жана бул методдун мүнөздүү белгиси, артыкчылыктары каралган.

В статье рассмотрены отличительные черты интеграционного обучения и необходимость применения его в современном процессе обучения.

One of the actual problem in nowadays teaching process, necessity of integration teaching and it's main role, priority was written in this article.

Учурда ЖОЖдордо кредиттик технологияларда окутуунун системасында студенттердин өз алдынча иштерине өзгөчө көңүл бөлүү актуалдуу болуп саналат. Манас таануу предметин интеграциялап окутууда студенттердин өз алдынча иштөөсүнүн ролу да чоң. Себеби манас таануу сабагында бир теманы бир сабактын ичинде кенири баяндап берүүгө мугалимдин убактысы жетишпейт. Мисалы, манасчылык өнөр жана залкар манасчылар жөнүндө сабакты мугалим кыска материалдар менен жалпылап өтсө, сабактан тышкary студенттерге өз алдынча иштөө тапшырмалары берилип, манасчылык өнөрдүн касиеттүүлүгү, «Манас» эпосу менен манасчынын табигый байланышы, кыргыздардын ичинде ушунча сапты жадында сактап калуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон адамды илимде кандай түшүндүрөт, кандай адам айтуучу боло алат же Манас жана кейипкерлер кимди даарыйт, манасчылык атадан балага берилеби, манасчыны кайсы доор жарата алат, кайсы мезгилде ал жок болуп кетиши мүмкүн, жана залкар манасчылар жашаган тарыхый доор, социалдык абалы жана эл оозуна алынышы, манасчылар жөнүндө толук материалдарды үйрөнүү студенттердин өз алдынча иштөө сааттарына жүктөлөт. Кыргыздан чыккан легендарлуу ырчылардан тартып, аты эл оозунда айтылып гана калган, андан кийинки бирин-серин кагазга түшүрүлгөн манасчылар тарыхы жана бүгүнкү манасчылар, Кытай, Ооган ж.б. жерлердеги манасчылар тууралуу маалыматтарды окуу китечтери, газета-журналдык материалдар же интернет булактарынан таап, изилдеп келүү сунушталат. Ар бир материалдарды таап, окуу шартында студент улам жаңы маалыматтарды алуу менен аларды системага салууну үйрөнөт. Албетте, ар бир берилген тапшырманы аткарууга мугалим тарабынан белгилүү бир убакыт бөлүнөт. Бул арада студент изденүүчүлүк менен аракет кылат. Жыйынтыгында төмөнкүдөй маалыматтарды берүүгө жетише алат.

Таблица 1. Студенттердин улуу манасчылардын доор аралаган өмүр-тарыхын талдоолорунун улгусу:

Манасчылар, туулган жылы, жашаган, аралаган жерлери	Айтүүчулук салт (түш)	Айтүүчулук өзгөчөлүгү	Устаттары, шакирттеринин эскерүүсү
Ырчы уул – легендарлуу манасчы Манастын чоролорунун бири	Кээде аны Жайсан ырчы менен бир адам катары көрүшсө, кээде эки башка адам катары санаган окумуштуулар бар. Кандай болгон күндө да, “Манас” эпосун түптөп, ага чыйыр салган алгачкы ырчылардын бири катары эл дал ушул Ырамандын Ырчы уулун эсептешет.	Элдик уламыш, аңыздар боюнча бул биринчи манасчы, Манастын ырчысы болгон. “Ырамандын Ырчы уулу, Ырдал айткан кебимди. Канчалар кордук кылганда, Кайраным тапкан эбимди” – деп, Манас баа берген. Анын төл ырчысы Манас дүйнө салганда аны алгач кошуп ырдаган дешет. Андан соң Абыке, Көбөштөрдүн ыгына көнбөй, жер кезип, Манасты даңазалап жүрүп өткөн экен.	“Ырамандын Ырчы уулу, Ычкыры бапик кырк мууну” – делинип, Сагымбайда Оргону жеңгени жана анын обозгери Ырамандын баласынын аты Каратай экени эскерилсе, Саякбайдын айтусунда ал атايын Манасты издең келип, чоро болот. Ырамандын Ырчы уулу тууралуу мындан башка маалымат жок.
Легендарлуу Жайсаң ырчы IX-X к.к. жашагандыгы тууралуу маалымат жакында эле табылды. Жайсаң ырчы күшчү уруусунан чыккан.	Элдик уламышта анын ысымы менен «Манас» эпосунун айтылып башталышы байланыштырылат.	Санжыранын табылган материалында анын ысымы ошол мезгилде усун урууларынын чачырагандарын чогултуп өз канатына калкалаган кыргыз-хандын турмуштук окуяларына байланыштырылып эскерилет.	Азыркы күндүн чыгаан манасчысы Рыспай Исаковдун вариантында «Жайсаң ырчы» тууралуу кенири айтылат.
Токтогул ырчы уламыштарга негиздесек, кадимки Аксак Темирдин дооруна, тактап айтканда, 14-15-кылымдарга туура келет. Ал Кетбука, Асанкайы, Толубай сынчылар менен замандаш болгон.	кезде, дал ушул Токтогул анын баш-аягын жыйнап, бүгүнкүдөй бир бүтүн Улуу Жомок катары айтып чыккан деген аңыз бар Кыргыз “Манасын” унуга баштаган	“Манас” айтканда, базардагы аларманы да, сатарманы да баарын унутуп, ошону гана угуп калчу экен деген сөздөр бар. Токтогул ырчы кыргызга ислам дини кучак жая баштаган мезгилде болуп, “Эшегин эптеп токуйбуз, намазын кантитп окуйбуз?” – деп, ага караманча каршы чыккандардын биринен болгон экен. “Кудаярдын тушунда куурап калдык,	“Толубайдай сынчы бол, Токтогулдай ырчы бол” - деген макал дал ушул Токтогулга тиешелүү. Айтымдарда Токтогул ырчы кээде Толубай сынчынын баласы делсе, кээде бир тууганы деп айтылып жүрөт

		кууругуч баштуу кожону туурап калдык” - деген саптары хан Кудаярдын каарын келтирип, ал Токтогулду туткундайт да, Аксак Темирге жөнөтөт. Аксак Темир ырчыны дарга астырат.	
--	--	---	--

Таблица 2. Атадан балага откөн манасчылык-сейрек кездешүүчү мурас

1.	Балык манасчынын түкүмү	Чоюке манасчынын урпагы	Сагымбайдын түкүмү	Тыныбек манасчы	Саякбайдын урпагы	Матай Жаңыбай уулу-жети атасы төң манасчы откөн
2.	Балык уулу Найманбай	Азиз манасчы (Чоюкенин бир тууганы	агасы Алишер	Актан Тыныбек уулу	Талантаалы Бакчиев (Саякбай аталаш чон атасы болот).	Жаңыбай Кожек уулу
3.		Шаабай Азиз уулу	Сагымбай кызы Токтобубү	Актан уулу Табылды		Кожек семетейчи
4.			Сагымбай кызы Бурулбубү			Жаманкары манасчы
5.			Сагымбай кызы Сабира			Сары манасчы
6.			Сагымбай уулу Аманкул.			Тенирбай манасчы
7.						Сакөчүк манасчы
8.						Сүйүнбай манасчы
9.						Айдарбек манасчы

Студенттердин өз алдынча окуп, манасчылардын устарттык чеберчилиги жана манасчылардын такшалышына таасир берген мектептерди изилдөө, аларга анализ жүргүзүү сыйктуу машыгууларды жүргүзүүгө болот.

Манасчыларды иликтеп, доорлорду, муундарды байланыштырган манасчылык мектепти, алар жашаган доор таржымалын, манасчылыктын атадан балага сейрек берилишин талдай ала тургандыктарын студенттердин өз алдынча окуган иштеринен көрүнөт. Манастаануу предметин интеграциялык окутуунун принциптерине таянуу менен философия, психология, этнология, антропология, теология, медицина сыйктуу бир канча илимдердин комплекстүү изилдөөсүндө карала турган маселелердин зарылдыгы туулат.

Мисалы, студенттер манасчыларды тарыхый жактан изилдеп, жогорудагыдай тизмени түзгөн соң төмөнкүдөй жыйынтык пикирлерин жазышат:

1. Ар бир манасчы өз доорунун оозго алынган кадыр-барктуу инсандары:

Үрчүү уул Манастын ырчысы, Жайсаң ырчы IX-X кк. усун урууларынын чачырагандарын чогултуп өз канатына калкалаган кыргыз-хандын ырчысы, Токтогул ырчы XI-XV кк. Кетбука, Асанкайы, Толубай сынчылар менен замандаш болгон жана ислам дини кыргыздын өз дининен четтетип жатканын сындал ырдагандыгы үчүн Амир Темирдин колунан өлөт, XVII-XVIII кк. Нооруз, Назар манасчылардан кийинки кылым манасчылары үлгү алган болсо, XIX кк. Назар, Тыныбек манасчылар Шабдан, Байтик сыйктуу баатырларды тарбиялаган улуу педагогдор (Шабдан, Байтик баатырлар Назар, Тыныбектерден 30 күн бою “Манас” угушкан), Сагымбайдын атасынын өз атын Ормон хан Орозбак деген ат менен алмаштырып койгон.

2. Салт боюнча манасчылык өнөрдү түш менен байланыштырууну мурда окумуштуулар «Манасты» угушу, сабак алышп, үйрөнүп жатканда түшкө кириши табигый көрүнүш же өзүнүн даңын ашыруу үчүн манасчы тарабынан ойлоп чыгарылган куру сөз

деп баалашкан. Манас же ага байланышкан кейипкерлер башка улуттун адамына аян бербейт, «Манастын» руху кыргыздын бирин тандайт. Манасчылар аянды ааламдан, кудай-арбактын тартуусунан алгандыгы менен өзгөчөлөнөт. Айрым учурда алар өздөрүнүн жеке эрки эмес, а үстүртөн берилген күч бийлеп тургандыгынан адам баласы эске тууу мүмкүнчүлүгүнүн илимде түшүндүрүп бере алгыс өлчөмдөгү ыр саптарын айта алышса керек. Тандалган адам үчүн же баш тартып, оорукчан болуп калуу мүмкүндүгү бар. Мисалы, Манасты айтпай койгон учурлар: Сагымбай атабыздын кыздары Токтобүбү жана Бурулбүбүнүн кыйналып каза болушу; Шаабайдын манасчынын көзү көрбөй калып, жомокчулукту аркалагандан кийин гана онолгону ж.б.

3. Манасчылылар касиеттүү-олуя кишилерден болот экен. Келдибек, Тыныбек, Сагымбай ж.б. манасчыларды оорууларды айыктырышкан ж.б.

Тигил же бул темадагы маселелерди үйрөнүүдө окумуштуулардын манастануу илиминдеги бирдиктүү, синтезделген көз караштарын талкуулоого алса болот. Мындай интеграциялык метод студенттердин кабыл алуу жана ой жүгүртүүсүнүн активдүүлүгүн өстүрөт. Студенттердин эпопеянын сюжеттери үстүндө реферат, эссе, дил баяндарды жаздыруу, өз алдынча иштерди жүргүзүүдө оң натыйжа берет. Студенттер Манастануу предметине карата изденүүчүлүк мамиледе болушат. Предметти интеграциялап окутууда студенттердин өз алдынча иштөө жолу туура багытталса, ал сабакта өз жемишин бере алат.

Адабияттар

1. А. Сыдыков. «Манас» эпосу жана кыргыз оозеки чыгармачылыгынын маселелери.
2. «Манас» энциклопедиясы, I-Штом. – Б, 1995.
3. Энциклопедический феномен эпоса «Манас» (сборник статей) – Б, 1995.
4. Браже Т.Г. Интеграция предметов в современной школе. – М., 1996. – С. 174.

УДК: 37:371.3:894.341

Маматова А.А., улук окутуучу ОшМУ
asylkan77@mail.ru

Жазуу жумуштары аркылуу окуучулардын чыгармачылыгын өнүктүрүүнүн ыкмалары

Макалада сынчыл ойлоо программынын жазуу кебин өстүрүүдөгү ыкмаларын адабият сабагында колдонуу тууралуу сөз болот.

В данной статье речь идет о применении стратегий развития письма программы критического мышления на уроках литературы.

This article deals with the application program development strategies letters critical thinking in literature classes.

Ачыкч сөздөр: дил баян, адабий чыгармачылык, сынчыл ойлоо, РАФТ, аргументтештирилген эссе, синквейн, адабият сабагы, адабий чыгарма.

Орто мектепте адабият сабагында окуучулардын чыгармачылыгын өнүктүрүүдө жазуу иштеринин ролу чоң экени талашсыз. Анткени бул сабактагы жазуу иштери окуучулардын адабий өнүгүүсүнө түрткү болот. Бул багытта мектепте баяндамалар жана дил баяндардын түрлөрү пайдаланылып келет. “Дил баян – чыгарма, ал ошол чыгарманы жазып аткан автордун пикирин, ички сезимдерин, ой толгоолорун чыгармачылык менен

кагазга түшүрүү ишмердүүлүгү. Дил баян жазуу – текст түзүп, байланыштуу речти өстүрүү үчүн аткарылган окуу ишмердүүлүгү, ошол эле кезде автордун дүйнөсүн, турмуштук позициясын калыптоочу тарбиялоонун каражаты жана эстетикалык табитти, адабий-коомдук түшүнүктүү өстүрүүнүн формаларынын бири [4, 443].

Кыргыз адабиятын окутуу методикасында дил баян жана анын түрлөрү, аларды мектепте жүргүзүү маселелери Б. Алымовдун “Мектеп сочинениеси”, С. Рысбаевдин “Окуучунун дилбаяны”, А. Муратовдун “Сочинение кандай жазылат”, “Дил баян – дил сыры, тил сыны” деген эмгектеринде кецири камтылган. Ошондой эле Бакыт кызы Амангүлдүн изилдөө иши да мектепте жазуу жумуштарын жүргүзүүнүн методикасына арналган.

“Балдарга ичен түшүнүктүү болгон, толкунданткан, эң башкысы, өзүнүн ички дүйнөсүн сөз менен жеткирүүгө түртө турган темада жазууга түрткү берилгенде гана алардын адабий чыгармачылыгын өнүктүрүү жецил жана жемиштүү болору” [3, 275] белгилүү. Бул үчүн мугалим окуучулардын мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу менен алар үчүн кызыгууну жарата турган тапшырмаларды сунуштоосу зарыл. Мындай тапшырмалардын катарын “Сынчыл ойлоону өстүрүү үчүн окуу жана жазуу” программасынын бир топ ыкмалары: аналитикалык жалпылоо, кубик, башкарылма элес-кыял, ассоциативдүү жазуу, РАФТ, он минуталык эссе, аргументтештирилген эссе, синквейн, даймонд ыкмалары толуктап келет. Биз булардын ичинен адабияттык окуу курсунда пайдаланууга ылайык келген төмөнкү түрлөрүнө токтолобуз.

1. РАФТ стратегиясы. “Роль-аудитория-форма-тема” процедурасы аркылуу окуучулардын (студенттердин) чыгармачыл жазма иштеринин түрун өткөрүүсүн болжолдойт” [5,133]. Стратегиянын кадамдарына ылайык адабият сабагында мугалим бул ыкманы чыгармалыны тексти окулуп бүткөндөн кийин жүргүзгөнү оң. Мисалы, 5-класста Ч. Айтматовдун “Бугу эне” жомогу окулуп бүткөндөн кийин уламыштын сабагын окуучулардын чыгармачылыгынан көрүү максатында бул ыкманы колдонууга болот. Бул үчүн алгач окуучуларга ролдор сунушталат (Силер кимдин атынан жазгыңар келет? Кайсы ролдо туруп жазгыңар келет? Жазуу ишиңерди кимдин атынан берүүнү каалайсыңар? Мисалы, Бугу эне, жаратылыш, ата, эне, жазуучу ж.б.). Булардын ар бирине ылайык аудитория тандалат (Силер жазуу ишиңерди кимдерге арнайсыңар? Сен сөзүндү кимдерге айтмакчысың? Мисалы, эл, окуучулар, балдар, студенттер, окурмандар ж.б.). Кийинки кадамда жазуу ишинин формасы аныкталат (Кандай формада жазууну каалайсыңар? Сен оюнду жеткирүү үчүн кайсы форманы тандайсың? Мисалы, кайрылуу, арноо, кат, ыр, эссе ж.б.). Мындан кийин жазуу ишинин темасы тандалат (Жазуу ишиңerde кайсы ойду бергинер келет? Аудиторияга эмнени айткың келет? Мисалы, жаратылышка аяр мамиле жасоо, Мекен темасы, ыйман, адеп-ахлақ, экологиялык проблемалар, жакшылык жана жамандык ж.б.). Ар бир окуучу өзүнө жаккан ролду, аудиторияны, жазуу ишинин формасын жана темасын тандап алгандан кийин жазууга киришишет. Жазуу иштерин алгач бири-бирине окуп берип, жупта талкуулап, пикирлерин эске алуу менен жыйынтыкташат. Жалпы классста ар бир окуучунун жазуу ишин угуп, суроолор аркылуу талкуулоо, пикирлерин билдириүү да жакшы натыйжа берет. Ошондой эле класска ар бир окуучунун ишин илип коюп, окуп чыгып, сунуш-пикирлерин жазып калтырууну уюштурууга да болот. Бул ыкма аркылуу окуучулардын эркин ойлоосуна, чыгармачылыгын көрсөтө алуусуна, өз дараметин башкаларга салыштырып чамалай билүүгө, жекече мүмкүнчүлүктөрүн жана жөндөмдүүлүктөрүн көрсөтө алуусуна шарт түзүлөт. Адабият мугалими 5-класстан баштап эле бул ыкманы ылайыктуу учурда пайдаланып барса, улам класс жогорулаган сайын балдардын чыгармачылыгынын ар түрдүүлүгүнө жетишүүгө болот.

2. Аргументтештирилген эссе. “Аргументацияны камтыган жазуу түрүндөгү иш. Өзүнүн мазмундуу жана структуралык өзгөчөлүктөрү бар:

1. Так жана ачык түзүлгөн тезис.
2. Аргументтерди тезис менен грамматикалык жана мааниси боюнча салыштыруу.
3. Даилилдеөлөрдү жана жүйөлөрдү алардын ырсатоосу жана ар турдүүлүгү боюнча болгон көз карашты карап чыгуу.
4. Жүйөлөрдүн аныктыгын мисал көлтириүү менен колдоо.
5. Аргументацияны аяктаган корутундусу” [5,128]. Алсақ, 7-класста Т. Касымбековдун “Адам болгум келет” повестин окутууда турмуштан өз ордун табыш үчүн жол издеген Асылбектин образын ачып берүү аркылуу чыгарманын көздөгөн максаты ишке ашат. Чыгарманын окуясынын негизинде адам болуу тууралуу оозеки талаш-тартышты сабакта уюштуруу жана анын негизинде “Асылбек өз ордун таба алабы?”, “Адам болуш үчүн сөзсүз шаарга барыш керекпи?”, “Адам болуу атасы менен Асылбектин түшүнүгүндө” деген темалардын бириң тандап, аргументештирилген эссе жаздырууга болот. Тандалган теманы ачып берүүдө, атасы менен Асылбектин адам болуу жөнүндөгү ойлорун салыштырууда, карама-каршы коюуда чыгармадан алынган төмөнкүдөй мисалдарды аргумент катары пайдаланууга болот: “адам болот экен десе”, “дөөлөт консо бир чымындын башына, зымырык күш салам берер кашына...”, “деги го, сельсоветке секретарь болсом жаман болбос эле”, “Бердике сени колдойт, көтөрмөлөйт”, “Эптең бир жерге илешсөң, өтүң болсо, андан нары өзүң билип кетпейсисиңбى”, “анан ушинтип эки бутту берип кайтпадыкпыш”, “бул адамдын бир жолу кабак чытып, жарым жанмын дегенин укпадым”, “Базыл аке огородунун жарымына асилдүү чилки жүгөрүдөн айдалтыр... Жарымынан бери тарта бир тилке картөшкө, бир тилке коон-дарбыз, бир тилке капуста, бадыран, сабиз сыйктуу бирдемелери бар”, “Эмне? Курдашымдан, замандашыман кем жараган кемпаймынбы, ыя, турмушка бир тактacha керегим болбой, өлбөстүн күнүндө эки көздү жалтыратып жүрүп, бул ааламдан бир өтүп кете берүүчү макулук катары кала беремби?”, “Кантсем да адам болушум керек эле го?” ж.б. Аргументештирилген эссе жазуу аркылуу окуучулар бара-бара чыгармада автор берейин деген ойду өз алдынча таба билүүгө, чыгармага баа бере билүүгө да машыгышат.

3. Синквейн. “Жапон миниатюрасына окошош ойлонуп табылган (шарттуу) ыр формасы. Окуп үйрөнүлгөн нерсенин резюме жасоонун кыска, сыйымдуу формасы. Ар биригин өзүнчө мазмуну жана структурасы бар беш сап. 1-сап – тема, бир зат атоочтун жардамы менен жазылат. 2-сап – теманы сүрөттөө, теманын атальышындагы зат атоочко тиешелүү эки сын атооч жазылат. 3-сап – теманын аракети, башында тандалган зат атоочко тиешеси бар үч этиш жазылат. 4-сап – тандалган темага карата мамиле, төрт сөздөн турган сүйлөм. 5-сап – бир сөз – теманын синоними” [5, 133]. Мында саптардын ортосундагы манилилк байланыш өзүнчө бир текстти түзүп калат. Синквейндерди адабият сабагында каармандарга, чыгармадагы айрым деталдарга, адабий терминдерге, ақын-жазуучуларга карата түздүрүүгө болот. Мисалы, 5-класста “Телегей” романынан үзүндү менен таанышкандан кийин окуучулар төмөнкүдөй синквейндерди жазышкан.

1. Телегей

Мээнеткеч, чыйрак
Кыйналат, чыдайт, эмгектенет
Эмгеги менен кыйынчылыкты жеңген
Данктуу инсан.

2. Телегей

Өжөр, намыскөй
Ач калат, жетим калат, кой багат
Көздөгөн максатынан артка кайтпаган
Баатыр аял.

Бир окуучу түзгөн синквейндин ар бир сабына экинчи бир окуучуга чыгармадан даилилдерди таптыруу, аларды салыштыруу алгылыктуу натыйжа берет.

Жазуу ишинин кайсы гана ыкмасын албайлы, сабакта көркөм чыгарма өз деңгээлинде талдоого алынып, окуучуга таасир калтыра алганда жемиштүү натыйжасын берет. “Эгерде мугалим көркөм чыгармага окуучуну кызыктыра алса, материалдагы асыл касиетти, эстетикалык балуулукту кабыл алуу мүмкүнчүлүгүн билсе, баланын ички дараметин ойготуп, ал аркылуу поэтикалык иш-аракетинин индивидуалдуу, кайталангыс мүнөзүн табууга жетишсе, демек, ар бир окуучу дирижердун таягына баш ийип, эң сонун музыка жараткан музыканттай өзгөчө бир канаттанууну жарата алат” [2, 98]. Мындай канаттануу менен бала чыгармачылыкка өзү бет алыши мүмкүн. Бул учурда мугалим окуучулардын чыгармачыл иштеринин ар түрдүүлүгүнө көбүрөөк көңүл бурганы он. Тактап айтканда, мугалимдин ар бир өтүлгөн чыгарманын өзгөчөлүгүнө ылайык окуучуларга жазуу иштеринин ар түрдүү ыкмаларын сунуштап, окуучулар бири-биринин чыгармачыл жазуу иштери менен тааныша ала тургандай шартты түзүүсү, алардын жазуу иштериндеги өсүштөрдү белгилеп кетүү менен мындай иштерди такай жүргүзүп туруусу аркылуу окуучулардын чыгармачыл жазуу иштериндеги учурда кездешип келген кемчиликтеринен аз да болсо арылууга болот.

Адабияттар

1. Алымов Б. Кыргыз адабияты. Орто мектептин 7-классы үчүн хрестоматия окуу китеби. [Текст] / Алымов Б., Муратов А. – Б.: 2007. 400 б.
2. Батаканова С. Мектепте көркөм чыгармаларды талдоонун илимий-педагогикалык негиздери. Монография – Б.: 2010. – 288 б.
3. Выготский Л.С. Психология развития ребенка. – М.: 2005. – С. 512.
4. Муратов А. Кыргыз адабиятын окутуу: теориясы жана практикасы. – Б.: 2013. 473 б.
5. Низовская И.А. «Сын ой жүгүртүүнү өстүрө турган окуу жана жазуу» программасынын сөздүгү: Окуу-методикалык колдонмо – Б.: 2003. 148 б.
6. Рысбаев С. Окуучунун дил баяны. 2-бас. – Б.: Шам, 2004.

УДК: 413:398.9-943.41

**Мамашова А.Т.,
аспирант ОшМУ, Билим лицейи**

“Ай” концепти кыргыз эл макалдарында

Макалада “Ай” концептинин кыргыз эл макалдарындагы мааниси анализге алынат.

В статье анализируется значение концепта “Луна” в кыргызских народных пословицах.

In the article there will be analys value of concept "The moon" in Kyrgyz folk proverbs.

Биздин бул изилдөөбүздө кыргыз элинин байыркы астрономиялык түшүнүктөрүн камтуу менен бирге кыргыз элинин менталитети, календары, мифологиясы, маданияты да көңүлдүн борборунда болот. Аларды тилдик-когнитивдик аспектиде, фразеологияда, макал-ылакаптарда, көркөм чыгармалардагы ордун изилдөөгө болот. Ошондой эле астрономиялык түшүнүктөрдүн тилдик турпатын кароого да көңүл бурулат. Анткени, азыркыга чейин астрономиялык концепттер толук изилөөгө алына элек.

Кыргыздардын астрономиялык түшүнүктөрүн, андагы астрономиялык терминдерин, кыргыз лингвомаданиятындагы концепттин предмети катары кароого аракет жасайбыз. Ошондуктан бул макалада кыргыз элинин астрономиялык түшүнүктөрү, андагы “Ай” концепти изилдөө предметибиз катары каралат.

Кыргыз эли эзелтен мал чарбачылық, дыйканчылык мергенчилик менен алектенип келген. Алар өздөрүнүн турмуштук тажрыйбаларына негиздеп, 12 жылды айбанаттардын аттары менен белгилеп чыгышкан. Каман жылы-токчулуктун, Жылкы, Жылан жылы каатчылыктын болорун билишкен. Малдын төл алуу мезгилин суук дагы, ысык дагы эмес беш тоголго (үчүнчү ай) туурулашкан. Ай менен Үркөр же сары жылдыздын тогошуусунда суук болоорун же шамал пайда болуп, жамгыр жаарын байкашып, бул мезгилде малды дыкат карашкан. Күндүн, Айдын толушуна жана Айдын жаңыдан жаңырышына карап, мезгилди белгилешкен. Беш тогол айланасында жана 22-маркттан 27-марктка чейинки аралыкта сары кар түшө тургандыгын, 70 жылда бир ирет же 40 жылда бир асманда куйруктуу жылдыз көрүнүп, каатчылык болорун байкашкан. Куйруктуу жылдыз жерге жакындаганда анын атмосферасы Жердин атмосферасына таасир этип өзгөрүү пайда кыларын байкашкан. 12 жылга чычкан, уй, жолборс, коен, балык, жылан, жылкы, кой, маймыл, тоок, ит, чочко (каман) деп ат беришкен. Кишилердин жашын кайсы жылда туулганы боюнча эсептешкен. Кыргыздар колдонуп келген айдын аттарынын көбү да айбанаттардын аттары. Алар кыргыз элиниң мергенчилик тажрыйбасынан келип чыккан жана ушул айбандардын төлдөө мезгилине туура келген. Бул мезгилде кыргыздар айбанаттарга аңчылык кылган эмес. Кыргыздардын бул айлары Шамсия календарына туура келсе дагы, муну эсептөөдө асмандагы айдын жаңырышына карап, Камария календарын колдонушкан. Анткени Камария календарында бир жылда 354 күн бар. Байыркы заман кишилери бул абалды түшүнгөндөн кийин, кийинчөрөэк үч айды 3 жылда бир айды кошуп эсептеп чыгара турган болушкан. Мындан сырткары эл аралык астрономияда Чон аюу деп аталган 7 жылдызды кыргыздар “Жетиген” деп, Кичи аюу деп аталган жылдызды “Темир казык” деп анын жанында “Аркандалган ат” деп аташкан. Тараза жылдыз менен аркасындагы үч жылдызды “Мерген мылтыгы менен ити” деп аташкан. Булардын аты дагы кыргыздын мал чарбачылық, мергенчилик кесибине байланыштуу. Үркөр кулжа айынын биринчи күнү батып, кырк күндөн кийин Терс айынын онунчукун кайра көрүнүп, жерге түшүп ошондо жер астында муздаган булактар эрип чыга баштаганда элди жайлоого көчүрүшкөн.

Ошондой эле, кыргыз эли ай жана анын фазалык өзгөрүүлөрүн да өз байкоо, тажрыйбаларына таянып, өз жашоосунда көптөгөн турмуштук, жаратылыштык өзгөрүүлөр менен байланыштырып келишкен. Мисалы, ай жаңырганда ага карап туруп, ошол айда аба ырайы кандай болорун божомолдошкон. Эгерде ай чалкалап көрүнсө жаанчыл болот, тигинен турса күн жылуу болот деген эсептешкен [5:4].

Кыргыз элиниң жашоосунда астрономиялык концепттер негизги орунду ээлеп келгендиги эч күмөнсүз ишенсек болот. Ал эми алардын мифологиялык түшүнүктөрүндө да астрономиялык концепттерге байланышкан көптөгөн уламыш, мифтер, жомоктор орун алып келген. Алсак, “Үркөрдүн кызы Үлпүлдөк сулуу”, “Айдагы кыз” ж.б.у.с.

“Ай” сөзү-семантикасы бай, мазмуну көп сапаттуу лексикалык бирдик. Анын концептуалдык мазмуну илимий-карапайым, түз жана өтмө жана башка маанилик өңүттө сыпатталышы мүмкүн. Биз алгач анын когнитивдик мазмунун түзгөн ааламдагы бир зат катары жана анын астрономиялык түшүнүгү жөнүндө сөз кылабыз.

Ай сөзүнүн денотаты – бул жерге жакын жайгашкан асман телосу. Анын радиусу 1737 км, жер менен аралыгы 384 400 км. Айдын массасы Жерге салыштырмалуу 81,3 эсэ аз ал эми тыгыздыгы (3,35 г/см куб) Жердин тыгыздыгынан бир жарым эсэ аздык кылат. Айдын бетиндеги эркин түшүү ылдамдануусу $g=1.63\text{м}/\text{см кв}$, б.а., Жер бетиндегиге караганда 6 эсэ кичине, демек, каалагандай нерсенин айдын бетиндеги салмагы жердегиgen караганда 6 эсэ аз болот. Айда күндүн куйкалаган нурларды азайтып туроо жана космостук нурлардан, о.э., майда метеорлордун агымынан коргоочу атмосфера жок. Анда булут да, суу да, тумандар да, радуга (кун желеси) да жок. Айда суу бууларынын

жана атмосферанын жоктугу анын бетине түздөн-түз жүргүзүлгөн өлчөөлөрдүн негизинде далилденген [6].

Айдын бетинде күндүзгү жана түнкү температуралардын кескин өзгөрүүлөрү атмосферанын жоктугу менен эле түшүндүрүлбөйт, ошондой эле айдагы күн менен түндүн узактыгы (биздин эки жумага туура келген) да таасирин тийгизет. Айдын күн тийип турган чекитинде температура +120 барабар, ал эми анын карама каршысында түнкү жарым шарында – 170. Ай күнүнүн бирөө өткөнчө температура мына ушундай өзгөрөт [6].

Айдын көрүнгөн кыймылы анын сырткы көрүнүшүнүн өзгөрүүсү менен өтөт. Айдын көрүнүшүнүн өзгөрүп турушу анын **фазалары** деп аталат. Бул күндөрү Ай асмандан такыр эле көрүнбөй калат. Башка күндөрү ал ичке орок, жарым айланы жана толук айланы түрүндө болуп көрүнөт. Ай фазалары, Жер сыйктуу Айдын жарык чыгарбагандыгы, тунук эмес, шар түрүндөгү тело экендиги жана Жерди айлануу кыймылында Күнгө карата ар кандай абалда болорлуку менен түшүндүрүлөт [6, 56].

Бул илимий негизде далилденген “Ай” концептинин денотаты, б. а. асман телосу катары астрономиялык мүнөздөмөсү. Биз төмөндө кыргыз макал-ылакаптарында да астрономиялык концепт катары ачып беребиз.

Ай сөзү кыргыз эл оозеки чыгармаларында түз жана өтмө мааниде колдонулат. Макал-ылакаптардагы “Ай” концептinde негизинен төмөндөгүдөй когнитемалар жиктелет.

1. “Ай” асман телосу катары. “Ай” концепти макалдарда “күн” концепти менен паралель келип, бири-биринин маанисин толуктоо менен “Ай” сөзүнүн маанисин конкреттүү зат катары туюндуруп турат: *Айдын жарыгында жүргөнчө, күндүн көлөкөсүндө жүргөн жасакы.* Мында “Ай” жана “Күн” концепттери салыштырылып, алардын денототтарынын өзгөчөлүктөрү белгиленет. Бул макалдын түз маанисинде айдын жарыгына караганда күндүн жарыгы, жылуулугу күчтүүлүгү боюнча салыштырылып айтылды. Айдын жарыгынан күндүн көлөкөсү да жарык экендиги кескин берилет. Ал эми өтмө маанисинде Ушул эле маанини “*Ай караган ачтан өлөт, күн караган суукка тоңот,*” [1, 1] макалы да толуктап, терендетип турат. Түз мааниси жогорудагы макалда берилгендей эле айдын жарык берүү касиетине гана ээ экендиги, эл эми күндүн жылуулук берүү касиети бар экендиги айтылды. Өтмө маанисинде “Ай” жана “Күн” сөздөрү адам деген маанисин туюндуруп, падыша, хан маанисиндеги символдук концептер камталган. Бул макалдын эквиваленти “*Бай караган-ачтан өлөт, хан караган суукка тоңот*” бул өтмө маанини кыска жана так түшүндүрүп турат. Демек, эки макалда тең паремиянын биринчи жарымында “Ай” концепти жөнүндө, ал эми экинчи жарымында “Күн” концепти жөнүндө сөз болду.

Ал эми *Ай күн менен жасакы*, эр эл менен жасакы [1, 1] макалында Ай жана Күн ар дайым бири-бирин толуктап турган зат экендигин айтылат. Астрономия илиминде болсо, Күндүн нурлары жарыш (параллель) түрүндө Айга келип түшүп, аны жарыктандыраты аныкташылган. Демек, Ай Күндүн жардамы менен гана жарык берери белгилүү кубулуш. Албетте, макал бул илимий негиздеги аныктоого карата айтылган деген пикирден алыспызы, бирок кыргыз элинде Ай менен Күнду өз ара байланыштагы заттар катары карашкан. Макалдын экинчи бөлүгүн карап көрсөк, “Ай” менен “эр” концепттери салыштырылып, алардын денотаттары өз чөйрөсү менен гана жакшы күн кечирери айтылат.

Жогоруда биз айрым макалдарды гана мисал келтирдик. Андан башка да “Ай” сөзү убакыт бирдиги катары көптөгөн макалдарда берилген. Мисалы:

Ай толгонун билбейт, жигит болгонун билбейт.

Ай – чыгышынан, адам – жүрушүнөн билинет.

Ай, Күн – баарыга тең.

Ай караган текедей, күткөн жаман акыйып.
 Ай менен Күн асмандын көркү.
 Ай тегерек, сабы жок, атакемдин табы жок.
 Күн тегерек, сабы жок, күйөөрүмдүн табы жок.
 Айкалышып уктасаң, ай жарыгы түн кызык.
 Айдын да темгили бар.
 Айдын жанында булаттун баркы жок,
 Байдын жанында жардынын баркы жок.
 Айдан го түнүлдүм, эми күн аман болгой экен.
 Айда айыл болбайт, күндө коншу болбайт.
 Айы онунан тууганга, ажайып кубаныч жолугат [1, 1].

2. “Ай” сөзү убакыт бирдиги катары. Асман телосу Айдын фазалык өзгөрүүсүнөн убакыт бирдиги келип чыккан. Ал 30 же 31 күнду өз ичине камтыган убакытты туюндурат. Ай 15 күн жарык тийсе, 15 күн карангы болору белгилүү. “Айдын жарымы-карангы, жарымы – жарык” [1, 1] макалы да ушул мааниде айтылып, оозеки кепте көп колдонулуп келген. Ал эми макалда берилүүчү ой, маани философиялык түшүнүктө берилип, жамандыктын артынан жасашилык, жокчулуктун артынан токчулук, кайгынын артынан кубаныч ж.б. келери жөнүндөгү мазмунду ээлеп турары айтылат.

Ал эми Айда жеген ток болот, күндө жеген сук болот [1, 1] макалында да аталган когнитема берилет. Мында ай күнгө караганда көп убакыт (30 күн) экендиги жалпыга белгилүү түшүнүк. Макалда адам күндө жеп көнгөн тамакты ар күн сайын жегиси келери, ал эми айда кәэде жеген тамакты бир-эки жолу жетиштүү болору жөнүндө ой айтылат. Бул жерде бир гана тамак эмес адам написисине тиешелүү башка нерселерди (мис: уйку, көнүл ачуу ж.б.) да салыштыра кетүүгө болот.

Жогоруда биз айрым макалдарды гана мисал келтирдик. Андан башка да аталган когнитема көптөгөн макалдарда берилген.

3. Ай, бул-улуу максат, бийиктик. Акыл айга жеткирет, өнөр көккө жеткирет [1, 1]. “Ай” концепти бил макалда “көк” (асман) концепти менен катар келип, бири-бириниң маанисин толуктоо менен бири-бириниң маанисин толуктоо менен “Ай” сөзүнүн өтмө маанисин туюндуруп турат. Макал акылдуу болуу менен адам таанымал болот, мартабасы артат, бийиктикке жетишет деген мазмунду берүү максатында айтылган.

4. Ай-сулуулук катары. Адамзат тарыхында кайсы эл экендигине карабастан “Ай” асманда түнкүсүн жарык чыгарып турган бирден бир сулуулукту сүрөттөдө колдонулат. Байыртан баштап эле кыргыздарды көмкөрүлүп турган көк асмандын сулуулугу дайыма суктантып келген. Мында бөтөнчө асмандын түнкү көрүнүшү адамдардын, айрыкча, ақындардын назарын өзүнө буруп, өзгөчө шыктануунун булагына, эстетикалык предметке айланган. Мисалы, “Манас” эпосундагы эл сүйгөн баатыр Манас асмандагы Айга, Күнгө төнөштирилип сүрөттөлөт:

Асман менен Жериңдин,
 Тирөөсүнөн бүткөндөй.
 Айың менен Күнүндүн,
 Бир өзүнөн бүткөндөй.
 Асмандагы Ай-Күндүн,
 Жаркынынан бүткөндөй [2, 19].

Мында “Ай” концепти Манастын сымбатына карата салыштыруунун эң элестүү үлгүлөрү берилет да, анын элеси Аалам Жер менен ажырагыс экендигин айгинелеп турат. Ошондой эле, эпосто аялдардын, мисалы Каныкейдин келбети:

Ай чырайлуу, бото көз,
 Кызыл жүзү нурданган.-деп сүрөттөлсө, Семетей баатыр

Ай менен Күндүн жаркынынан,

Ай алдында булуттун салкынынан [3, 7] – деп сүрөттөлөт.

Демек, кыргыз элинин элдик чыгармаларында Ай сулуулуктун түү чокусу катары сүрөттөлгөн.

Кыргыз эл макалдарында да сулуулукту салыштыруу максатында колдонулган. *Ар кимдики өзүнө, ай көрүнөт көзүнө.* Ар кимдин өзүнө тиешелүү нерсе өзүнө сулуу көрүнөт деген маанини берет. *Айды этек менен калкалай албайсың* [1, 1]. Сулуулукту жашыра албайсын деген ойду берип турат.

Айдай чырайыңды – иттей кыялың бузат.

Ай чырайлуу, бал сөздүү – акылман адам элеси [1, 1]. Бул макалада адам өң келбетин Айдын сулуулугуна салыштыруу түздөн-түз колдонулат. Демек, адамдын сулуулугу Айга салыштыруу менен жеткиликтүү берилет.

Жыйынтыктап айтканда, “Ай” концептин мааниси боюнча:

- асман телосу;
- убакыт бирдиги;
- бийик максат;
- сулуулук катары когнитемаларга бөлүштүрүүгө болот.

Ошондой эле, бул түшүнүктөр элдик оозеки чыгармачылыкта анын ичинен кыргыз эл макалдарында кенен колдонулуп келген деген жыйынтык чыгара алабыз. Биз “Ай” концептинин бир гана макалдарда колдонулушун карап көрдүк. Ал эми бул концептти кыргыз лингвомаданиянын бардык тарабында колдонулушун изилдөө мындан аркы максатыбыз.

Адабияттар

1. Кыргыз эл макал-ылакаптары. Кыргыз-Инфо сайты (интернет).
2. Манас эпос. / Кырг ССР И.А., Тил жана адабият ин-ту; С. Орозбак уулунун варианты боюнча. – Ф., 1984.
3. Рыспаев С., Абдухамирова Б., Батыркулова А. Кыргыз адабиятынын антологиясы. Элдик балдар фольклору. – Б., 2012.
4. Темиркулова Ы.А. Структура русского и кыргызского слова в когнитивном аспекте // Вестник ОшГУ. Вып.3. – Ош, 2006. 97-99 б.
5. Түркменов М. Кыргыз элинин астрономиялык билимдери. – Кутбилим-Сабак №1 (74) январь, 2006.
6. Шаршекеев Θ. Астрономия: 11-кл. Кыргыз энциклопедиясы башкы редакциясы, – Бишкек, 2012.
7. Манас: энциклопедиясы. 1-том. Аалам-Манастын музыкасы. – Бишкек, 1995.

УДК: 217.1:130.3

Раимбердиева З.С., ОшМУ

**Текст менен иштөөдө тилдик каражаттарды маданият таанытуучулук
жагдайда окутуунун айрым ықмалары
(Т. Касымбековдун «Сынган кылыш» романынын негизинде)**

Макалада лексикалык сабактарда текст менен иштөөдө Т. Касымбековдун «Сынган кылыш» романындагы тилдик каражаттарды өлкө таанытуучулук жагдайда окутуунун айрым ықмалары сунушталат.

В статье предлагаются некоторые методы обучение языковых средств в романе Т. Касымбекова «Сломанный меч» с целью изучения страноведения.

In this article it is recommended how to teach the linguistic sources for the country learning in the novel “Broken sword” by T. Kasymbekova.

Ачкыч сөздөр: лингвомаданият таануу, «Блумдун таксономиясы».

Америкалык белгилүү психолог жана педагог Бенджамин Блумдун таксономиясына негизделген суроолор системасын окуу максатында таанып-билиүү ишмердүүлүгүнүн (билим, түшүнүү колдонуу, анализ, синтез жана баалоо) деңгээлинде азыркы билим берүү дүйнөсүндө бир топ эле белгилүү. Сынчыл ойломдун негизин үйрөнө баштаганда, 1997-жылы күзүндө, биз «Блум немец тилинде «гүл» дегенди эске алып, окумуштуунун теориялык курсун көрсөтмөлүү жана жагымдуу кылууну чечтик. Бул семинардын көптөгөн катышуучулары – педагог практиктер, теорияга анча жакшы көңүл бурушпады. Пайда болгон «гүлдү» биз «Блумдун ромашкасы» деп атадык. Бирок, Блумдун таксономиясы боюнча бул же тигил суроо кайсы типке кирерин так жана бир гана мааниде аныктоо кыйынга турду. Аナン калса көпчүлүк мугалимдер: «Мунун» баары жакшы, бирок биз үчүн практикалык материалды активдүү үйрөнүү пайдалуураак деп айтышты.

Мотивация этабы башталды: суроолордун формулировкасы тاكتалды, сабактарда «ромашканын» өзүн колдонуу ыкмалары ойлонулуп табылды. Натыйжада Россияда мурдагыдай эле «Блумдун ромашкасы» деп аталган биздин «суроолор ромашкабыз» пайда болду. Ромашканын желекчелериндеги суроолордун тизмеси болсо американлык коллегалар Джеймс жана Кэрол Бристин сөзүнөн өздөштүрүлдү [3, 20].

Сабактын планы:

1. Текст менен иштөөдө «Блумдун таксономиясы» ыкмасы аркылуу суроолор тизмегин түзүү.

2. Текстти талдоодо түшүндүрмө сөздүк менен иштөө жолдорун өздөштүрүү.

Чакыруу максатында:

(Акро ыр түзүү)

Эске түшүрүү учун: Абил бийге карата:

А малкөй күйтүлүгу Абил бийдин,
«Бөрүчө үйүрүлүп» сыпааланган.
И шенип Кокон хандын жоругуна,
«Лаппай» деп бийлөөчүгө таазим кылган.

Нүзүпкө карата: **Н** үзүптүн жини кайнап Мусулманкулга,
Ү ндөбөй ачуу менен тиктеп турат.
З аарканып Шаады менен Шералыга,
Ү зүлүп үмүттөрү жарлык учүн,
П ас»келип, айласыздан үнсүз турат.

Студенттер ушул саптардын түзүлүшүнө да көңүл буруу менен тилдик каражаттарын талдашат.

Ошондой эле Бек-
Бий-
Хан- ж.б. ларды түзүүгө тапшырма берилет.

Алгач, «Блумдун таксономиясындагы суроолор ромашкасы» жөнүндө түшүнүк берип, андан соң текст менен иштөөгө өтүүгө болот.

Эстеп калуу үчүн суроолор

Эстеп калуу, кайра айтып берүү, аныктоо баяндоо, тамгалоо, саноо, атоо, билдириүү, билиүү, табуу, тиешелүү кылуу, баяндап жазуу, белгилөө, тандоо, топтоо, мисал келтириүү, жатка айттуу

Мисалы, Кара алачыкка киришти. Төрөгөн эне төшөк оронуп, оозун жоолук менен танынып олтурган экен. Улуу кишилер киргенде адептүүлүк кылыш, кымтынып калды. Календер он капшытка олтурду. Исхак этегине тизе бүктү.

- Кана, эми, атын бирдеме деп коёлу, – деди туугузган зайды.
- Ыя, аты Адаш болсунбу? Эптеп көп ичинде адашып эсен жүрсүн...

Календер башын чайкады:

- Баланын атын тилек менен, үмүт менен коюу лаазим. Ойго келгендей кое беришке болбойт. Жакшылап коюш керек баланын атын. Көп ичинде эптеп эле күн көрүп, адашып эле жүрбөсүн. Көп ичинен өз жолун таап, өз ордун, өз сыйын таап олтурсун, бактылуу

болсун. Мен ушундай тилек кылам, кызым. Чүрпөндүн аты Бактыбүбү болсун! (Т. Касымбеков «Сынган кылыч») [1, 563].

1-тапшырма: Ушул тексттеги кара алаачык окуянын кайсы учурун тастыктап турат жана балага ат берүүдө календардын сезүнөн эмнелерди байкоого болот?

2-тапшырма: Кыргыз элинде ат коюудагы салттарды санап көргүлөчү.

3-тапшырма: «Календер» деген сөздүн этимологиясына түшүнүк бергиле.

4-тапшырма: Текстти жатка айткыла.

2. Интерпретациялык (чечмелөөчү) суроолор

Чечмелөөчү, жалпылоо, классификациялоо, кайра сүйлөм түзүү, түшүндүрүү, которуюу, негизги идеяны берүү, баалоо.

Адатта «Эмне үчүн» деген сөздөрдөн башталат. Кээ бир учурда (ал жөнүндө жогоруда айтылды).

Алар негативдүү кабыл алынып калышы мүмкүн – актануу аргасыз кылгандай. Башка учурларда бул суроолор себеп-натыйжа байланышын далилдөөгө багытталат. Эгерде суроонун жообу белгилүү болсо, анда ал чечмеленген жөнөкөйгө «айланат». Демек, суроонун бул тиби качан жоопто өз алдынчалуулуктун элементи катышканда гана жакши болот.

Мисалы; Макмал топучан, узун этек, жуука, желбегей, апкыты жасыз, кызыл булгары кепич Абдырахман ничке жолдо жай басып, эки жакты карап, эч көнүлү тынчыбай, ойлонуп басып жүрөт. «Мына эми...кара сел капитап келе жатыры...» деди купуя, бүркүт кабагы салыңкы, оттун жанына келип токтоду. Эмнеге токтогонун сезген да жок, кара канат кызыл балыктардын ойну да, төбөдө таңшыган булбул мукамы да, анын ой түйшүгүн арылта албады.

- Өз сөзүңөр менен окуяны андан ары баяндап жазгыла.
- Тексттеги окуяны элестеткен сүрөттөрдү тарткыла жана Абдырахмандын эмне үчүн тынчы кетип жатканын бири-бириңерге түшүндүрүп бергиле.
- Жуптарда Макмал топучан, узун этек, жуука, желбегей, апкыты жасыз, кызыл булгаары кепич деген сөздөрдү «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү» аркылуу иштегиле
- Төмөнкү суроолорго жооп бергиле.
- Эмне үчүн Т. Касымбеков чыгарманы «Сынган кылыч» деп атаган?

Чыгарманы өздөштүрүү процессиндеги педагогикалык тажрыйбаларга таянсак, алган жооптордун ичинен төмөнкү версияларды бөлүп көрсөтүүгө болот.

1. Кылыштын сынышы- тоолуктардын жүрүшүн уюштуруп барган Нүзүптүн башынын алыши.

Аргумент: Мусулманкул менен Абылдын диалогу.

2. Кылыштын сынышы Кокон ордосунун саясий бийлик системасы катары кулашы.

Аргумент: Кудаяркан, Насирдин, Абдырахмандын Россияга багынып бериши. Бул суроого Т. Касымбеков төмөндөгүдөй жооп берет: Кыргыз элинде «назарын сыйндырба», «шагын сыйндырба» деген сөз бар. Бул уят кылба, көнүлүн оорутпа деген маани. Мындай маани көбүнчө кичүү киши улуу адамдан бир нерсе сураганда, жакши үмүт менен кайрылганда, бир нерсеге умтулганда, аракет кылганда колдонулат. «Сынган кылыч»-кыргыз элинин рухунун тебелениши, улуттун өз жеринде өзүнүн кор болушу саны аз улуттун көп сандуу улут тарабынан кордолушу [2, 173].

3. Колдонуу

Пайдалануу, демонстрациялоо, көрсөтүү, чечүү. Толтуруу. Иллюстрациялоо. түзүү, эсептөө, колдонуу, чогултуу, сорттоо.

Мисалы, тез кылчактабай азыр кайтыңыз, датка. Минген бурактан түшпөнүз, кармаган тизгинди кое бербениз- бул ырым, бул эртенки минер тагыңызга, тутар өкүмдарлык тизгининизге үмүт, тилек. Бурак үстүнөн суусун ичиp, азыр кайтыңыз – деди Курманжан айым [1, 232].

- Ушул эпизодду сахналаштыргыла?
- Топографиялык карта түзгүлө.
- Романга байланыштуу тартылган кино тасмалардын үзүндүлөрү боюнча коллекция топтогула.
- Кроссворд оюн же баш катырма түзгүлө.
- Ушул эпизоду улантып жазбыла.

4. Талдоочу суроолор. Салыштыруу

Уюштуруу жалпы белгилерин белгилөө, изилдөө, талкуулоо, тандоо, артыкчылыкты аныктоо, корутунду чыгаруу, чечүү, баалоо.

Суроо: Т. Касымбеков этнопедагогиканын үлгүлөрүн чыгармасында кандайча пайдаланган?

– Романдагы элдик салттын этнопедагогикалык сабактарын өздөштүрүү өзүнчө илимий изилдөөнүн объектиси болууга арзыйт. Балага ат коюудан баштап, адамдын өмүрүн коштоп олтурган элдик салттардын: баланын кулагына азан айттуу, сүйүнчү, көрүндүк, жентек, кийит кийгизүү, тартуу берүү, өлүк көмүү, өлгөн адамга аш берүү сыяктуу түрлөрү аркылуу жазуучу не бир асыл ойлорду ортого салат. Өмүр-өлүм, жашоонун баркы-наркы, бийлик, байлык, ынтымак-ырк, ар-намыс, абийир тууралуу философиялык ойлордун календар-капыз аркылуу берилиши чыгармага өзгөчө көрк берип, Т. Касымбековдун улуттук адабиятка эл тарыхы жөнүндө сөз менен тарткан сүрөтүнө керемет түс киргизилген [2, 173].

Тапшырма:

- Венндин диаграммасы аркылуу балага ат коюу боюнча башка улуттардын салтын салыштыргыла.
- Маалыматтарды чогултуу максатында суроолор тизмегин түзгүлө.
- Романдагы элдик салттарды классификациялагыла.
- Чыгармадагы каармандардын туугандык катышын аныктагыла.
- Курманжандын жана Алимбек датканын үй-бүлөлүк тагдыры жөнүндө сүрөттөп жазбыла.

5. Баалоочу суроолор

Негиздөө, тандоо, жыйынтык чыгаруу, гипотезаны түзүү, категорияны аныктоо, тандоо, артыкчылыкты аныктоо, корутунду чыгаруу, чечүү, баалоо. Бул суроолор тигил же бул окуянын, кубулуштун, фактынын баалоо критерийин билүүгө багытталат.

Мисалы; Исхак балдак менен сылтый басып, **астанадан** аттай берерде токтоп, кызыл тыштуу **кундуз бөркүнүн** төбөсүнө төрт эли болуп калган карды кагып таштап, үстүнкү **монун** эшик агага калтырды да, бөжөндөп баштаган бектин алдына өтүп, үйгө кирди [1,589].

– Мусулманкул **босогону** аттап кирип, токтоп, тиги элейип карап калган балдарды бир сыйра тиктеп, өзүнчө баш ийкеп турду да, бир убакта эрезеге жете элек, куба жүлүн Кудаярдын ийинине колун койду, бирдеме айтмакчы болду.

Жетилип убагында Нұзұп аталақтан кыйла таалим көрүп калған Малабек, бирок, Мусулманкул андан кичүү Кудаяр бекти атайды тандады. Анткени, эрезеге жеткенин хан көтөргүдөй болсо, анда Мусулманкулга бийлик жарым-жартылай тиийп, анын үстүнө дагы хан башка бирөөлөрдүн таасирине ыктап кетиш коркунучу дайым болуп калмакчы.

Хандын жаштыгы аталақтык гана эмес, бүткүл өлкөде ишти да, жыра тарттыrbай турган өкүмдәрлык бийлиkti жалгыз өзүнө топтоого ага шарт да, укук да болду [1, 132].

Тапшырма:

- Исхактын астанадан аттаган учуру, кундуз бөркүнүн төбөсүнө төрт эли кардын туруп калышы, тонун эшик алдына калтырышы Исхактын капалуу улутунуу абалын билдирген жокпу? (Талкуу жүргүзгүлө).
- га «макул» жана «каршы» жүйөлөргө ынандыруучу жооп даярдагыла.
- Төмөнкү текстке карап хандыктын бир нече эрежелерин белгилегиле жана азыркы мезгилдеги башкарууга баа бергиле.

6. Чыгармачыл суроолор

Долбоорлоо, куруу, пландоо, чыгаруу, ойлоп табуу, ойлоп чыгаруу, жакшыртуу түзүү. Эгер суроодо шарттуулуктун, прогноздоолуктун, божомолдоонун элементи катышкан «эгерде» бөлүкчөсү (орус тилинде частица «бы») болсо, чыгармачыл деп атайбыз.

Мисалы, Жер таяна ордунан тура баштаганда, өргөөнүн саймалуу кош каалга эшиги акырын ачылып, таш чырактын күңүрт жарыгында Абдылда бек көрүнүп калды. Артынан бирөө, анын артынан Бекназар кирди.

– Улам бир түкшүмөл ойлорго кабылып, улам бир опурталдуу окуя көз алдына тартылып, санаасы түркүн бөлүнүп, зарыгып күтүп олтурганы байкалды....

.... – Узун бойлуу, жалаң этине боз таар камзол кийгизилген, бетинин түгү чайлаган чырмооктой тармалданып, өсүп кеткен.. [1, 488].

Тапшырма:

- Бул үчөө Курманжан датканын алдына эмне үчүн келди деп ойлойсуңар пикириңдерди билдиргиле.
- Бир сереп салып, «ушул экен го?» дегениби, акырын башын ийкеп алды датка, эмне үчүн?
- Курманжан датка деле башкаларга окшоп, баласынын өмүрү үчүн күрөшкөндө элдин тагдыры кандай болоор эле деп ойлойсуңар?

Студенттер суроолордун бардык тибине өздөрү мисал келтире аларын тажрыйба көрсөттү.

Суроолордун натыйжасында биз студенттердин ситуацияларды жакшы ылгап жана ага ар түрдүү көз караштан кароого үйрөнөбүз.

2. Текстти талдоодо түшүндүрмө сөздүк менен иштөө

№	Түшүнүксүз сөздөр	Мааниси, чечмелениши
1.	Календер	Диндик мазмундагы ырларды айтып, элден кайыр суроо менен күн көргөн адам, дубана, дербии.
2.	Зайып	Аял, жубай.
3.	Чүрпө	Зат. Балапан. Улардын чүрпөлөрү энесинин канатына корголошту (Аалы). 2. Кичинекей баласына, небересине айтылуучу сөз [5, 709].
4.	Датка	Кокон жаса Бухара хандыгынын тушундагы эл арасында бийлик жүргүзүүчү эң жогорку наам жаса ушундай наамы бар адам [5, 241].
		Зат. Жаңы уйлөнгөндөргө арналып тигилген боз уй.

5.	Өргөө	<i>M: Ак өргөө тигип тай союп, Асем менен берем деп [6, 487].</i>
6.	Бек	<i>Эл башкарууучу майда феодалдын же кызмат адамынын титулу, наамы [5, 149].</i>
7.	Көрүндүк	<i>Жаңы төрөлгөн баланы, жаңы келинди, кайындан барган жаңы күйөөнү ж.б. көрүү учун берилүүчү сый белек [5,578].</i>
8.	Сүйүнчү	<i>Сырдык сөз. Сүйүнө турган кабарды билдири турган сөз. Ушундай кабарды угузуп, сүйүнчүлөп келген адамга берилүүчү белек, сыйлык [5, 552].</i>
9.	Улага	<i>Иреге – эшиктин алды, үйдүн кире берииш бөлүгү [5, 644].</i>
10.	Аш берүү	<i>Өлгөн адамды эскерүү учун бир жылдыгына карата мал союп, элге тамак берүү салты [5,103].</i>
11.	Азан чакыруу	<i>Бала төрөлгөндө, ат коюу учун үн чыгарып айтылуучу исламдык парз [5,31].</i>

Студенттерди баалоо: Баалоонун төмөндүгүдөй үч түрү практикаланып жатат.

1. Диагноздоочу
2. Калыптандыруучу
3. Жыйынтыкоочу

Келтирилген сабакта баалоонун бардык түрүн колдонууга болот.

Тапшырма: Т. Касымбековдун «Сынган кылыш» романындагы фразеологиялык сөздөрдүн тилдик, өлкө таанытуучулук маанисин окутууда сөздүктөр менен иштөө жолдору.

Корутундулоо:

«Сынган кылыш» сюжети, композициясы, фабуласы татаал чыгарма. Анын үстүнө динамикалуу өнүгүп олтурган сюжеттин системасында анчалык мааниге ээ эмес, жалпы сюжеттин бүтүндүгүнө таасирин тийгизбей турган кошумча окуя жокко эсе, бүтүн организмдин скелетин түзүп турган мүчөлөрүн (окуяларды) гана эмес, жазуучу тарабынан чебер колдонулган ар бир сүйлөм, тилдик каражаттар, ар бир эпизодду көз жаздымда калтырууга болбойт. Анткени сюжеттик окуялардын өз ара байланышы өтө бекем. Окурмандын эркин сынаган мындай чыгарманын ичине сүнгүп кириүүнүн өзү да ондой эмес. Чыгарманын текстти менен иштөөдөгү ушул сыйктуу кыйынчылыктарды эске алууга туура келет.

Адабияттар

1. Т. Касымбеков «Сынган кылыш» романы. – Бишкек; Кыргызстан, 1998.
2. У.Б. Култаева. Т.Касымбековдун «Сынган кылыш» романын өздөштүрүү маселелери. – Бишкек, 2001.
3. Оторбаев Болот «Мектепте адабиятты интерактивдүү окутуу» – Бишкек, 2010.
4. Е. Вершагин, В.Г.Костомаров «Язык и культура» – Москва, 1983.
5. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү (1-2-том). – Фрунзе, 1984.
6. Олжобай менен Кишимжан поэмасы. 487-бет.

УДК: 37*091.3

Сопукулова А. А., окутуучу, ЖАМУ

Англис тилиндеги Past indefinite tense (Белгисиз өткөн чак) менен кыргыз тилиндеги өткөн чактын жалпылыктары жана айырмачылыктары

Макалада англис тили менен кыргыз тилинин грамматикасындагы өткөн чактын жалпылык жсана айырмачылыктары көрсөтүлгөн.

В этой статье речь идет о сходстве и различии прошедшего времени в английском и кыргызском языках.

This article depicts the similarities and differences of Past tense between English and Kyrgyz language.

Азыркы убакта диалектилик, территориялык өзгөчөлүктөрдү эске албаганда жер жүзүндо 3 минден ашык тилдер бар. Тилдердин көптүгүнөн дүйнөлүк глобализация жана мамлекет аралык кызметташуулардын өнүгүшү бир же бир нече эл аралык тилдин пайда болушуна алыш келет [1]. Англис тили эл аралык тилдердин бири болуп эсептелет. Ошондуктан англис тили окутуучусунун билим берүүдөгү бирден-бир максаты – окуучуну дүйнөдөгү башка маданияттын өкүлү менен карым-катнаш түзө алышына өбөлгө түзүү болуш керек. Бул максатка жетүү үчүн англис тилин окутууда көптөгөн методдор бар. Ал методдордун бири англис тилинин грамматикасын эне тилдин грамматикасы менен салыштырып окутуу.

Англис тилинин жана кыргыз тилинин чак категориясына жалпы мүнөздөмө.

Ар кандай кыймыл-аракет мезгил жсана мейкиндик менен өлчөнөт. Ал эми этиш сөздөр кыймыл-аракетти, кыймылдык ал-абалды, кыймылдык көрүнүштү билдиригендиктен мезгил мейкиндик катыштыгынан сыртта калбайт. Башкача айтканда, кыймыл аракет кайсыдыр мейкиндик алкагында болуп, кандайдыр убакыт бирдигинде жүзөөгө ашат. Мына ошол мейкиндик менен убакыт биз сүйлөп жаткан жерден, биз сүйлөп жаткан учурдан башталат. Жөнөкөй сөз менен айтканда, кыймыл-аракет биз сүйлөшүп жаткан учурда болуп, биз сүйлөшүп жаткан учурдан мурда болуп өткөн жсана биз сүйлөшүп жаткан учурда али аткарыла элек болот [2].

Кыймыл аракеттин аткарылышы жана ал-абалдын болуш мезгили менен биз сүйлөп жаткан убакыттын ортосундагы мезгилдик карым-катнаштарды билдири турган грамматикалык категория -этиштин чак категориясы деп аталат [3].

Чак категориясы этиш сөз түркүмүнүн эң негизги категориясы болуп саналат. Этиш сөз түркүмүнүн башка сөз түркүмүнөн айырмалоочу категория болуп саналат. Себеби жогоруда белгилегендей, этиш сөздөр кыймыл-аракет же кыймылдык ал-абалды билдириет. Ал эми кыймыл менен ал-абал мезгилсиз, мезгил бирдиксиз ишке ашпайт .

Белгилүү болгондой кыргыз тилинде этиштин үч чагы бар: **өткөн чак, учур чак, келер чак** [4]. Алар кыймыл-аракеттин болгонун, болуп жаткан, боло турган мезгилини гана билдирисе, англис тилинде этиштин формалары ага кошумча кыймыл-аракеттин кантин отуп жатканын да көрсөтүп төрт группага бөлүнөт .

1. Form (белгисиз форма) – кыймыл-аракеттин өтүп жатканын жалпысынан көрсөтөт.
2. Continous Form (узартылган форма) – кыймыл-аракеттин токтобой үзгүлтүккө учурabay болуп жаткандыгын билдириет.
3. Perfect Form (бүткөн форма) – кыймыл аракеттин бүткөнүн, аяктаганын көрсөтөт.
4. Perfect Continous Form (узакка созулуп бүтпөгөн форма) – кыймыл аракеттин узакка созулуп бүтпөй жаткандыгын билдириен грамматикалык чакты түзөт [5].

Мындаи чаташтық, англис тилинин үйрөнүүчүлөргө бир далай эле кыйынчылыкты жаратат, көбүнчө орус тилинин грамматикасынын маанисин терең түшүнбөгөндөргө. Алар гана эмес көпчүлүк учурда мугалим, ал турсун окумуштуулук даражасы бар илимпоздор үчүн да англис тил этиштеринин чактарынын кыргыз тилине так которуу кыйынчылыкты туудурат.

Англис тилиндеги Past Indefinite tense (Белгисиз өткөн чак) менен кыргыз тилиндеги өткөн чактын жалпылыктары.

Азыркы кыргыз тилиндеги өткөн чак этиштери төмөнкүдөй төрт топко бөлүнөт:

- 1) Айкын өткөн чак
 - 2) Жалпы өткөн чак
 - 3) Капыссы өткөн чак
 - 4) Адат өткөн чак [6].
1. Англис тилинин белгисиз өткөн чагы менен (The Past Indefinite tense) кыргыз тилинин өткөн чагынын аныктамасы окшош, башкача айтканда грамматикалык эреже боюнча кыймыл- аракеттин биз сүйлөшүп жаткан мезгилден мурда болгонун билдириген этиштик формалар өткөн чак деп аталат. Мисалы: *Мен Ж. Боконбаев мектебинде окуганымын. I studied at school Zh. Bokonbaev.*
 2. Кыргыз тилиндеги **айкын өткөн чак** менен английс тилиндеги **Past Indefinite tense** кыймыл-аракеттин болуп өткөндүгү,аткарылғандыгы эч кандай шекти туудурбай сүйлөөчүнүн көз алдында эле, же жакында эле болуп өткөндүгүн билдирип турат. *M: I talked to him yesterday.*
Мен кечээ досумду көрдүм.
 3. Кыргыз тилиндеги **адат өткөн чактай** эле английс тилиндеги өткөн чак дайыма адат катарында кайталанып туруучу кыймыл-аракетти көрсөтөт. Мисалы: *Өткөн жылды мен айылга ар бир жума сайын барчумун. Last year I went to the village every week.*
 4. Кыргыз тилиндеги **жалпы өткөн чак** менен английс тилиндеги **Past Indefinite tense** кыймыл-аракеттин биз сүйлөп жаткан учурдан мурда болгондугун аныктап, жалпылап баяндап турат. *M: Жаннат коледжге келгиче, Мираида кетип калган She said that she respected the teacher*
 5. *Кечээ(yesterday), өткөн жылды (last year,) өткөн жума, (last week)* деген сыйктуу бир топ мурда өтүп, кеткен мезгилди билдириген сөздөр менен айкалышып келип, кыймыл аракеттин биз сүйлөп жаткан учурдан алда-канча мурда болуп өткөндүгүн баяндайт.

Мындаи учурда да кыймыл-аракеттин чеги такталып көрсөтүлөт.

Мисалы: *I went to Issyk-Kul last year. Өткөн жылды мен Ысык-Көлгө баргам.*

We went to Issyk-Kul last year. Өткөн жылды биз Ысык-Көлгө барганбыз.

She went to Issyk-Kul last year. Өткөн жылды ал Ысык-Көлгө барган.

They went to Issyk-Kul last year. Өткөн жылды алар Ысык-Көлгө барышкан.

Англис тилиндеги Past Indefinite tense (Белгисиз өткөн чак) менен кыргыз тилиндеги өткөн чактын түзүлүшүндөгү айырмачылыктар.

1. Past Indefinitetин жай түрү этиштердин негизине – ed мүчөсүн жалгоо менен түзүлөт. Ал эми туура эмес этиштер ар түрдүү жолдор менен түзүлөт.

Мисалы: To clean-cleaned, to live-lived

To see-saw, to go-went

Кыргыз тилинин өткөн чагы

- a) Өткөн чактын грамматикалык каражаттары – ды, – ган, – гандыр, – ып, ыптыр, – чу мүчөлөрү эсептелет.
- б) – ды мүчөсүнүн мааниси – ган мүчөсүнүн маанисине караганда бериреек мезгилди билдириет, **келдим, келдин, келдиниз, келди**, деген формаларда «азыр эле келдим, азыр эле келдин, азыр эле кединиз, азыр эле келди» деп жакынкы мезгилди билдириэр, али орун очок ала элек маанилер бар.

в) Ошондой эле кыргыз тилинде өткөн чактын *көргөндүрмүн, көргөндүрсүн, көргөндүрсуз, көргөндүр, көргөн окиоймун, келген окиойсуң, келген окиойсуз, келген окиойт, келген шекилди, келдим шекилди, келген чыгар, келди чыгар, келген болсо керек, келди окиойт, окуган көрүнөт, окуган шекилди* деген сыйктуу формалары да активдүү колдонулат [7].

2. Past Indefintetin суроолуу жана таңгыч түрү бардык этиштер үчүн *to do* жардамчы этишинин өткөн чактагы түрү *did*дин жардамы менен түзүлөт:

Суроолуу түрүндө *did* биринчи орунга коюлат, ал эми ээден кийин негизги этиш учур чакта колдонулат:

Did you cook this soup in Asels kitchen? Сен бул шорпону Аседдинн ашканасында быширыдыңбы?

Кыргыз тилиндеги өткөн чактын суроолу формасы этишке –бы, -бу мүчөсүн жалгоо менен түзүлөт.

Мисалы: *Сен бул текстти окугансынбы?*

Биназир өткөн жылы көлгө барганбы?

Past Indefintetin тангыч түрүндө *not* бөлүкчөсү жардамчы этиш менен негизги этиштин ортосуна коюлат.

Мисалы: *I did not speak English two years ago.* Эки жыл мурда мен *англисче сүйлөчү* эмесмин.

We did not speak English two years ago. Эки жыл мурда биз *англисче сүйлөчү* эмеспиз.

He did not speak English two years ago. Эки жыл мурда ал *англисче сүйлөгөн* эмес.

They did not speak English two years ago. Эки жыл мурда алар *англисче сүйлөшчү* эмес [7].

Кыргыз тилиндеги өткөн чакта терс форманын грамматикалык көрсөткүчү жөнөкөй өткөн чактын –ган мүчөсүнө жалганып келет. Мисалы: *білбекенмин, ойлонбогонмун, көрбөгөнмүн, барбаганмын,*

Татаал өткөн чакта терс форманын – ган мүчөсү чакчылдарга, башкача айтканда биринчи түгөйгө жалганат. Мисалы: *окуган эмесмин, сезген эмесмин, билген эмесмин, байкаган эмесмин,*

Откөн чактын – ган мүчөсү менен айтылган этиштин татаал түрүно **жок** деген сөздүн кошуулуп айтылышы өткөн чактын терс формасын түзөт [10]. Мисалы: *билген жокмун, коргон жок, сезген жок.*

Өзүбүздүн эне тилибизди мыкты деңгеелде үйрөнүп сүйлөй билүү – бул эң жакшы жетишкендик. Бирок заман талабына ылайык жашоону тандасак, ийгиликтин туу чокусун багындырууну кааласак дүйнөнүн кай бир жерин көрүүнү кааласак анда дүйнөлүк тилди үйрөнүүгө милдеттүүбүз.

“Канча тил билсен ошончо адамсын” кыргыз элиндеги мааниси терең сөз да бекеринен айтылган эмес. Ал эми тилди үйрөнүүдө жана үйрөтүүдө эне тилибиз менен салыштырылса тилдин үйрөнүү деңгээли жогору болот.

Адабияттар

- Ибрагимов С. Тил илиминин негиздери. Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн. – Бишкек, 2000.
- Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы. – Бишкек, 2008.
- Абдувалиев И., Сыдыков Т. Азыркы кыргыз тили: Морфология. – Бишкек, 1997.
- Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы. – Бишкек, 2008.
- Качалова К.Н., Израилевич Е.Е. Практическая грамматика английского языка. – Москва, 1996.
- Абдувалиев И., Сыдыков Т. Азыркы кыргыз тили: Морфология. – Бишкек, 1997.
- Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы. – Бишкек, 2008.

8. Курманакунов Б.Н. Англис жана кыргыз тилинин грамматикасынын нормативдик курсу. – Жалал-Абад, 2007.
9. Каушанская В.Л., Ковнер Р.Л. Грамматика английского языка. Ленинград. Издательство «Просвещение», – Ленинградское отделение, 1973.
10. Абдувалиев И., Сыдыков Т. Азыркы кыргыз тили: Морфология. – Бишкек, 1997.

УДК: 894.341-8-131

Темирова Б.Т., филол.и.к., доцент ОшМУ

Ақын Ж. Бекенбаевдин поэзиясындагы фольклордук мотив

Макалада ақын Ж. Бекенбаевдин поэзиясындагы фольклордук мотивдер изилдөөгө алынды.

В статье рассматривается фольклорный мотив в поэзии поэта Ж. Бекенбаева.

The article deals with the Folklore topic of the poet J. Bokonbaev.

Акыч сөздөр: адабиятаануу, жеке чыгармачылык, эпос, карым-катыш, тема, поэзия, изденүү, таасир, автор, макала.

Таланттуу ақын, драматург, котормочу Ж. Бекенбаев кыска өмүрүндө кыргыз адабиятынын тарыхында көнөрбөс мурастары менен калды. Ақындын көркөм дөөлөттерүүн элдик адабияттын күзгүсүнөн көрүү, улуттук эпоско карата өзгөчө мамилеси көмүскөдө калып келе жатат. Ушул жерден белгилөөчү жагдай, Ж. Бекенбаев 1944-жылдары өзү сценарийин жазышкан «Манастын уулу Семетей» аттуу кинофильмди тартуу үчүн бара жатып, авто кырсыктан көз жумганы белгилүү. Бул трагедиялуу окуяны ақындын жары, маркум Т. Адышева мындайча эскерет:

– Мен эми эки-үч айсыз келбеймин. Силер камырабай жата бергиле. Көлдөн кайткан соң Москвага барып, кинонун сценариясын өткөрүп келемин да, ыр менен роман жазамын. Мына ошону бүтүргөндөн кийин, келип сilerди алып кетем деди. Ал ошондо араң эле 34 жашка аяк баскан болучу... «бири кем дүйнө дегендей» анын ақыркы сапары армандуу болду...» [1, 9]. Чыгармачылыкка аң-сезимдүү киришип, не деген улуу максаттарды алдына коюп, аларды чапчаң иш жүзүнө ашыраарда, болгондо да «Манас» үчилтигине батынып жатышы эле анын күчтүү өнүүккөн атуулдук сезими менен улуу духунан кабар берет. Ж. Бекенбаевдин алгачкы адабий ишмердиги элдик фольклор менен азыктанып, жан дүйнөсүндө ширелишип турган. Мындай көрүнүш жалпы эле 20-30-жылдардагы ақын-жазуучуларга мүнөздүү. Ж. Бекенбаевдин жалпы поэзиясында фольклоризме ыктоо менен андагы образдар, мотивдер, сюжеттер менен бирге көркөм каражаттарды да кенири колдонгону белгилүү. Бул туурасында окумуштуу С. Жигитов мындай деп жазат: «Ошо кезде баарынан да элдик поэзиянын башттарына баштатан жакын турган ақындардын, атап айтканда, Бекенбаев менен Маликовдун чыгармачылыгы фольклорго өтө жакындашып кетти. Алардын көпчүлүк ырлары, образдык түзүлүшү, поэтикалык ыкмалары, лексикалык каражаттары жагынан эл ырчыларынын төкмө ырларынан анча деле айырмаланбай калды. Алар аудиторияга тике кайрылган, жомоктук-мифологиялык элестерге жана параллелизмдерге жык толгон, ассонанстар менен аллитацияларга тугаш чырмалышкан фольклордук духтагы эркин имправизацияларды чубалжытып жаза беришти. Ушундан улам алардын кадыры али фольклордук таасирден биротоло бошоно элек. Окуучулардын арасында мурдагыдан да бийиктей түшкөн болуучу. Деги эле илгертен тааныш баатырдык образдар, сюжеттер, поэтикалык ыкмалар,

көркөм сөз каражаттары мезгилдин өктөм чакырыктарын калың журтка тез да, түз да жеткирип, женишке шыктандырып турган эле» [2, 61-62].

Мунун айқын мисалы катары Ж. Бекенбаевдин «Өңүмдө көргөн түш» аттуу көлөмдүү ырын көрсөтсөк болот. Ырда акын көркөм шарттуулук ыкмасын колдонуп, лирикалык каарман башка бир дүйнөгө кабылат да, жаркын маанайда «тамаша...сайран...салтанат» тойдун үстүнөн чыгат. Лирикалык каарман адегендө Бакайга жолугат да, аны автор мындайча сүрөттөйт:

Он мин сан элди каратат,
Оозунан чыккан сөздөрү.
Кабылан сындуу карашы,
Кайратка бүткөн эр экен.
Агасы болгон журтунун,
Акылга дыйкан эме экен ... [3, 31].

Акындын мүнөздөмөлөрүнөн байкалгандай, «Манас» эпосундагы Бакайдын акылга дыйкан, баатырдык сапаттары Ж. Бекенбаевдин интерпретациясында ошол эле калыбында сүрөттөлөт. Ырда Бакай эр-азаматтарды казатка аттандырып жаткан. Аларды аттап, тондоп, кайрат-дем берүү менен ата журттун ыйыктыгын туюнтурганын акын фольклордук стилде андан ары:

Кулдукка кыргыз көнбөгөн.
Кыяндай капитап келсе да,
Кыргызды душман жеңбеген.
Эрлерди көрсөм деп ойлоп,
Эзелтен көксөп самадың

Көрсөтүп баарын чыгайын!.. – деп акын миң жылдап келеткан улуттун тарыхынын даңктуу барактарын, эпосто Бээжинди багынткан кыргыз колун даңазалап, багынбас, майтарылбас мүнөзүн, өмүрү ат үстүндө өткөн жоокерлер катаал турмуш жолунда ар дайым башы канжыгада, каны көөкөрдө жүргөнүн акын Бакайдын сөзү аркылуу берген. Андан ары Бакай эпостук каармандарга мүнөздөмө берип, четинен тааныштыра баштайт:

Ак кула атын ойнотуп,
Айбалта, найза өңөргөн.
Паанайын ачып кыргыздын,
Бактысы үчүн төрөлгөн

Абакең Манас шер ошол! – деп Манастын образына айрым сүртүмдөрдү берүү менен негизинен анын сүрүнөн жан чыккан баатырдыгына басым жасап, элдин бактысына төрөлгөн адамдык турпатын мүнөздөйт. Кийин кыргызга келип кошулган кытай канзадасы Алмамбет «Саамайын артка өрдүрүп, Сарала минип көрүнгөн»- катары таамай сүрөттөлүп, анын баатырдыгы «каарданып кыйкырса, кара таш тептең бөлүнгөн» деп көрсөтүлөт. Акын ушул эле стилде Чубак, Кошой, Төштүк, Сыргактарды тааныштырат. Автор Каныкейдин образын ар тараптан кенири ачып берүүгө умтулат:

Узун чачтуу пендеден,
Укмуштуу мындай чыкпаган.
Абакен Манас өлгөндө,
Алыстан уста алдырган,
Айтылып элде калсын деп,
Ак күмбөз өзү салдырган [3, 32].

Акын Каныкейдин сырткы сулуулугун, көрөгөчтүгүн, акылга дыйкан кеменгерлигин жана баатырга жар эле эмес, анын жардамчысы, кеңешчиси экендин да белгилейт. Каныкейдин мыкты инсандык сапаттары Манас баатырдын көзү тириүсүндө жана ал дүйнө салгандан кийинки аракеттеринен ачык көрүнгөн. Миң жылдарга эстелик

болуп кала турган күмбөз салдырышы, баатырдын керээзин аткарып, төркүнүнө азаптозок менен барып, айкөлдөн калган түякты «канаттууга кактырбай, тумшуктууга чокутпай» өстүрүшүн акын ичкертен терен ачып бере алган. Майданга жөнөп жаткан жаш жоокерлерге дем берүү, шыктандыруу максатында:

Кан агып суудай оргуган,

Казатка бара жатасың.

Алакан жайдым кулунум,

Арстандар берсин батасын!.. – деп, улуу баатырдын атынан

кан Бакай бата берет. Майданга аттануу окуясын акын эпостук дүйнө менен аралаштырып, ал тургай образдар, символдор, мотивтерди эле эмес, туруктуу эпитеттерди, салыштырууларды да кенири колдонгон. Маселен, «кабылан», «зулпукор», «Бээжин», «маралдай», «ажыдаар», «ак жолборс», «ай балта», «найза», «шер», «көк соот», «кыраан», «желмаян», «көйкап», «желмогуз», «дөө», «ак бараң», «арстандар», «тунжур», «зардал», «кара чаар жолборс» сыйктуу эпосто кенири колдонулган көркөм каражаттарды автор тарабынан ийкемдүү пайдаланылат. Адабиятта фольклордук образдарды, мотивдерди, сюжеттерди колдонуу жөнүндө адабиятчы К. Артықбаев: «Мына ушундай кырдаалда эле совет адабиятында өткөндүн патриоттук, баатырдык салтына кайрылуу, ошол салтты даңазалоо менен жоокерлердин патриоттук сезимдерин курчутуу аракети кенири орун алган. Кыргыз адабияты бул аракеттен четте калбайт болучу. Ошол себептүү Манас, Бакай, Алмамбет, Чубак, Каныкей, Жаңыл өндүү элге калыс баатырлардын патриоттук иштери кыргыз поэзиясында бир кыйла кенири сүрөттөлүп, бул багытта тарбиялык мааниси бар жакшы кызмат аткарды» [5, 149], – деп туура белгилеген.

Ж. Бекенбаев «Салтанат, сайран өлкөсү» аттуу Кыргызстандын он беш жылдыгына арналган ырында заманга жараша өнүгүп-өсүп, жаңыланып жаткан кыргыз жергесин даңазалоо менен ошол жерди өзгөртүп жаткан эмгекчилерди «байыркы Сыргак, Чубактай» деп эпикалык баатырларга салыштырат. Өзгөчө эпостогу баатырдык мотивдер Ж. Бекенбаевдин согуш мезгилиндеги поэзиясында көп колдонулган. «Шумкарларга айткан саламым» деген ырында майдандагы балдарга алыскуу туулган жеринен жалындуу салам алып келгендигин айттып, алардын духун, маанайын көтөрүү максатында:

Атаңар Манас эр болуп,

Ааламга даңын чыгарган.

Качырып келген душмандын,

Канына жерди сугарган, – деп улуу Манастын образына кайрылып, жоокерлерди шыктандырып, кандуу согуштун талаасында эрдик көрсөтүп курман болушкан Чолпонбай менен Дүйшөнкулдан үлгү алууга чакырат, аларга «калкындын көтөр арбагын, кадимки Манас арстандай»- деген чакырык менен акын ырын жыйынтыктаган. Ал эми Советтер Союзунун Баатырлары Дайыр Асанов, Ташмамат Жумабаевге арнаган ырында Дайыр Асановду кан Кошойго салыштырат:

Кадимки Кошой бабаңдай,

Калкына тийдиң керегин.

Айыгышта мөөрөй бербестен,

Актадың сүтүн энендин!

Ж. Бекенбаевдин согуш мезгилиндеги ырларынан айын көрүнгөндөй акындын чыгармачылыгы изденүүлөрүнүн негизги булагынын бири – «океандай болгон «Манас» (Ч. Айтматов) жана бай элдик казынанын поэзиясы болгон. Бул туурасында окумуштуу О. Ибраимов мындайча оюн билдириет: «Словом, война по-своему передельвала людей, выявляла не только лучшие качества, но невиданные глубины человеческого падения. Расширение сфер познания естественно должно было повлечь за собой поиск новых средств выражения. И это происходила, в двух, казалось бы, противоположенных направлениях: с одной стороны, лирика ориентировалась на новые изобразительные

выразительно находки советской поэзии, охотно заимствуя темы и мотивы, с другой, война открыла поистине неисчерпаемый запас устного народного творчества, энергию великих запасов. Слово «Манас», «джигиты», «Ала-Тоо» приобрели значение патриотических символов, национальных святынь» [6, 208].

Ж. Бекенбаевдин жалпы поэзиясында фольклордук көркөм каражаттарды көп колдонгондугу жөнүндө адабиятчы, белгилүү сынчы К. Даутов: «Мисалы, качантан бери эле Ж. Бекенбаевге «ал кайрадан фольклордук тропторго кайрылып, паравозду тулпар атка, тракторду темир өгүзгө ыксыз салыштырат» деген доомат коюлуп келет. Чынчынына келгенде, фольклордук троптор Ж. Бекенбаевдин поэтикалык стихиясы болгон, ал ошолор менен жашап, ошолордун алкагында ойлонгон. Маселенин маңызы мына ушунда турат. Автор кандай тропторго кайрылып жатканы тууралуу ойлонбосо керек. Тек гана өзүнүн көркөм аң-сезим деңгээли кандай болсо, ошол мүмкүнчүлүктүн рамкасында жазган. Акырында «ыксыз салыштыруу» жөнүндө. Сөздүн толук маанисинде көркөм чыгарма дәэрлик сапатка жетпей, ал эми авторлордун өздөрү болсо карапайым турмуштук фактылардын деңгээлинен өйдө көтөрүлө албай жатса, жаш акындарды ыксыз салыштырууларды ыктуураактар менен алмаштырып койгон чакта да, андан ошол кездеги поэзиянын (бул жерде Ж. Бекенбаевдин чыгармаларынын) жалпы абалы өзгөрүп кетпейт, поэзия жанагыдай «мүчүлүштүктөрдөн» карманча арылып калбайт. Анткени ал «мүчүлүштөр» чеберчиликтин жетишпегенинен эмес, дале фольклорду ойлоо стадиясынын турган чыгармачылык принциптерден үстөмдүгүнөн келип чыгууда”, – деген [7, 36].

Окумуштуунун туура айтылган ойлоруна кошулуу менен акын Ж. Бекенбаевдин чыгармалары жааралган кезде кыргыз адабияты калыптануу доорун башынан өткөрүп, дүйнөлүк адабий салттарды өздөштүрүү жаңыдан жолго коюлуп келе жатканы, көптөгөн акын-жазуучуларбыз фольклордун кучагынан бошоно албай, аны чыгармачылык менен синтездеп, кайрадан профессионалдык адабиятка жууруулуштуруп трансформациялоо чеберчилиги жетишпей турган. Белгилөөчү жагдай, кыргыз адабиятынын өркүндөшүнө улуу мухиттей «Манас» эпосу баштаган элдик чыгармалар, руханий кыртыш, өзөк, көркөм тажрыйба болуп, алардын таасири менен замандын маданий талабына шайкеш көптөгөн поэтикалык туундулар жааралды. Демек, «Улуу баяндын» ыйык тулкусундагы орошон идеялар, асыл нарктар терендигинен бөксөрбөй, кудум ак жылдыздай жанып, оттой кубат берип, канчалаган муундарды тарбиялап, акын-жазуучуларга идеялык-эстетикалык туу катары өтөлгөлүү ак кызмат аткарып келе жатат.

Адабияттар

1. Адышева Т. Акын кантип толкуган. Китеpte: Жоомарт Бекенбаев. Тандалган чыгармаларынын эки томдугу. 1 том. – Ф.: Кыргызстан, 1973.
2. Жигитов С. Ырлар жана жылдар. – Ф., Кыргызстан, 1972.
3. Бекенбаев Ж. Тандалган чыгармалар. – Б.: Сүрөт. Басма салону, 2003.
4. Артықбаев К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы. – Б.: «ТАС»ЖЧК, 2004.
5. Ибраимов О. История киргизской советской лирики. – Б.: Кыргызстан, 1991.
6. Даутов К. Жаны чектерге. – Ф.: Кыргызстан, 1980.

УДК: 894.341-8-131

Темирова Б.Т., филол.и.к., доцент ОшМУ

«Манас» эпосунун С. Эралиевдин поэзиясында көркөм интерпретацияланышы

Макалада С. Эралиевдин поэзиясында «Манас» училтигинин көркөм интерпретацияланыш маселеси каралат.

В статье рассматривается трилогия «Манас» художественная интерпретация поэзий С. Эралиева.

In the article the author describes the Trilogy of Manas, artistic interpretation of the poetry of Eraliev S.

Ачык сөздөр: адабия таануу, фольклор, жазма адабият, эпос, мотив, поэтика.

60-жылдар жаңы доордун мейкининде илимий-техникалык революциянын секириктери, экономикалык турмуштун дүркүрөп өнүгүүсү менен бирге коомдун социалдык- нравалык жүзүн кескин өзгөртүп, адам баласынын жашоосуна өз таасирин тийгизип, ой-жүгүртүүсүндө жаңылануулар башталды. Ал жылдарда кыргыз поэзиясында идеялык-эстетикалык изденүүлөрү өзгөчө орто муундагы акындар менен адабиятка жаңы кирип жаткан авторлордун чыгармачылыгынан байкалган. Алар жанрдык-стилдик өзгөчөлүктөрдүн ар түрдүүлүгүнө жараша салтуу формада жана эркин өлчөмдөгү туундуларды жаратышты. Салттуу формада изденген акындар өз ырларында доордун чындыгын сүрөттөөдө патриоттук сезим менен лирикалуулукту жууруулуштуруп, мазмун жагын терендетип, тематикалык жактан байытып, жаңы идеялык-эстетикалык изденүүлөргө жол ачса, экинчи жагынан эркин өлчөмдөгү формаларды кыргыз поэзиясына киргизүү аракети күч болду. Бул багытта С. Эралиев, Р. Рыскулов, М. Абылқасымова, О. Султановдор жигердүү издиши.

60-70-жылдардагы кыргыз поэзиясында мына ушундай формалык жаңылануулар менен бирге мазмундук, идеялык-тематикалык изденүүлөр да жүргөн. Ошол кездеги кыргыз поэзиясынын негизги тематикалык байлыгы тууралуу окумуштуу К. Артықбаев: «...Ырлардын көпчүлүгүн тематикалык объектилиери катары Ата-Мекен, эл-жердин, эмгектин жаңылыктарын, улуу курулуштарды даңазалоо, адамдардын эмгекке, мекенге, бири-бирине болгон жаңы маанилерин ачып көрсөтүү сыйктуу маселелердин алынгандыгын көрөбүз» – деп туура белгилеген [1, 263].

Кыргыз поэзиясынын өнүгүү контекстинен караганда “Манас” эпосунун сюжетине, образдык курулушуна, мотивдерине, символдоруна кайрылуунун жаңы этабы башталды десек болот. Жогоруда белгиленгендей, 60-70-жылдарда кыргыз поэзиясынын негизги тематикасы эл-жерди сүйүү, даңазалоо, достук, туулган жерди сагынуу, эмгек ж.б. болгон. Аталган темалар менен бирге кыргыз поэзиясында да элдин өткөнү менен бүгүнкү күнүн жүрүп-туруп изденип, өткөн тарыхты көркөм электен өткөрүп андоого аракеттенген акындарда аз эмес эле. Алардын бири – таланттуу, жаңычыл сүрөткер С. Эралиев. Ушул өнүттөн караганда С. Эралиевдин улуттук фольклордук салтты өздөштүрүүдө ал баарыдан мурда элдик поэтикалык эстетиканы кайрадан иштеп чыгып, өз алдынча көркөм чечмелейт. С.Эралиевдин лирикасы элдик поэзиянын башаттарынан азыктанып, башталмалар бийик эстетикалык деңгээлге көтөрүлүп, жазма адабияттын бекем орногон салттары менен жууруулушуп синтезделет. Белгилөөчү жагдай, согуштан кийинки жылдары вульгардык-социологиялык ур-токмок сындан соң, өткөрүлгөн 1952-жылдагы «Манас» эпосунун элдүүлүгү боюнча конференциядан тартып акын-

жазуучуларыбыз эпостун сюжетине, образдарына кайрылуусу «кан буугандай» токтогон. Кантседа жаалы катуу коммунисттик режимден айбыгышкан, экинчи жагынан 60-жылдары жүргөн формалык изденүүлөргө акындарыбыз баш-оту менен киргендей. Албетте, 60-жылдары кыргыз поэзиясында граждандуулук идеялык-эстетикалык категория катары басымдуулук кылып, лирикалык каармандын образындагы гражданчыл касиеттер айын туунтуулуп тургандыгы байкалган. Акындар С. Урманбетов, М. Абылқасымова, Ж. Абыкалыков, О. Султанов, Т. Кожомбердиевдин ырларында граждандуулук мотивдер басымдуулук кылып, изденгич, жигердүү советтик адамды лирикалык каарман катары сүрөттөө айын көрүнөт. Алардын ырларында социализм шартында кыргыз элинин коомдук-маданий жагынан өсүп-өзгөргөнүн, социалдык коом тарабынан өстүргөн жаңы адамдын образын жаратуу биринчи планда турган. Кыргыз поэзиясында эмгек, тынчтык, мекен, доступ негизги темалардан болду, бирок «Манас» кайрылган акындар сейрек тартып кеткен.

Табиятынан таланттуу, атуулдук сезими күчтүү өнүккөн акын С. Эралиев 1970-жылдардагы поэтикалык изденүүлөрүндө «Манас» темасына кайрылып, ошондон бери карай улуу эпос акындын тынымсыз чыгармачылык изденүүсүнүн соолбос булагына айланган. С. Эралиевдин чыгармачылык өнөрканасына баш баканда, анын поэтикалык дүйнөсү «Улуу Сөздүн» кыртышынан көктөп, азыктанып, руханий тамырлары абдан теренге кеткени, улам мезгил өткөн сайын жан-дүйнөсүндө башкacha мүнөздө жаңырыктап жашап жатканы көрүнүп турат. Жашы өөр таяп калганда жазган «Сага айткан сыр» аттуу эссе – баянында акын кылым карытып келе жаткан ата-бабаларыбыздан калган мурас катары «Манас» эпосун, ак калпакты, үч кыл комузду эсептеп, ар бириң санжыралуу көркөм сөзгө айландырып келет. Акындын «Манас» эпосу тууралуу айткан залкар ойлору эске түшөт: «Манас» эпосу биздин даңтанарыбыз. Ал өзгөрүлбөс, түбөлүктүү, соолбос, кыргыз деми... Бул эстелик темирден же жезден, цемент- таштан же кыштан да эмес, доорлордон доорлорго, кылымдардан кылымдарга эскирбей да, кажыбай да тура берчү, кыргыз элинин жүрөгүндө, духунда түбөлүк кала берчү көркөм сөздөн курулган таң каларлык улуу эстелик. Аны элибиздин гений жараткан, көлөмү жагынан эч бир тендеши жок океан-эстелик! Эпостун түзүлүшү, поэтикалык формасы, мазмуну да улутту бириктириүү, аны күчтүү бир мамлекетке айландыруу идеясы менен баштан-аяк чыналган. Ошол идея, себилген алтын урук катары муундардан- муундарга жашап келе жатат. Анын маңыз-мааниси биздин күндөрдө, өлкөбүз эркиндик алыш, демократиялык өнүгүү жолуна түшкөн мезгилдерде ого бетер артып олтурат» [2, 11-12].

С. Эралиев «Манас» үчилтигине улам кайрылып, өзүнчө бир эпостук каармандардын галлереясын жаратуу менен бүгүнкү күндө жандуу жашата алды. Акындын «Каныкейдин көз жашы» аттуу ыры эпостун эч трагедиялуу эпизоддуунун өз алдынча интерпретациясы. «Манас» баатырдын дүйнөдөн кайтышы аттуу эпизод «Манас» энциклопедиясында мындайча берилген: «Саякбай Карадаевдин вариантында Каныкей муздактын башы муз жайлоого көчүп, салкынга конуп, Шуутуну жиберип, Мысыр менен Багдаттан үпү, апы деген дарыларды алдырып, Манастын шилисиндеги жарасына жаап дарылайт. Манас кадимкисиндей болуп айыгып кайра келип, Таласка конуп, эл башкарып турат. Алмамбеттин сөөгү жүктөлгөн Сарала келип, сөөкту Ат-Башыдагы Чеч-Дөбөгө алыш барып коюшат. Ошондон кайра катуу капаланып, Алмамбеттин үйүнө өкүрүп түшкөн Манас мээ аралаш сары зил кусуп, эси ооп жыгылат. Конурбайдын найзасы тийген белиндеги жарасынын оозу бүтүп калгандыктан элес албай Каныкейге айткан эмес экен. Баатырдын белиндеги жарасын билбей калганына катуу кайғырган Каныкей тинте менен жаранын оозун ачып көрсө, кыр арканын жүлүнүн чиритип жибериптири. Манастын онолуп, өөдө болбосун түшүнгөн Каныкей баатырга керээзинди айт – деп отүндү» [3, 64].

Ушул кайылуу окуяны ақын өз алдынча чечмелеген. С. Эралиевдин бир өзгөчөлүгү, эпостун сюжети, мотивдери, образдары боюнча жазган ырларында эпостун эпикалық, мифтик дүйнөсүнө жетеленип кетпестен, тарых менен азыркы заманды байланыштырып, реалистик боектор менен кайрадан чыгармачылыкта жуурулуштуруп бергендинде. Байыркы кайылуу ошол кыйын қырдаалда Каныкейдин кан Манаска көргөн камкордугун, «Каныкей күн уктабай, түн уктабай, баатырын такай туруп баккан экен» – деп сипаттайт. Алыска ат чаптырып дары алдырып, табыптарды чакыртып, баатырдын кабылдаган жарааты айыкпай турганын билген Каныкей:

Антсе да сыр билдирибей башкаларга,
Жакшыдай жай мааниси Манасыны.
Көз салып ички – тышкы ал-абалга,
Бузган жок ал өзүнүн каада-сынын» [4, 50].

Ақын анын сырткы келбетин да келиштире тартат, көптүү көргөн кексе зайдитай, тоо куласа былк эптеген Каныкейди: «Келди эле отуз эки жашка жаңы, жылдыздай жаркып турган жаш жамалы» – деп сүрөттөйт. Андан соң Каныкейдин мүнөзүнө токтолот да, адамдык бийик сапаттарын ары толук, ары терең көрсөтөт. Бирок ырда Каныкейдин жөн билги, кайраттуу адамдык сапатын, же ай чырайлуу жүзүн, маралдай келбетин сүрөттөө менен чектелбестен, анын кайгысын мөлтүр кашка шылдырап ағып жаткан (Каныкейдин жашы) булакка байланыштыра туюннат. Ошол түйүндүн сыры «Эжендин самсып учкан санаасы бар» деген саптарда жатат. Себеби, «дүйнөнүн жүзүн өрт алса» (Жоомарт) да кебелбеген, кайгы, санаа. Аны ақын Каныкейдин монологунда ачып көрсөткөн:

Элди төкпөй-чачпай ким башкарат?
Абакең Бакай болсо ашкан кары,
Семетей жетилбеген бир жаш канат...
Жалп этип өчкөнсүдү бир шам чырак –
Кайтканда жерге берип Алмамбетти!
Калсачы эч болбосо Сыргак, Чубак!
Ай, аттиң кимге айтасың арман кепти?
Деп эжең айыл-журттан барып башка.
Өбөктөп колун таяп курга бекем,
Буркурап бетин чайып ысык жашка,
Бир түнү таң атканча турган экен...[3, 62].

Каныкейдин кайгы касырети, муңу, арманы, трагедиясы ақын тарабынан ичкериден терең ачылып көрсөтүлгөн. Манастын өлүмүнө байланыштуу бул окуяны ақын элди-жерди ойлогон канышанын мыкты сапаттарын көрсөтүү менен кабыландын көз жумганын укса табасы кана турган душмандын айласын ойлоп, андан «беш бетер» сүйүнгөн «өзөктөн чыккан өрткө» айланган Абыке, Көбөштөй жүрт бузарлардын кылык-жоругуна кырк кабыргасы сөгүлүп турган Каныкейдин трагедиясын да кошо сүрөттөгөн. С. Эралиевдин «Манастын күмбөзү» деген ырында Каныкейдин образы терендетилген.

Элестет ошол бир кез күмбөз турган,
Каныкей жанынdagы бийик қырдан,
Бери жакта ылай ийлеп, кыш бышырган.

Көп элди ойго батып карап турган, – деп ақын кыялыш тээ тарыхтын бүктөмүндө калган окуяга жан киргизип, күмбөз салынып жаткан учурдун жандуу картиналарын көз алдыбызга тарат:

Сан жетпейт жайдын күнкү бир кечтеги,
Союлуп, майы алынган эркечтери,
Тизилип катар-катар кермелерди,
Күлүктөр тапка келген алпештелүү.

Буу булап адам менен ат деминен,
Үн чыгат: «Кана, балдар, бат!» – делинген.
Бул эмес бир өзүндөн топурагы,
Кыргыздын ар жеринен апкелинген.
Сан жетпейт кемегеге аш асылган,
Суу ташып кырдын аркы кашатынан.
Кызыл, көк, жашыл кийген кыз-келиндер ,
Тынымсыз кылакташып басат ылдам [3, 112-113].

Акын күмбөздүн салынышын ошол мезгилдеги оор кырдаалды окурманга жандуу тартып берет. Эпостун мотивине ылайык эркечтин майына ийлетип, кыргыз жеринин бардык жеринен топурак алдырып, курган күмбөз элдин башын кошкон символ катары көрсөтүлөт. Күмбөз өткөн тарыхтын, элдин басып өткөн жолун, улуу Манастын баатырдыгын миң жылдарга даңазалаган күбө катары туарын белгилейт. Күмбөздүн салынышы өзүнчө мааниге ээ. Ошол күмбөздүн тагдыры Каныкейдин колунда экендиги менен анын образын биринчи планга алып жатат. Эпосто Каныкей баатырдын керээзин аткарып, сөөгүн Эчкилиниң тоосуна койгону, күмбөзгө жыгачтан жасалган кептин кюолганы баяндалат. Бул мотив акын тарабынан башкача чечмеленет. Тарыхтын туңгуюгунда калган бул окуя акын учүн чоң суроого айланат.

Ким билет качан койду апаң аны?
Же тынбай Каныкейде санаа дагы,
Башкача чечти бекен? – деп акын окурманга калтырат.

Автор Манастын керээзинен чыккан бул маселенин чечилишин Каныкейге жүктөп, бардык жоопкерчилики артып, бир жагынан кабыргасы кайышып турса да кайгыга алдыrbай, кабыландын кадырын түшүрбөй, болуп көрбөгөндөй эркинин бекемдигин кыйыр мааниде туюнтат. Каныкейдин жасаган ишине, кабыл алган чечимине баа берүү озүйпасын окурманга калтырат. Заманыбыздын залкар акыны С. Эралиев калк энеси Каныкейдин образын түзүүдө эпостогу сюжеттик тутумдарга тушалып калbastan, кайрадан чыгармачылыктын элегинен өткөрүп, кыргыз аялдарынын символу болгон жаркын образды жарата алганы менен баалуу.

Адабияттар

1. Артықбаев К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы. – Б. «ТАС». 2004. 263-б.
2. Эралиев С. Сага айткан сыр. – Б.: Бийиктик, 2009.
3. Эралиев С. Тандалган ырлар жана поэмалардын эки томдугу, 1-том. – Ф., «Адабият», 1991.
4. Манас. Кыскартылып бириктирилген вариант. Жалпы ред. Проф. Б.М. Юнусалиев. 1-бөлүк, 2-китеп. – Ф.: Кыргыzmамабас, 1959.

УДК: 894.341-8-131

Темирова Б.Т., филол.и.к., доцент ОшМУ

«Манас» эпосунун С. Эралиевдин поэзиясында көркөм интерпретацияланышы

Макалада С. Эралиевдин поэзиясында «Манас» үчилтигинин көркөм интерпретацияланыш маселеси каралат.

В данной статье рассматривается трилогия «Манас» художественная интерпретация поэзий С. Эралиева.

In the article the author describes the Trilogy of Manas, artistic interpretation of the poetry of Eraliev S.

Негизги сөздөр: эпос, жеке чыгармачылык, поэзия, мотив, таасир, материалдар, каарман, образ, интерпретация, поэтика.

Заманыбыздын залкар акыны С. Эралиевдин «Манас» эпосунун образдарына, сюжеттерине, мотивдерине кайрылуусу жөн эле кайталоо эмес, баарынан мурда тарыхка, өтмүшкө багыталуу болуп саналат. Ошондуктан акындын айтылуу элдик даанышмандыктын, кеменгерликтиң символу болгон Бакай карыяга арнап жазган «Абам Бакай» аттуу ырында:

Биз тарыхта билгенден
Абам Бакай бар экен.
Ал дүйнөгө бир келген,

Алтын баштуу кары экен – деп ал инсан катары да түбөлүктүү жашап, жылдызга айланып кеткен деген жыйынтык чыгарылат. Ал эми «Талас шаары» аттуу ырында тархый мотивдер дагы терендетилип:

Кыргызга келе жаткан жоонун жолун,
Сен жерсин бир убакта бууп турган.
Эр Манас күзөт кооп миң сан колун,
Кырчоодо тулпары сууп турган.
Ант берип кас, душманга ийиклеске,
Чоролор бул жерлерге койгон башын.
Турналар кетип жатып бийик көктө,
Аларга таштап өтөт бирден жашын [1, 115-116].

Ар бир сөзүнөн тарыхтын добушу угулуп турган бул ырга казак адабиятчысы Мухтар Ауэзовдун, Олжас Сүлеймановдун поэзиясына берген баасы ылайык келип турат: «Умение погрузиться в древность в немалой степени зависит от того, несколько национальная культура знакомас культурами других народов. Чем шире круг подобного знакомства, тем больше число граней высвечивается в истории собственной культуры, тем содержательнее выявляются ее специфические и общечеловеческие черты. В этом смысле интерес к истории, исходящей в глубь веков, не только говорит о высоком уровне национального самосознания, когда народ стремится осмыслит свое место среди других народов, но является также свидетельство общего для всех культур стремления к связям с другими национальными культурами» [2, 207].

Автордун «Белгисиз манасчыга» аттуу ырында «Манасты» жаратып миң жылдардан бери сактап келген манасчылардын талантына таазим этип, канча доорлор өтүп, заман алмашса да эл жараткан улуу сөздү көздүн карегиндей коргоп, өстүрүп, өнүктүрүп келген эрдигин жогору баалап, автор ыраазы болот. С. Эралиев эпостун сюжеттин, образдарын, формасын да ыктуу пайдаланып, андагы редифтүү татаал, аттама уйкашты колдонуп, профессионал поэзиянын сапатары менен кыйыштыры алган. «Жер ушу» аттуу ырында:

Уламышта жазганын,
Туура андаган жер ушу.
Улуу «Манас» дастанын

Туу кармаган эл ушу – деп акын редифтик уйкашقا таянуу менен «жер ушу», «эл ушу» деген сөздөрү кайталап, ырдын уйкаштыгынуюштура алган. Акындын «Кен-Колдун бери жагында» аттуу ырында лирикалык каарман:

Кабарды күтүп уруштан,
Кароол карап турушкан,

Дөбөлөр турат эрлер жок,
Бир элес ошол турмуштан.
Конуштар бар да, өргөө жок – деп байыркы тарыхка күбө
болгон жер-сууга карап, эпостогу ата журт үчүн кан төккөн баатырлардын эрдигин
баяндайт.

«Ашыктын алгыр күшү» деп,
Ашырсам тушма тушу деп,
Айчүрөк учкан жер кайсы?
А балким чыгар ушу деп,

Адырды тиктейм ар кайсы – деп, лирикалық каарман
«Семетей» эпосундагы Айчүрөктүн ак шумкарды ала качкан эпизоддуна кайрылат.

Үрда кан Манас өлгөндө Бакайдын тарткан азап-тозогун, Каныкейдин Букарга
качышын фрагмент катары берип, ошол байыркы доорго серп салып «Баардыгы турат
элестеп, баарынын дәле орду бар», мында лирикалық каарман эпосто сүрөттөлгөн
окуяларга жандуу тарых катары бир эсे өкүнүү, бир эссе сыймыктануу менен эскерип
турат.

С. Эралиевдин эпостун сюжетине, образдарына, мотивдерине кайрылып, аны
электен өткөрүп, кайра образ жаратуусунда эки башталма бар, ал ошону ыктуу
кыйыштырып пайдаланган. Элдик эпикалық салтты сактоо менен индивидуалдык
автордук кайра жаратуу. Бириңчи башталма элдик-поэтикалық, экинчиси адабий
чыгармачылык. Белгилүү адабиятчы У.Б. Дағат орус фольклорундагы атаман Василий
Буслаев жөнүндөгү ырлар, аңыздар, былиналардын негизинде жазылган С. Наровчатовдун
«Василий Буслаев» поэмасын талдап келип, оюн корутундулайт: «В процессе анализа
поэмы мы убедились, что В. Наровчатов отнюдь не ограничен фольклорным источником.
Он поступает с ним сообразно со своим творческим видением. Можно с уверенностью
сказать, что многие фольклорные элементы в поэме интерферированы, имеют лишь
формальное сходство при разно семантическом значения. Глубоко постигая
национальную эпическую традицию, С. Наровчатов возражает ее наиболее высоком
идейно-художественном уровне» [3, 113].

С. Эралиев да фольклордук мотивдерди, образдарды жаңы боектор менен байытып,
жаңы маани-мазмунда, жаңы образдар менен толуктаган. «Кызгылт багымдат» ыр
китебинде абын эпостун образдарына бир нече жолу кайрылган «Чубактын аты» аттуу
ырында «Көк ырапыс тон кийген, Көгала сындуу ат минген» Чубактын образын абын
трагедиялуу нотада чечмелеген. Жоодон кайтпай калган Чубакты жоктоп лирикалық
каарман:

Кагылбайт неге сенин добулбасың?
Турчу эле уккан жоодо жүрөк үшүп.
Апкелди атың сүйрөп токулгасын,
А өзүң кала бердиң кайда түшүп?
Атыңдын сени жоктоп азынашы-
БИЙ эле...калган окшоп аны жазып,
Азыр да Кен-Кол тоонун кара ташы

Озондойт бара калсан жакын басып...[1, 26] – деп баатырдын өлүмүн
арылбас арман катары көрсөтөт. Абын «Кан Бакай Манас өлөрдө» аттуу ырында ошол
учурдагы Бакайдын абалын мындай сүрөттөп берет:

Капысынан калды басып денесин,
Туюк ойлор коргошундай салмактуу,
Катуу эле, кармай албай эми өзүн,
Жаш ордунда кара көздөн кан акты.

Кеменгер Бакайдын психологиялык абалын өзгөчө чеберчилик менен көрсөтүү менен эл башына күн түшүп, тоосу кулап жатканда да, канчалык кыйын, оор болсо да даанышмандыгынан жазбай Бакай:

«Айтты ошондо: «Көзү өтсө Манастын,

Аман болсун аны тапкан кыргыз эл!» – деп келечектен күдөр үзбөйт.

«Кыялымда», «Семетей үргөнч боюнда», «Айчүрөк», «Чачыкей» аттуу ырлары негизинен «Семетей» эпосунун образдарына, мотивдерине арналган.

«Кыялымда» аттуу ырда лирикалык каармандар кыял чабытата Айчүрөктүн, Семетейдин ак шумкарлык алып качкан түрмөктөргө жетелейт:

Мен жадабай кээ күнде
Тандан кечке жүрөмүн,
Кийген ак күү кебинде
Кезиксе депчүрөгүм.
Ак күү экен деп салсам,
Алып качса күшумду,
«Аттиң, кокуй» деп калсам,
Жаным каалайт ушуну...
Кыялымда өзүмдү
Хан Семетей болтуруп,
Көлдөн албайм көзүмдү,
Ак шумкарым кондуруп.

Айчүрөктүн абын ажайып сулуулуктун символу катары карап «Легенда» аттуу ырында:

Ак чокунун капитап эки өнүрүн,
Талас агат Таш-Арыктан бери узап,
Ошол жерде өткөргөн дейт өмүрүн

Жаш Айчүрөк, тендеши жок перизат – деп жазса, «Чачыке» аттуу ырында Чачыке жаңылыштыгына өкүнүп, Айчүрөккө суктанып:

Илгертен элде кеп бар: «Сулуулукка,
Жан түгүл жабык турган күлпү ачылат...»
Анда бир сулуулукка да, улуулукка да,
Айчүрөк көктө тийген күн чачырап... – дейт лирикалык каарман.

Айчүрөктүн керемет сулуулугу, өзгөчө абын ак күү кебин кийип, Семетейди издеп чыгышы абындын жан дүйнөсүнө тынчтык бербей, кыялы алып учуп, ага каттуу таасирленген экен. Ошол учун ал Айчүрөктүн ак күү кебин кийген турпатына ыр түрмөктөрүндө кайра-кайра кайрылып, улам жаңы боектор менен сүрөттөп, бул романтикалык сүйүү баянын нукура поэзиянын элегинен өткөрүп, реалисттик сүртүмдөргө айкалыштырган. «Айчүрөк» деген ырында:

Кең-Кол улап улуу конуш мурасын,
Жатат чети асман менен ченелип.
Ак күү болуп асен конуп турасын,
Милдет үчүн колуктулук, энелик.
Дүйнө калды сулуулугун астында,
Бүгүн бардык көрө билген көздөсүн,
Басып койду көркүң жашыл жазды да,
Эми өзүнө тийбесе экен өз көзүн...
Ак шумкарды ала качкан учурда,
Сак бол кууса кырк чоросу качырып,
Тулпарлардын туягынын учунда
От ордуна отко айланат жаа чыгып.

Бирок коркпо, ханыша экениң төгүнбү?
 Салып-уруп мен да барам соңунда,
 Ар бир жолку алган ысық деминди,
 Биш кетирбей, папиростой соруга... [1, 32].

Байыркы легенда менен азыркы учурду синтездеп, бир чети ажайып сулуулуга суктанып, бир чети ошол кереметке кам көрүп, аны көздүн карегиндей сактоого умтулган лирикалык каарман ага аяр ары аруу мамиле жасайт. Сүрөткердин «Манас» үчилтигиндеги борбордук каармандар Бакайдын, Чубактын, Каныкейдин, Айчүрөктүн, Чачыкейдин образдарын жаңы сапат, белгилер менен кайра чоң чеберчиликте жаратышы кыргыз поэзиясында фольклордук мотивдерди өздөштүрүүдөгү жаңы кадам катары баалоого болот .

Адабияттар

1. Эралиев С. Тандалган ырлар жана поэмалардын эки томдугу, 1-том, – Ф., Адабият, 1991.
2. Ауэзов М. «Предки, в бою подержите меня ...»//» Дружба народов», 1968, № 7
3. Даlgat У.Б. Литература и фольклор. – М., «Наука», 1981.

УДК: 894.341-8-131

Темирова Б.Т., филол.и.к., доцент ОшМУ

Алп манасчы С. Карапаев кыргыз поэзиясында

Макалада С. Карапаевдин манасчылык өнөрүнүн кыргыз поэзиясында чагылдырылыш маселеси каралат.

В статье рассматривается отражение мастерство манасчи С. Карапаева кыргызской поэзии.

This article the reflection of the manaschy talent of C. Karalaev in the Kyrgyz poetry.

Ачкыч сөздөр: адабият таануу, фольклористика, эпос, манасчы, поэзия.

Улуу манасчы Саякбай Карапаев улуттун руханий жүзү, туу туткан сыймыгы жана манасчылык өнөрдүн тириүү эстелиги. Кылым кезип муундан- муунга, атадан-балага өткөн керемет өнөрдү мурастап, көөнөртпөй улантып-өркүндөткөн кайталангыс феномен. Ал чоң манасчылыгы менен кыргыз элине жүздөгөн жылдар бою «улуттук китеңкананын», театрдын, өтмүштү жана келечекти таануунун, терең таалим-тарбиянын, майтарылбас духтун опол- тоодой кызматтын абыйрдүүлүк менен аткарып келди. Алп манасчы эстетикунда эпостун миллион сап ырын батырып, көп кырдуу талант катары укмуштуудай аткаруу чеберчилиги менен классикалык деңгээлге жетишкен. Анын Улуу баянды айттуу өнөрүнө таңкалган Ч. Айтматов: «Карапаев «Манас» айтып жатканда андан көзүндү тартып алаалбай, кирпигинин ирмелишинен тартып колунун жансалышына чейинки ар бир кыймылына арбалып, көрөнгөнүн көөр таштай чанда бир кезиге турган шыбагасы даарыган бул адамдын абазына кулак төшөп, муюп олтуруп, анын жасат-жаны эпикалык уюткунун өзүнөн бүткөнбү деп ойлоп кетесин. Бул манасчынын тулку боюнан, бешенебийнесинен сезилип, эбакы өткөн доорлордун карааны жылып келип, калдайып алдыңа тира калгансып кетет. Ошондогу ойрондуу окуялар, ошондогу кайғы-муң, ошондогу айкөл акыл, ошондогу сарсанаа, жамандык менен жакшылык баары чогулуп, ушу кишиге уютулуп калгансыйт. Симфониялык оркестр сыйктанып, миң кубулуп, миң өзгөрүлүп,

трагедиядан лирикага өтүп, лирикадан санатка өтүп, санаттан драмага өтүп, бир заматтын ортосунда бирде ыйлап, бирде кайраттанып, бирде кылқылдаган сан колдой дүбүрттөп, бирде тыптынч көлдөй тынып, бирде суу, бирде шамал болуп дайрадай ташып турган – Саякбай Карапаев ақын гана эмес ал ошону менен артист да, композитор да, анын ар түркүн пластикасы, анын ар бир образга жараша тапкан обондору кара сөзгө канат берип, таасирин алда канча күчтөт» [1, 135-136].

Улуттун уотқусунан жаралған касиеттүү С. Карапаев да кудум «Манастай» татаал тағдыр күтүп, башынан нээ бир кыйын-кезең окуяларды өткөрдү, башкасын айтпаганда да, 1916-жылдагы кызыл-кыргынды көрүп, айтор эки доордо жашаган кыргыз рухунун, тарыхынын жандуу эстелиги катары бийикте турат. С. Карапаевдин бактысы тоодой экен, жаңы заманга туш келип, өнөрү бааланды, «Манас» үчилтиги анын айтуусунда толук кагаз бетине түшүп, китептеги өмүрү менен жашап калды, болбосо канчалаган алп манасчылар тарых бүктөмүндө калды, айрымдарынын аты эле аталбаса асыл өнөрлөрү өздөрүнүн башы менен кошо кетти. Профессор Б. Юнусалиев адилет белгилегендей: «Сакемден башка эч бир манасчыдан эпостун үч бөлүгү толук жазылып алынган эмес. Ошондуктан, ал вариант унуктадык, жападан жалгыз вариант. Муну Саякбай карыянын өз элине, бүткүл адамзатка калтырган баа жеткис чоң тартуусу деп билиш керек» [2, 48].

Дүйнөдө сейрек кездешүүчү улуу талант, даанышман инсан С. Карапаев кыргыз маданиятында гана эмес, мүлдө адамзаттык рухий баалуулуктарга айланып калды. «Манас» эпосун изилдөөдө эмгеги аскар тоодой, казак окумуштуусу, жазуучусу М. Ауэзов манасчы менен чыгармачылык тыгыз байланышта болуп, «азыркынын Гомери», «ХХ кылымдын рапсоду», легендарлуу эпик» деп жогору баалаган. Улуттук сөз искуствосунун өнүгүшүнө үлкөн салым кошуп, анын феноменинин таасири кудум күн нурундај жаркырап, күчтүү чыгармачылык дух берип турат десек жаңылышпайбыз. С. Карапаевдин чыгармачылыгы кыргыз элинин миндеген жылдык руханий доорун камтыйт, жалгыз адамдын ақыл-эс туюмунда ушунча элдик байлыкты сицирип, кармап, кайра жаратмандык менен тартуулап турушу феномендиктин үлгүсү. Ошондуктан кыргыз жазма адабиятбызыздын өнүгүшүнө нукура манасчынын таасири, ролу чоң. Ушул мааниде кыргыз поэзиясынын айдыңында да ақындарбызы залкар манасчынын өнөрүнө, бийик талантына шыкташып, чыгармачылык эргүү алыш, өмүрүн ырга айландырып келе жатышат. Алардын бири жаңычыл ақын С. Эралиев. Ақындын «Саякбай «Манас» айтат» аттуу ырында манасчы жараткан эпикалык доордун картинасын элестүү тартып берген. Ыр эркин формада жазылган.

«Манас» айтат Саякбай...
Күн күркүрөйт-
Добулбастар кагылган!-
Чагылган жарк-
Ак кылыштар чабылган!

Нөшөр күйду-
Сыр найзалар сунулган!
Сел каптады-
Сансыз кол,
Бүт улуттун денесинен ағылган!.. [3, 96].

С. Эралиев ақын катары эпостун эпикалык сүрөттөөлөрүнө жетеленбей, ага реалисттик боек берип, манасчынын керемет өнөрүн, ал жараткан көркөм дүйнөнү таасирдүү, жандуу ачууга жетишкен. С. Карапаев ыйык өнөрдү аркалап, миндеген кылымдарды байланыштыра көпүрө салганы, улутубуздун «денесинен ағылган» катаал көчмөн, жоокерчилик ары баатырдык турмушун, тулпарлардын дүбүртүндөй угулган тарыхтын тар жол, тайгак кечүүлөрүн, кырылган сайын тутөгөн духу күчтүү, эркиндикти туу туткан азатчыл элдин жашоо чындыгын көз алдыңа тириү тартып койгон. Мына манасчылыктын улуу касиети, аткаруучулук чеберчилиги, кудум сөзгө жан киргизип жибергендей жүрөгүндү титирет, ары бүтүндөй жан-дүйнөндү тазалайт, аруулантат. Азыркы замандын илимий-техникалык жетишкендиктери, дүркүрөп өсүп жаткан шаарлар, андагы адамдардын руханий жардылануусу, байлык менен бийликтин кулуна айланганы, чындык менен жалган, кубаныч менен кайғы, күлкү менен көз жашка толгон калаа

дүйнөсү Саякбай «Манас»айтып жатканда көз ирмемге токтоп, өтмүшкө кошо жуурулуп, аттарын азанаткан баатырлар дүйнөсүнө аралашып, жашап каласың. Ал манасчынын көп кырдуу өнөрү, акындык кудирети, импровизатордук таланты.

Акын С. Жусуев да «Саякбай» жөнүндөгү эскерүү ырында, анын инсандык кулкунөзүнө, манасчылык касиеттине жогору баа берип, Каныкейдин тайторуну чапкандагы абалын мындаicha сүрөттөйт:

Каныкейге кошуулуп, кубанганды,
Сакемдин да көз жашы сымап болчу.
Сымап төмөн мөлт этип куланганды,
Ак кыроолуу мурутун сылап койчу [4, 240].

Манасчынын айтуусундагы сюжет тарыхый каарман зор дүйнөнүн фонунда, бүт ааламды сыйдырган психологиялык терендикте, жан дүйнөнү кыймылга келтирген эпикалык кубаттуу агымга кошуулуп, ташкындап турат. Үркөрдөй болгон бир ууч эл эзелки тамырын соолуттай, канчалаган кылыш мизинде азап-мүшкүлдү тартып жүрүп аман калды. Ошол байыркы маданиятыбыздын башатын сактап калууда Саякбайдай улуу инсандар тагдырын байлап, баба мурасын өркүндөтүп, табериктей алып жүрөт деген акындын ою окурманды аруу үмүткө жетелейт. Кыргызстан эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин акын келечекти ойлоп, элди бөлүнбөй, жарылбай, бир туунун алдына биригүүгө чакырып, «Хан Манас тукумдары, кайдасыңар», «Манас» эпосу аттуу ырында улуу баянды ыйык қуранга теңеп, манасчылык өнөрдү кастарлоого үндөйт. Эпосту сөз өнөрүндөгү эң бийик, адамзатты тазартуучу, агартуучу касиетке ээ экендин, бүтүндөй биздин тарыхый тагдырыбыз толук камтылган дүйнөдө сейрек кездешүүчү поэтикалык мурасты көздүн карегиндей сактап, коргоого, окуп-үйрөнүүгө чакырат.

«Манас» эпосу жана манасчылык өнөр темасына көп кайрылгандардын бири-Байдылда Сарногоев. Акын «Манас тоосу», «Аму дайра» аттуу ырларында Манас баатырды тарыхый инсан катары карал, эпостогу окуялардан чындыкты издел, баатырлар жүргөн жер- суулардын аттарын чечмелеп, кыргыздын бактысына гана бүткөн баба мурасын ар бир кыргыз баласы билсе деген асыл ниеттин билдирет. Ал эми «Саякбай Карадаевге»деген арноо ырында:

Сакемдин өзүн карасан,
Сакадай киши кичине.
Залкар тоо бирок тең келбейт,
Сапаттуу эмгек- ишине.
Айкөл Манас бүт баткан,
Алмадай баштын ичине.
Алтымыш жаштан ашса да,
Айта элек аны бүтүрө [5, 77].

Көрүнүп тургандай, Б. Сарногоев эч кимди кайталабаган акыл жылдыз ырында өткөн кылымдын гениалдуу манасчысы С. Карадаевдин инсандык бейнесин жана чыгармачылык дүйнөсүн батырган. «Манас» эпосу менен манасчылык өнөр бир бүтүндүк, аларды ажыратып кароого мүмкүн эмес. Өзгөчө акыл-эске, жөнөмгө, руханий күч кубатка, адаттан тыш касиетке ээ С. Карадаевдеги залкар манасчылар гана «Улуу баянды» айтуу, кесипке айландыруу, андан тагдырг күтүп жашоо бактысына ээ болот эмеспи. Албетте, кыргыз эли жер үстүндө жашап турганды манасчылык өнөрдүн улуу көчү улана берет деген терең ишеничибиз бар. Ошондуктан акын «Айкөл Манас бүт баткан, алмадай баштын ичине», деп манасчынын феноменалдуулугуна таң калып, өздүк вариантын жаратуудагы даанышмандыгына сыймыктанып, алтымыш жаштан ашсада, түгөтүп бүтүрө албаган элдик казына, кыргыздын салттуу маданияттын өнүктүрүп келген, калк өнөрүнүн эстафетасын сактоочусу экендин даңазалайт.

Ушул жерден 1988-жылы А. Өмүрканов тарабынан даярдалган Б. Сарногоевдин «Залкар манасчы» атту эскермесине көңүл бөлсөк. С. Карадаев менен Б. Сарногоев экөө «жашы улуу, жаны биргө дос», замандаш, пикирлеш болуп катар басып, анан да бири-бири менен каттуу азилдешчүү экен. Акын эскермесинде: «Сакем чымырынан келген, өңү кара-тору, буурул муруту бар, көргөн көзгө көчөдөгү көп чалдын бириндей эле абышка болчу. Анын кулк-мүнөзүн, куйкум, тамаша сөздөрүн, көп кишиге айта бербеген көмүсө сырын билгендөргө ал сакадай бою сары алтын Шаршенден кийинки куудулдай сезилчүү. Сакем сүйлөгөн сөздөрүнө туз кошуп, калемпир, мурч сээп, аралаштырып сүйлөөр эле. Бирде бала кыял, тамашөкөй, бирде токтоо, акылман санжырачыдай көрүнчүү. Саке «Чон казаттан» айтканда же «Тайторуну чапканда» эл тым тырс боло калып, айрымдары көздөрүнө жаш алыш, аны бир кезде «Өлбө, Саке, өлбөлөп», манасчыга алкыштарын жаадырышчүү. Өзгөчө Сакем «Тайторуну чапканда» элди да ыйлатыш, өзү да ыйлап, элди да шердентип, өзү да шерденип, эл менен камыр-жумур аралашып кетчүү» [2, 40-41].

Б. Сарногоевдин эскермеси баалуу, анткени залкар манасчыны жакындан билип, чыгармачылык байланышта жүргөн, айтор далай жолу «Манас» айтканын кулагы менен угуп жүрүп, чыныгы таланттын баалап жатпайбы. Манасчынын залкарлыгы ал жараткан эпостун варианттынын көркөм сапатынан, көп кырдуу дүйнө кабылдоосунан, өзгөчө айтуу чеберчилиги менен табигий шык-жөндөмүнөн көрүнөт. Андыктан акын айрым манасчыларга улуу баянды таза элдик мүнөздө көркөмдүүлүгүнө, тарыхый, философиялык, эпикалык терендигине көлөкө түшүрбөй айтууну эскертет. Талантуу сынчы К. Даутов белгилегендей: «Б. Сарногоев кыргыз элинин тарыхый жолу, келечек тагдыры тууралуу кудум Алыкул Осмоновчо ойлонот: сынчыл көз менен карайт; жазмасы, китеби жок эле «мээсине сактап, тилине басып «Манасты» өзү туулган доорго жеткирген калктын генийин ааламга жар салып сыймыктанат, – дейт» [5, 23].

Белгилүү акын, драматург Ж. Садыков «Саякбай» деген поэмасын жараткан. Поэма акындын эскерүүсү катары берилет. Чыгармачыл топ менен жүрүп, С. Карадаевдин эл алдында «Манас» айтканына күбө болуп:

Айтылды алп Манастын өлгөн чагы,
Айтылды атпай журттун көмгөн чагы,
Айтылды алты арамдан качып-бозуп,
Каныкей кандай күндү көргөн чагы [4, 138].

Поэмада айкөл Манастын көзү өткөн соң, Абыке-Көбөштөр ордону талап, Бакай карыя тентип, Каныкей кайненеси менен Семетейди бооруна басып төркүнүнө качканы, «курама жыйнап журт» болгон эл тозуп кеткенин манасчыдан уккан калктын боздоп ыйлаганын, байыркы окуяга өздөрү аралашып, психологиялык чыналуу менен угушканын поэтикалык чеберчиликте сүрөттөйт. Автор негизинен Каныкейдин тайторуну төлгө кылып чапканын айтканда угуп олтурган элдин манасчыга кошуулуп бирде ыйлап, бирде күлүп, термелип олтурганы анын чыныгы таланттынын айкын далили деген ойду айтат. Айтмакчы аталган эпизодду С. Карадаев тушоосун кескен Дыйканбай манасчыдан уйрөнгөнүн сыймыктангануу менен эскерип, өзү да эң жеткиликтүү, жандуу, көркөм айтылган төрт окуянын бири экенин моюндачу экен. Ошондуктан акындын манасчынын чыгармачыл нукура касиеттин баалоодо поэмалын объективиси катары бул сюжеттин алынышы төгүн жерден эмес. Ырда анын сейрек кездешүүчү чон манасчы экендиги жана өнөрдөн тагдыр күтүп жашаган улуу адамдык сапаты даңазаланат.

Жыйынтыктап айтканда, алп манасчы С. Карадаев устматтары атактуу манасчылар Чоюке менен Акылбектин мурас салттын улантып, өзү да аталган өнөрдүн чон мектебин түзүп кетти. Кыргыз поэзиясында анын улуу адамдык жана манасчылык өнөрү поэтикалык күүгө салынып, канчаланган акын-жазуучулар чыгармачылык жактан таасир алынып, адабий портретти түзүлүп калды. Өкүнүчтүүсү С. Карадаев жөнүндө чон

чыгармалар, фундаменталдуу илимий изилдөөлөр жазыла элек, дагы эле кайталангыс өнөр тагдырынын сыры көмүскөдө калып келе жатат.

Адабияттар

1. Айтматов Ч. Чыгармаларынын жыйнагы: 8-том. Бийиктик, – Б.: 2008.
2. Муратова С. Саякбай (Саякбай тууралуу даректүү баян жана илимий макалалар жыйнагы). Мукай, – Б.: 2013.
3. Эралиев С. Тандалган ырлар жана поэмалардын эки томдугу, 1том, – Ф.: Адабият, 1991.
4. Жусуев С. Тандалган чыгармалардын он бир томдугу. 1-том. Бийиктик, – Б.: 2013.
5. Сарногоев Б. Байдылда. – Б.: Кыргызстан, 1997.

УДК: 400:300.372

Токошева Ж.А., ККГЭИнин окутуучусу

Махмуд Кашикаринин “Дивани лугат ат-турк” эмгегинdegи маанилери өзгөрбөгөн сөздөр

Бул макалада Махмуд Кашикаринин “Дивану лугат ат-турк” эмгегинdegи сөздөр азыркы кыргыз тилинде мааниси өзгөрүлбөстөн колдонулуп келе жатканыгы тууралуу сөз болот.

В данной статье рассматривается смысл слов в произведении “Дивану лугат ат-турк” Великого тюрколога Махмуда Кашикари употребляются без изменений в современном кыргызском языке.

This article examines the meaning of the words in Mahmud Kashgaruys work “Divany Lugat at - turk”. The aim of the article is to present the words without modification in modern Kyrgyz language.

Махмуд Кашикаринин “Диван лугат ат-турк” эмгегинин жазылганына бир нече кылым өтсө да, тыбыштык жана маанилик жактан өзгөрүлбөй колдонулуп келе жатат. “...биздин таланттуу бабалар, өздөрү айткан баяндарын, сөздөрүн, санжыраларын лакап-макалдарын ойдон чыгарып бурмалабай тарыхый чындыктын өзөгүн ыйык сактаганы айгине көрүнөт” [1, 54].

“Сөздүктөгү” насааттарда кездешкен көл, саман, арпа, от, ит, алп, талкан, сүзмө, мончок, камчы, айран, укуруқ, көмөлдүрүк, балык, күш, булут, сеп, сагызган, күзгүн, кулақ, билик, эчки жана башка ушул сыйктуу лексикалык курамдын көпчүлүгү бүгүн да эч кандай өзгөрүүсүз тилибиздин адабий нормасында активдүү колдонулуп келе жатат” [8, 3]. Буга далил катары Махмуд Кашикаринин “Диван лугат ат-турк” эмгегинdegи сөздөрдүн азыркы кыргыз тилинде сүйлөнүп келе жатканына мисал келтирүүгө болот.

Конок – кыргызча мааниси конок, мейман (669).

Айтты:

Барды ерен конок болуп кутка сакар,
Калды алыг уйуг көрүп евни йықар.
Бар (эле) эрендер конок болуп (келгенди) кутка санаар,
Калды алсыздар караан көрүп үйүн жыгар (жыйар).

Конок сөзү азыркы кыргыз тилинде деле мааниси өзгөрбөгөн. Алсак, “Конок бар жерде береке бар”, “Кыз – конок”. “Эркектер союшка мал камдап, очок казып, отун даярдан, күлүк таптап, конок камын көрүштү”. [2, 16].

Кобуз (комуз) – комуз, байыркы кылдуу чертме музыкалык аспап (637). Комуз – кыргыз элинин музыкалык аспаптарынын ичинен эң байыркысы. Комуз Сарыбайдын көкүрөгү, Сарыбайдын тили [3, 61].

Кымыз – кымыз. Бээнин сүтүн чаначка куюп аны ачытып анан ичет. (637). Кыргыздардын илгертен келаткан суусундуктарынын бири – кымыз. Кымызды сабага, чаначка, арча чөлөкке жсана карапага ачытууга болот.

Кымыз – кишинин каны
Эт кишинин жаны. (макал)

Камыш – кыргызча камыш.

Коёнду – камыш өлтүрөт.
Жигитти намыс өлтүрөт. (макал)

Күмүш – күмүш. (647)

Айтты:

*Алп еренни озурдум бойнын аның казырдым,
Алтын күмүшү йүзурдум сусы калың ким утар.*

Салғылашууну сүрөттөп:

*Алп эренди (душманды) азгырдым (бөлдүм,
Мойнун анын кайрыдым (толгон бурадым).*

Алтын – күмүш (үн) жүктөдүм.

Ушундай калың (душмандан чыгып кете аламбы билбейм) ким утар.

Алтын – акпайт, күмүш – күйбөйт. Алтын менен күмүштү зергер үчүн жараткан, аркар менен кулжаны мерген үчүн жараткан.

Алтын – күмүш таш экен, арпа-буудай аш экен. (макал)

Еш – эш, жолдош, кожоюн (123).

Кебелбекен шер неме бирде энесин тоодой эш тутуп, жерге батпай сүйүндү, бирде байкушту аяп күйүндү [2, 83]. Он күндүк ашың болгончо, бир күндүк эшиң (эш – кәэде дос) болсун (макал). Кудаяр-хан суусаган таандай акактап, көзү жашылданып, тилмечтен арга издел, мусулман баласы эмеспи деп **еш** тутуп, жалдырап тиктей берди [3, 507].

Ит – ит (үй жаныбары) (105)

Ажаан ит таяктан коркот (макал).

Ар бир шырп эткен табышка кулак түрүп, иттин үнүн алда кайда урунуп кетип жаткан жаңырыгын улап дем тартпай тыңшачу.

Каргаа – карга. (739) Макалда мындей деп келет: “карга карысын ким билгир, киши аласын ким табар” – Карга карысын ким билер (анын балапан чагынан бери), адам аласын ким табар (ичинде эмне катылуу).

Ажалдуу карга бүркүт менен ойнойт. Карга карысын ким билет, киши аласын ким табар. Карганын жашын, кишинин ичин билиш кыйын. Карга учуп шумкар болбайт, эшк жүгүрүп тулпар болбайт.

Айран – айран.

Айран сураган чөлөгөн жашыrbайт.

Ок – ок, жаанын огу, атылуучу ок.

Айтылган сөз – атылган ок, экөө бирдей кайрылбайт. Аргымак мойнун ок кесет, азамат мойнун жок кесет.

Алп – алп, баатыр. Макалда мындей деп келет: “алп йагыда, алчак чогыда” – алп урушта, алчаак (жоош) жанжалда (талаш-тартышта) билинер (115).

Алп – чабышта, чечен – сөздө (сыналат).

Агыр – оор нерсе. Айтышат: “**агырлыг киши**” – эл алдында кадыр-барктуу, же башчы болгон киши. Алыс жол атты сынайт, оор күн эрди сынайт. Оор иштен коркпо, оор сөздөн корк.

Алтун – алтын (245)

Алтын дат болбойт, жакшы жат болбойт. Алтын албай, алкыш ал.

Арпа – арпа (249). Макалда мындай деп келет: **арпасыз ат ашумас аркасыз алп черик сыйумас**” – арпасыз ат (ашуу) ашалбас, аркасыз (жардамсыз) алп черик сайбас. Бул макал ар кандай ишти өз ара кенешип жасоого үндөйт.

Арпа сеппе таш жерге, айыл конбо (болбо) кас элге.

Ата – ата (189)

Ата көргөн ат берет, эне көргөн тон берет. Ата болсоң акылдуу бол, эне болсоң мээримдүү бол. Ата – аска тоо, эне – оргуган булак, бала – экөөнө төң шам чырак.

Ат – ат, жылкы жаныбары. Макалда мындай деп келет: “**куш канатын ер атын**” – күш канаты (менен), эр аты (менен). “Птица [долетает до желанного места] на крыльях, а человек [достигает цели] на коне” [7, 161]. Күш канаты менен көздөгөн максатына жетет, адам аты менен жетет.

Ат – адамдын канаты, аш – адамдын кубаты. Ат айланып казыгын табат. Ат алсаң досун менен кенеш, кой алсаң коншуң менен кенеш.

Ағын – ағын, сел, топон суу (175). Катту кирип келген селди “**мундуз ағын**” дешет. Бул сөз түн ичинде селдей каптап келген кошунга да иштетилип “**ағынчы келди**” – жоо кaptады деп кыйкырышат.

Ағын сууда арам жок. Сел сайды бузат, ушак элди бузат.

Ем – эм, шыпаа, даба. Эмдөөчү, табып “эмчи” делет.

Ата сөзү уулга эм. Калп – дарт, чындык – эм. Эр деми – эм.

Анд – ант, касам (117).

Атты аркан байлайт, эрди ант байлайт. Уу ичкен бир өлөт, ант ичкен миң өлөт. Билгенге – бата аяқ, билбегенге ант аяқ.

Аш – аш, тамак (179).

Аш катыгы ак болот, эл катыгы бек болот. Аш көп болсо, каада көп болот. Аш берген киши айыптуу. Ичкенге аш берем, ичпегенге кара таш берем.

Ак – ак. (179) Бардыгынан ак, аппагы.

Ак өргөнүн ак таяктары кармабай, хан Манаска киргизди [2, 113].

Из – из. (179). Жерге, же териге узун чийилген сыйзык.

Изи барды издеш оной. Жүк тарткан машиналар из суутушпайт [1, 242].

Огри – ууру.

Көрбөйт деп ууру кылба. Ашыккан ууру ачка өлөт. Ууру байыбайт, сук тойбайт.

Адаш – адаш (145)

Аяш жолу бир башка, адаш жолу бир башка.

Кыргыз элинде эки адамдын ысымы (антропонимика) окшош болсо, алар бири-бирин адаш дешет.

Ала – ала денесинде агы бар адам (197). Макалда мындай деп келет: “**киши аласы ичин, йылкы аласы таштин**” – киши аласы (арам ойлору) ичинде, жылкы аласы тышында.

Адам аласы ичинде, мал аласы сыртында.

Балык – балык. Макалда мындай деп келет: “**балык сувда көзү таштын**” – Балык (өзү) сууда (болсо да), көзү (болсо) тышта. Өзү ошол иште болуп, бирок билмексен болуп жүргөн кишиге айтылган. Баатыр чөлдө өлбөйт, балык көлдө өлбөйт. Баканын өзү чөлдө болсо да, көзү көлдө. Дарыя сууда балык бар, биз укпаган калык бар. Өрдөктүн өзү көктө болсо да, көзү көлдө.

Ач – ач (курсагы ач) (177). Макалда мындай деп келет: “**ач не йемас, ток не темес**” – ач эмне жебес, ток эмне дебес. Ачка киши алдына келгендин баарын жейт, ток оозуна келгендин баарын айтат.

Ачкалык аш тандабайт, ашыктык жаш тандабайт. Ачтын көзү нанда, токтун көзү тондо. Ачтын тогу болот, бардын жогу болот (макал).

Өч – өч, кек.

Кекчил болбай, эпчил бол. Бала таттууга өч.

От – от. Макалда мындей деп келет: “**от десе ағыз күймәс**” – от десе, ооз күйбөс.

От жаккандын кадырын отун алган билет. От жалынын билбеген кайрылат, дос жалынын билбеген айрылат.

Бөрк – бөрк, баш кийим. Макалда мындей деп келет: “**татсыз түрк болмәс, башсыз бөрк болмәс**” – Парсызыз (ирансызыз) түрк болбос, башсыз бөрк болбос. Бөрк алмак бар, баш алмак жок. Бөрк кийгендин тамагы бар, жол жүргөндүн тилеги бар. Баш аман болсо, бөрк табылат. Таз арданса, бөрк алат.

Билек – билек (671).

Билек бир, бармак (же манжа) башка. Билек жирей албаганды, билим жирейт. Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү минди жыгат.

Бөрү – бөрү.

Бөрү баласы ит болбайт, бөтөн бала өз болбайт. Бөрүнүкү төң ортоқ кузгундуку куркулдайдын башында. Качкан кой – бөрүгө той. Бөрүнүн эки көзү ууда.

Булгама – буламык.

Буламыктан тиш сынат, кыламыктан бут сынат.

Сандувач – булбул (897). Айтты:

*Сенден качар сундилач менде тынар карғылач
Татлык утар сандувач еркек тыши учруушун.*

Жай менен кыштын талашып-тартышуусунда, жай кышка кеп салат:

Сылан короз сенден качар,
Менде тынар чабалекей,
Тартуу ырдар булбул,

Эркек ургаачысы (чогуу, шерик-шерик менен) учушар. Бул жайдын келиши менен башталат. Булбул үнүн укпай, жайкы талаа ачылбайт. Булбул түндө сайрап, күн чыкканда эс алат.

Күздүн бул **сандугачы** бирде көнүлү әргип көтөрүңкү, шандуу, мукамдуу үн салды, тил бүткөнү жадабай кубулжутуп кумары ташып ырдап жүргөн өзү берилип, өзү эрип жүрөгүнүн абалын сайрады, бирде жараткан аны алмустактан ылдыйбаш жаратканына өктө айтып, өмүр өксүгүн муңқанып кошту [3, 420].

Булыт – булут. Мисалы, айтышат: “**кара булыт**” – кара булут. Дагы айтышат: “**ак булут**” – ак булут. Макалда мындей деп келет: ”**кара булытыг йиел ачар, урунч билэйел ачар**” – кара булут (эшигин) ачар. Көздөгөнүнө жетүү үчүн бир нерсе сарптоого үндөйт. Булут ала жер чоло. Булуттун көркү жери менен, буудайдын көркү тери менен. Булуттан чыккан күн ачуу, жамандан чыккан сөз ачуу.

Аштык – буудай (235). Буудайдын баар жери – тегирмен.

– Аштыгың быша электрир? [3, 192]. Аштык билбеген элден бир аякка бир тай аларсың, алтын эритпеген элден бармактайына байырсың [4, 28]. Калкын каска кактырбай канатына калкалаган дөө Кошойго да Акбалта менен Жакыптын, Алтайга сүрүлгөн жетимиш үйлүү кыргыздардын кабарын баяндап, анан Манас туулганын, ал быйыл тогузга толгонун, кытай-манжуу даңазасынан кабар алып, шек санап түкшүмөлдөп калганын, тогузга толбой Манастын кылган жоруктарын, азыр Манас Кашкардын жакасында аштык айдалап, дыйкан болуп жүргөнүн, анан дагы өз атасы менен авасы Улаккандын жай-жүйүн түн бир оокумга чейин саймединетип сүйлөп берди.

Бышыг аш – бышырылган тамак (649).

Бүткөн ишке сынчы көп, бышкан ашкан жечү көп. Бышылуу тамактын күйүтү жаман.

Былтыр – былтыр, өткөн жылы (787). Былтыркыдан калган иш жок.

Бычак – бычак.(671). Макалда мындан деп келет: “**нече йитик бычак ерса өз сабын йонумас**” – канчалык (курч) бычак болбосун, өз сабын жонбос. Бычак канча өткүр болсо да, өз сабын жонбойт. Бычактын көркү – курчунда, суусардын көркү – сыртында.

Ешин – дан, эгин. (183). Диалектиде “**авин**”. Дан – аш, алтын – таш. Даның болсо ороондо, малың сырбайт короондо.

Ахса – аксак (243). Аксактын аягына, оорунун тамырына кара. Өз акылы – аксак, киши акылы тасқак.

Адаш – адаш, дос (145).

Кыргыз элинде эки адамдын антропонимика, энчилүү аттары окшош болсо “**адаш**” деп бири-бирин аташат.

Дос сыртындан мактаар, душман көзүңчө мактаар. Дос, досту үлпөттө сынайт.

Идиш – идиш (145).

– Мурду жырык кара өгүз тап, үзүгү жыртык кара үй тап, эскирген сынык идиш-аяк тап, жүктү өгүзгө арт да, Чыйырдыны көчүрүп барып, чер токайдун түнт жерине алпарып жашыруун кондуруп кой [4, 47]. Намыстанып туугандарынын кийимдерин, урунган идиш-аяк, буюмдарын жыйып өрттөттүрдү [2, 100].

Иш – иш, жумуш (123). Иш бар жерде ийгилик бар. Иштеген киши карыбайт, карыса да арыбайт. Ишиң калганча, ашың калсын. Иш этсең, аш этесиң.

Битик – тумар (669).

Тумар чий; тумар так; бой тумар эл арасында колдонулат.

Туягын жерге мылгытып, тумарын көккө ыргытып.

Битик – китең (669). Китең акылга акыл кошот. Китең – билим булагы, билим – өнөр чырагы

Битик – кат (669). Айтышат: “**аныг битики белгүүлүк**” – анын каты (жазуусу) белгилүү.. Битигги – катчы (секретарь) маанисин берет. Бул сөз өзүнүн байыркы маанисинде алтайлыктарда, туваларда, хакастарда “битике” формасында сакталып келет деп жазылат [5, 47] “Битик” сөзү кат маанисин “Манас” эпосунда берип колдонулат.

Колуна қүш кондурган, кемер курчанган аксакалдын сүрөт-жасаты чегилген зангел ташка мындан битик түштү:

“Сыртында тону, ичинде ашы жок элди жыйдым, курадым, эл туттум, мунсуз кылдым. Эче жыл ураанымды, адил салтымды ыйык көрдүм. Жуканы, азды топтоо оңой, ичкени үзүү оңой. Жука калың болсо топтолгондо алп болот, ичке жоон болсо, үзгөнгө үзүлбөйт. Баатырың мин, башчың бирөө болсун. Ушуну эшиш, эсте, элим!” [2, 108]. “Битик” сөзү кыргыздарда XI кылымга чейин колдонулгандыгы жөнүндөгү далили көрүнүп турат.

От – от, чөп, өсүмдүк (105). От чыккан жер – жердин түбү, ит үргөн жер – үйдүн түбү. Чөп ширеси мал семиртет, кеп ширини жан семиртет. Чөпкө (кээде отко) бергис такыр бар, байга бергис жакыр бар. Чөпту кор кармасаң – көзгө зыян.

От – мал, жаныбарлар жеген от, чөп. Айтышат: “**атка от бергил**” – атка от бергин, атты откоз. Кыргыздарда деле “от” чөп маанисин берет: атты оттот, малды откор ж.б. – Быйыл от кандай? Мал семирдиби? [3, 193]. Кула бәэ кайра отко кирди [4, 35].

От – дары чөп. (105). Айтышат: “**от ичтим**” – дары ичтим. Табып маанисиндеги “**отачи**” деген сөз да ушундан келип чыккан [6, 105]. Дары өсүмдүктөр кургатылган, тундурма, шире, маңыз, чай, күкүм ж.б. түрүндө колдонулат. Кыргызстандагы дары чөптөр: адырашман, айдама, жалбыз, арча, мыя, бака жалбырак, бөрү карагат, дары гүлкан, долоно, жангак, дүлөй чалкан, кымыздык, ит мурун, кийик от, аркар от, кырк муун, мәэр чөп, ромашка, чалкан, чычырканак ж.б. Бир карыяга келип: “Кыргызда эң уу чөп кайсы болот?” – деп сураса, анда ал кыргыз уу коргошунду көрсөтүп: “Муну жеген мал да, адам да өлөт” – дейт. Дүйнөдө мындан артык дары жок, бул миндеген ооруну айыктырат”, - дептир. Ал дары – уу коргошун, орусча иссык-кульский корень деп аталат.

“Миң чөптөн жасалган кайнатма кара дарыны баатырдын жарасына жапты, кырма кызыл дарыны жеңең ичине баса берди” [2, 165].

Улuu окумуштуу салыштырма-тарыхый методун биринчи колдонгон адам. Анда изилдөөгө алынган түрк тайпасынын сөздөрүнөн сырткары, этнографиялық, географиялық, тарыхый, адабий, мифологиялық, медициналық ж.б. жагдайлар камтылган. Айталық, эп, эр, арық, урук, аш, үркүн, инген, төө, тоо, кыр, кыз, уул, түрк, төркүн, тил, кул ж.б. жалпы түрк тилине ортот сөздөргө “чигилче, огузча, карлукча” деп кыстарма берген эмес. Анткени бул сөздөр жалпы элге түшүнүктүү [9, 7].

Келтирилген сөздөр жана макалдар Махмуд Кашкаринин жашаган мезгилиnde колдонулган, азыркы кыргыз тилинде азыркы учурда деле көркөм адабияттарда, оозеки тилде колдонулуп жатат. Кээ бир сөздөрдөгү фонемалардын алмашуулары гана болбосо, маанисин өзгөртпөстөн кыргыз адабий тилинде жана оозеки тилде сүйлөнөт.

Махмуд Кашкаринин “Диванындагы” сөздөр, макалдар канча кылым өтсө да маанисин өзгөртпөстөн азыркы учурда колдонулуп келе жаткандыгы тууралуу далилдерди көрүүгө болот.

Адабияттар

1. Сыдыкбеков Т. Мезгил сабактары. – Ф. “Кыргызстан” 1982. 54-242-б.
2. Жусупов К. Манас. – Бишкек 1995. 16-83-113-100-108-165-б.
3. Касымбеков Т. Сынган кылыш. 1 т. – Ф. Мектеп. 1990. 361-507-420-192-193-б.
4. Ашым Жакыпбек. Тенциири Манас. – Бишкек. 1995. 28-47-35-б.
5. Карадаев О. Кыргыз этнонимдер сөздүгү. – Бишкек. 2003. 47-б.
6. М. Кашгари Түрк тилдеринин сөздүгү. – Бишкек. 2008. 105-бет.
7. Табалдыев К.Ш. Древние памятники Тянь-Шаня. – Бишкек. 2011. 161 стр.
8. Акматалиев А. Махмуд Кашкаринин “Түркій тилдер сөздүгү”- азыркы кыргыз тилинин жана адабиятынын булактарынын бири. Махмуд Кашгари Түркій тилдер сөздүгү. – Бишкек. 2012-ж. 3-б.
9. Урмамбетов Т. “Байыркы түрколог”. “Кут билим” – Бишкек. 2003, 30-октябрь, 7-бет.

УДК: 894.341

Ызабекова Д.А., ОшМСУ

Ж. Мавляновдун чыгармаларындагы адеп-ахлак жана билим берүү темаларынын ачылыш өзгөчөлүктөрү («Ачык асман» романынын негизинде)

Бул макалада Ж. Мавляновдун «Ачык асман» романындагы X кылымдын 2-жарымы мезгилиnde Кыргызстандагы билим берүү, тарбия берүү жарайандарынын маселелери иликтенет.

В этой статье исследуется воспитательный и образовательный процесс Кыргызстана второй половины XX века из романа Ж. Мавлянова «Ясное небо».

In this article researched the education and training problems at the second part of XXth century of Kyrgyzstan by the novel “The open sky” J. Mavlyanov.

Ж. Мавлянов советтик учурдагы жана Кыргызстан эгемендүүлүккө жетишкен жылдардагы мектеп, мугалим, жалпы эле билим берүү, аны менен катар эң негизгиси адамдардын ыйманын тазалоо сыйктуу орчуундуу проблемаларды көркөм чыгармалары

аркылуу, алардагы көркөм образдар аркылуу гана көрсөтпөстөн, мемуардык-документалдык чыгармаларында, алардын ичинде очерктеринде, публицистикаларында, маектешүүлөрүндө, макалаларында да ар тарааптуу чагылдыргандыгы жазуучунун окурмандарына белгилүү. Мунун эң биринчи себеби – анын мектеп мугалими жана республикалык «Мугалимдер газетасынын» башкы редактору болуп иштеши менен тыгыз байланышат.

Кан күйгөн согушту өз көзү менен көрүп, оор күндөрдү башынан өткөрүп, жарадалуу болуп келген Жунай Мавлянов, деги эле бардык жазуучулар согуш темасында зор сыймыктануу менен чыгарма жаратышат. Жунай Мавлянов да ошондой чыгармалардын бири катары «Ачык асман» романын жаратат. Бул чыгармасын «Ачык асман» деп атоо менен биздин бейпил, тынчтык турмушубузга символдоштурат. Чыгармада бир топ материалдар автобиографиялык мүнөздө берилген. Ошентсе да романда эки сюжеттик багыт бар. Биринчиси согуш окуялары болсо, экинчиси тылдагы турмуш, башкы каарман Сапардын адистигине байланыштуу алынган мугалимдердин турмушу. Автор тылдагы жашоону баяндап жатып өз орду менен согуш эпизоддорун да кыстара кеткен [1].

«Ачык асман» романы жазуучунун чыгармачылыгындагы этаптуу окуя болуп гана калбай, кыргыз прозасынын горизонтун бир топ кенейткен. Ал чыгарманын проблематикасы – мектеп, мугалим, ошондой эле өткөөл мезгилдеги жогорку адамдык касиеттер темасынын ачылышы эле. Ж. Мавлянов 1994-жылы «Кайрымсыз жылдар» аттуу даректүү баянын жазып, ошол китептин акыр аягында бул автобиографиялык романнан айрым каармандар (тарыхый адамдар) мурдагы кээ бир чыгармаларында көркөм образ катары киргизилгендигин айтат, демек, жазуучунун бири-бирине үндөшкөн, бири-бирин толуктаган үч романы («Ачык асман», «Бийиктик», «Жаңы тан») кандайдыр бир денгээлде жазуучунун өзүнүн жеке турмушу менен байланышат деп тайсалдабай эле айттууга негиз бар.

Ж. Мавляновдун “Ачык асман” романынан советтик мугалимдин образын бир кесиптин ээси гана эмес универсалдык тип катары: ал сабак окуткан, балдарга билим берген мугалим; окуучуларына мектепте жана мектептен тышкary учурда таалим-тарбия берген тарбиячы; бул же тигил билим берүү уюмун, ал жердеги окуу-тарбия процессин жөнгө салган башкаруучу-уюштуруучу; жалпы коомдук иштерге активдүү катышкан демилгечи инсан; өзүнүн жеке жүрүш-турушу менен жаштарга үлгү болгон идеалдуу адам. Биз Ж. Мавляновдун романнаннан башкы мугалим каармандарды ошондой аспектилерден көрөбүз.

Чынында мугалимдик кесип адам жүрөгүн, дилин тазалай тургандыгы, андай адамдар кыргыздар тарабынан ар дайым ардакталып келгендиги С. Байгазиев тарабынан мындайча белгиленет: «Илим-билимдүү болуп улутун сактоо керек. Илимдүү болуу-жалгыз намаз окуп, орозо кармоо эмес» – деп түндүктөн аалым Осмонаалы Сыдык уулу маселе көтөрүп чыккан болсо, түштүктөн Нурмолдо мечитке эсеп, география, агрономия предметтерин чечкиндүү киргизип, балдарды билим алууга үндөгөн. Азыркы мектептерде адабият сабагында активдүү пайдаланып келаткан үн кубултуп көркөм окуу, жатка айттыруу ықмаларын өз практикасында ошол мезгилдерде эле колдонгон экен. Нурмолдо өзүнүн педагогикалык искуствосу менен бекем билимди камсыз кылууга жөндөмдүү устат болгон. Агартуунун улуттук тарыхында, революциядан мурда мектепте биринчи болуп «Кыргыз адабияты» предметин түптөгөн, анын алгачкы кышын койгон жана эне тилибизди окутуунун тили катары педагогиканын сахнасына алып чыккан улуу педагог катары Нурмолдо Наркул уулу тарыхтан мыйзамдуу ордун алууга тишиш. Окуудагы аң сезимдүүлүк, активдүүлүк принципине алгачкы жолу Европада Я.А. Каменский, И.Г. Песталоцци, Ж.Ж. Руссо сыйактуу улуу педагогдор чыйыр салган. Мектепте окуучуга жасаган мамилен осол, копол болсо, терен билимдүүлүгүнүздин баасы анча болбос. Мына ошондуктан окуу-тарбия процессинде балага болгон мамилени адамгерчиликтештируү,

гумандаштыруу маселеси ар дайым көйгөйлүү маселе катары тикесинен туруп келет» [2]. Мына ошол мугалимдик чыйырга Жунай Мавляновдун «Ачык асман» романында Сармат, Жолчубай, Ысман сыйктуу каармандар түшкөн. Бул чыгармада мугалимдердин иш аракеттери Улуу Ата Мекендик согуш учурундагы элибиздин башынан өткөргөн оор турмушу, ошол кездеги кыйынчылыктары менен байланыштырылат жана кандай гана тоскоолдуктар болбосун ал мугалимдер баарын женүүгө аракет кылат, мамлекеттин, жаш муундардын келечеги үчүн кам көрүп эмгектенет, эл агартуунун татаал да, түйшүктүү да, кубанычтуу да жолунда өздөрүнүн атуулдук бийик адамгерчилик сапаты, ак ниеттүүлүгү, мээнеткечтиги менен көрүнөт.

Чыгармадагы жетектөөчү күч, башкы каарман – Сапар. «Сапар жан дүйнөсүнүн пакизалыгы, адамдык сапаттарынын жогорулугу менен советтик кезде далай окурмандарга идеал болгон, аларды мекенчилдикке, өз кесибин сүйө билүүгө, жөнөкөйлүккө, адамгерчиликке, иштермандыкка үгүттөгөн.

Жыйырма бешинде оң тизесинин сөөгү осколканын сыныгы менен быт-чыт талкалантган, балдакчан согуш майыбы «солдат» атын «агай» деген атка алмашып, «Кызыл-Дыйкан» жети жылдык мектебине окуу бөлүмүнүн башчысы, кыргыз тили жана адабияты мугалим болуп майданга чейинки сүйүктүү ишин улантат: «...Сабак учурунда жаңы материалды түшүндүрүп жатып Сапар согуш алааматын эстеди. Анын ертүндө кыйылган өмүрлөр, алардын артында калган жетим-жесирлерди көз алдына элестетти... «Менин атамы немис дегендер өлтүрүп койгон дейт го апам. Эми эмне болот?», – деп колун кармай анын каканактап чыккан алчадай мөлтүрөгөн, каш-кирпиги үрпөйгөн Артыкжандын бир суроосунун алдында туруштук бере албай калды. Тамагы буулуп кетти. «Ошол немис өзү өлдү!», – деп жооп берди. Балдар китечен берилген көнүгүүнү жазып жатышканда, Сапар ақырын Артыкжан отурган партага басып келип, эки жаагынан ылдый төгүлгөн ак учуктуу майда өрүм чачтaryи партанын китең койгучунан төмөн салаңдаган анын башынан сылап эркелетти... Сапар өзүнүн улуу киши, агай гана эмес, биердеги отургандардын көбүнө ага экендигин сезе баштады. Өз кесибинин артыкчылыгын, ошону менен бирге анын түйшүгүн дагы теренирээк түшүнө баштады» [3].

Сапардын сабактары – турмуштун сабактары, тынчтыкка, абийирге чакыруунун сабактары эле. Сапардын үнү, жүрүш-туршуу Жунай Мавляновдун өзүнүн үнү, жүрүш-туршуу болгон. Чын эле анын мүнөзүн: эмгекчилдигин, жөнөкөйлүгүн, токтоолугун, сергектигин, сезимталдыгын, боорукердигин, ақылдуулугун, билимдүүлүгүн, айылдык мугалим экендигин, согушка катышып, ал жактан майып болуп келгендигин карап отурсак жазуучунун өзүнүн образы көз алдыга тартылат. Сапардын таасын, так тартылган образы аркылуу жазуучу советтик учурдагы мугалимдик кесиптин баа-баркын, улуулугун, жоопкерчиликтүүлүгүн, тазалыгын, түйшүктүүлүгүн дагы бир жолу көз алдыбызга алып келип берет. Сүрөткөр согуш учурундагы реалдуу турмушту эч бурмалабай, так өзүндөй көрсөтөт. Сапар иштеген мектеп жамаатынын ишмердүүлүктөрү, эски консервативдик көз караш менен жаңынын күрөшү, мектеп жана үй-бүлө тарбиясы, коомдук эмгекке катышуу романда борбордук орунга көтөрүлөт. Чыгарманын сюжеттик-композициялык түзүлүшү чыйрак, каармандардын иш аракеттерин улам жаңы кагылыштар коштоп барат. Б. Керимжанова жазгандай: «Нукура талантуу жазуучу өзүнүн ойчул, терең, өткүр көз карашы менен турмуш көрүнүшүнө, чындыгына сезгич көз жүгүртүп, доордун, турмуштун башка бирда жан байкай албаган жаңылыгын, көрүнүшүн, талабын, мұктаждыгын байкай билген дүйнө таануусу аркылуу баамдап сезип, көрүп, ылғап алғанын өзүнүн чыгармаларында чагылтууга тийиш» [4]. Бул жагынан алып караганда жазуучунун бай турмуштук багажы адабий-эстетикалык байманасы менен тыгыз бирилдикте шөкөттөлүп турат деген жыйынтыкка келүүгө болот.

Адабияттар

1. Садыков А. Жетилүү сапарында. – Ф.: Кыргызстан, 1980. 180 б.
2. Байгазиев С. Цивилизация жана Ата журт. – Б.: 2008. 798-б.
3. Мавлянов Ж. Ачык асман. – Ф.: Кыргызстан, 1989. 670 б.
4. Керимжанова Б. Адабият жана көркөм чеберчилик. – Ф.: Кыргызстан, 1980. 115-б.

УДК: 821.512.154 (575.2) (043.3)

Алиева Р.В., ОшГСУ

**Портретные описания образов персонажей в идеально – художественной структуре произведения и особенности их перевода на другой язык
(на материале перевода романа «Отцы и дети» И.С. Тургенева на кыргызский язык Р. Джумалиевым)**

Макалада чыгарманын структурасындагы каармандардын портреттик сурөттөлүшүнүн адабий – идеялык ролуна карата анализ жүргүзүлдү. Кыргыз текстинде которулган сурөттөлгөн деталдарга изилдөө жүргүзүлгөн.

В статье ведется анализ портретным описаниям героев и их идеально – художественной роли в структуре произведения. Исследуется перевод детальных описаний в кыргызском тексте.

In article the analysis to portrait descriptions of heroes and their ideological and art role in work structure is kept/ The translation of detailed descriptions in the Kyrgyz text.

Тургенев – истинный художник портретист, он немногословно, но метко охватывает самую суть персонажа, проявляя его внутренний мир, характер. Как обычно это детальный портрет с описанием внешности героя, его роста, глаз, лица, волос. Каждый из этих деталей сопровождается авторскими комментариями. Особенно подетально описывает автор Базарова: «человек высокого роста, в длинном балахоне с кистями», «обнаженная красная рука». Далее: «Лицо длинное и худое, с широким лбом, кверху плоским, книзу заостренным носом, большими зеленоватыми глазами, висячими бакенбардами песочного цвету, оно оживлялось спокойной улыбкой и выражало самоуверенность и ум» [2].

Автору перевода удалось передать этот краткий и емкий портрет, располагая читателя к герою. Если в оригинале у Тургенева в описании Базарова не прозвучало ни восхищения, ни неприязни, хотя и чувствовалось легкая настороженность, то автор перевода все-таки не удержался приукрасить этот портрет поэтичными положительными эпитетами, смягчающими первое впечатление от знакомства с героем: «кашка маңдай», «бүркүт мурундуу» (орлиным носом), дениздей көк-жашыл балбылдаган зор көздүү» [3] (с большими и ясными, как море сине-зелеными глазами), «акылдуу киши» (умный человек). Сравнивая глаза героя с цветом моря, переводчик сгладил не доверительное отношение кыргызского читателя к зеленым глазам, что присуще для менталитета южных жителей, не привыкших к светлым, голубым глазам. (Такие глаза не могут быть у положительных героев). «Кверху плоским, книзу заостренным носом» передано способом сужения информации в тексте оригинале, лаконичным, понятным для рецептора переводящей культуры сравнением – «бүркүт мурундуу» (орлиный нос). Хотя «заостренный книзу» и «орлиный нос» имеют две разные формы.

В самом начале романа как-то иронично, но без симпатии описывает автор слугу Петра, «молодого и щекастого малого с беловатым пухом на подбородке и маленькими тусклыми глазенками», «в котором все и бирюзовая сережка в ухе, и напомаженные разноцветные волосы, и учтивые телодвижения, словом, все изобличало человека новейшего, усовершенствованного поколения» [2].

При переводе данной портретной характеристики переводчик попытался вызвать впечатление к неискреннему, подхалимоватому, непорядочному человеку. «Маленькими тусклыми глазенками» (кичинекей көздөрү тұнөргөн), «учтивыми телодвижениями» (элпек дene кыймылы) автор положительного героя не наделил бы. Допущена ошибка в передаче частей лица и отнесенности цвета к определенной части лица. В оригинале звучит «с беловатым пухом на лице», а в переводе «ак-сарғыл бетинде бир тұп жұнұ бар» [3], что значит буквально «на бело-желтом лице имеется клок волос», что искаляет оригинальный текст и представляет рецептору иной портрет. Тем более, что пух на подбородке, а не на лице (бетинде). В оригинале беловатый пух, а в переводе - лицо персонажа.

Детальный портрет некоторых героев сопровождается сатирическими штрихами с широким использованием фона и косвенной характеристики героя. В XIII главе романа Тургенев описывает губернский город и его улицы, затем речь идет о домике «на московский манер», в котором проживает мадам Кукшина. И далее идут детали: «криво прибитая визитная карточка», «какая-то не то служанка, не то компаньонка в чепце – явные признаки прогрессивных стремлений хозяйки» [2], Бытовое окружение хозяйки свидетельствуют о ее некоторых необоснованных претензиях; авторское же замечание о «прогрессивных стремлениях хозяйки» звучит явно иронически:

«У дверей, над криво прибитою визитною карточкой, виднелась ручка колокольчика, и в передней встретила пришедших какая-то не то служанка, не то компаньонка в чепце – явные признаки прогрессивных стремлений хозяйки». К сожалению в переведенном отрывке автор перевода не почувствовал эту иронию и передал данный отрывок в немного другом видении. В оригинальном тексте «претензии» служанки Кушиной указывали на «явные признаки прогрессивных стремлений хозяйки», в переводе те же «прогрессивные стремления» (прогрессивдик умтулуштун чынығы белгилери) относятся к служанке. Тем более автор использовал слово «бар», то есть (есть у служанки) – «прогрессивдик умтулуштун белгилери бар аял» [3], (женщина с настоящими признаками прогрессивных стремлений). Как мы видим, легкая ирония, существующая в оригинальном тексте, стерлась при переводе. Перед кыргызским читателем пристает только внешняя картина, детали. Явная ошибка, допущенная переводчиком в расстановке членов предложения, которая изменила смысл сказанного в оригинале. У Тургенева: «У дверей, над криво прибитою визитною карточкой, виднелась ручка колокольчика». У Р. Джумалиева: «Кыйышык урук бекитилген визиттик карточканың үстү жагындағы эшикте конгуроонун сабы көрүндү». В оригинале предлог «над», имеющий пространственное значение употребляется со словом «карточкой» (над визитной карточкой). В переводе «карточканың үстү жагындағы эшикте», что означает «дверь над визитной карточкой». Грубое нарушение порядка слов в предложении и между членами предложения.

Продолжая развивать прием косвенной характеристики героини, Тургенев дает детальное описание беспорядка в комнате Кукшиной: «Бумаги, письма, толстые нумера русских журналов, большую частью неразрезанные, валялись по запыленным столам; везде белели разбросанные окурки папирос» [2]. И только после того как нарисован фон, Тургенев воспроизводит портрет Кукшиной: «На кожаном диване полулежала дама, еще молодая, белокурая, несколько растрепанная, в шелковом, не совсем опрятном платье, с крупными браслетами на коротеньких руках и кружевною косынкой на голове» [2].

Хотя мадам Кукшиной в романе уделено всего единственный эпизод, читатель имеет широкое, обширное представление об этом образе. Р. Джумалиеву удалось очень художественно передать обстановку мадам Кукшиной, ее внешность, которые помогают раскрыть перед читателем настоящий внутренний облик героини, ее псевдо ученость, фальшивые манеры современной, передовой женщины своего времени, наигранные привычки, амбициозность в своих необоснованных желаниях выглядеть свободной и деловой, неограниченной в своих возможностях женщиной. Надо заметить, что переводчик обращается именно осторожно с теми прилагательными, которые у Тургенева усиливают негативное отношение к героине, давая читателю предполагать, что перед ним лицо не совсем положительное. Например: «несколько расстрапанная» (о Кукшиной), т. е. «взлохмаченная или небрежно одетая». Прилагательное (*бир аз аксайган*), имеющее признак по качеству с полным правом указывающее на беспорядок во внешности героини, в переводе немного ослаблено. Переводчик прекрасно справился с описанием противоположных элементов, создающих ироничность, остроту несоответствий желаний и возможностей: «*крупные браслеты на коротеньких руках*» – «*кыска колдоруна при браслеттер*». И еще одна деталь: «*кружевная косынка*» передана как «*кылжыма*» (*плющевое, бархатное*). Уместнее было бы перевести как «тор» или «токулма». Не переданы семантическая структура косынки, исполненной в виде узорной плетеной сетчатой ткани. В данном аспекте художественного изображения особого внимания заслуживает образ Фенечки: «Это была женщина лет двадцати трех, вся беленькая и мягкая, с темными волосами и глазами, с красными, детскими – пухлявыми губками и нежными ручками. На ней было опрятное ситцевое платье, голубая новая косынка легко лежала на ее круглых плечах» [2].

При переводе данной характеристики героини, к которой, не трудно догадаться, очень трепетно относится Тургенев, переводчик не только сохранил нежность, доброту в детальной обрисовке портрета, но и усилил их путем добавления сравнений: «кебездей ап-аппак мамыктай жумшак денеси», «баланын эрдиндей кып-кызыл калын эриндүү»; специальных слов прилагательных в кыргызском языке, усиливающих признаки предметов: *ап-аппак, кап-кара, кып-кызыл, жасап-жасаңы*, (очень белое, черное, красное). Как и в случае с Базаровым, автор перевода понял особое отношение Тургенева к образу Фенечки и сумел сохранить их в кыргызском тексте, перенеся в него и любование автора, и сочувствие, и сопереживание. Естественность, отсутствие жеманности и попыток строить из себя барыню, достойные манеры благовоспитанной и милой женщины представлены вниманию читателей при помощи слов из обихода народной лексики, фольклора. Пожалуй, в романе большего права называться «тургеневской женщиной» заслуживает именно Фенечка-чистая, добрая, комфортная.

В сравнительно – детальном описании вычерчивается портрет Павла Петровича х Кирсанова: «На вид ему было лет сорок пять, его коротко остриженные седые волосы отливали темным блеском, как новое серебро; лицо его, желчное, но без морщин, необыкновенно правильное и чистое, словно выведенное тонкими легким резцом, являло следы красоты замечательной; особенно хороши были светлые, черные продолговатые глаза» [2].

В данном отрывке допущена ошибка фактологического характера. «Ему было лет сорок пять» передано «аны кырк жашта дей тургандай» (ему можно было дать лет сорок). Следующее грубое несоответствие, искажающее представление читателя о внешности героя – «седые волосы отливали темным блеском» переиграно в «буурул аралаш кап – кара чачтары» (черные волосы с проседью). Переводчик воспринял темный блеск волос сего темным цветом. В оригинале у героя седые волосы, а в переводе – черные (кап-кара, прилагательное, усиливающее признак – очень черные). Также слово *резец* (инструмент для резки, а также режущая часть орудия. Ожегов С.И. СРЯ, стр. 666), которым как будто

было «выведено лицо Павла Петровича», передано в другом значении – «оюмчул киши оюп жасагандай» (как будто вырезано человеком резчиком). То есть, если в оригинале говорится об инструменте, то в переводе – о человеке со способностями вырезать.

В статье были просмотрены адекватность передачи стилевых особенностей романа на кыргызском языке. Мастерство переводчика, его знания родного языка позволили ему перенести те стилевые особенности романа, о которых мы говорили выше, в текст перевода. Кыргызский текст позволяет увидеть в себе тончайшую манеру изложения Тургенева, как мастера художественного слова.

Литература

1. Ожегов Сергей Иванович. Словарь русского языка. Около 53 000 слов. Изд. 8-е, стереотип. – М., «Сов. Энциклопедия», 1970. – С. 900.
2. Тургенев И.С. Отцы и дети: Роман/Статья Д.И. Писарева. Послесл. П. Пустовойта; Рис. И. Архипова. – 7-е изд., – М.: Дет. Лит., 1978. – С. 240., ил. (Школьная библиотека).
3. И.С. Тургенев. Отцы и дети (на киргизском языке), перевод с русского Р. Джумалиева, Кирг. Гос. Изд., – Фрунзе, 1954.
4. Русско – кыргызский словарь: 51000 слов / Под. Ред. К.К. Юдахина. – Б.: «Шам», 2000. – С. 992.

УДК. 378. 147-322

**Алиоглы М.Х., ст.преп.,
Бердибекова Б.К., ст. преп., ОшГУ**

Факультет иностранных языков, кафедра «Американистики и перевода» самостоятельная подготовка переводчика

Макалада котормочу адистигиндеги студенттердин өз билимин өркүндөтүүсүндө өз алдынча шити уюштуруунун өзгөчөлүктөрү караган.

Статья рассматривает некоторые особенности самостоятельной работы студентов-переводчиков, которые вырабатывают мотивацию и помогают усовершенствовать свои знания.

The main idea of the article is to demonstrate some characteristic features of interpreter's independent work which helps students to become motivated, enthusiastic people with a high level of knowledge and skills.

Ключевые слова: условия самоорганизации, стадии самоподготовки, коммуникативная компетенция, профессиональная компетенция, прецизионная информация.

Основная задача высшего образования заключается в формировании творческой личности специалиста, способного к саморазвитию, самообразованию, инновационной деятельности.

Для достижения поставленных коммуникативных целей, осуществления эффективной коммуникации представителей разных культур необходимы специфические знания, навыки и умения, составляющие его базовые компетенции. Развитие этих компетенций во многом определяется личной активностью и самостоятельностью студентов, уровнем их самосознания, адекватностью самооценки, рефлексивностью мышления, умением планировать свои действия для достижения поставленных целей,

способностью к само коррекции, в проявлении инициативности и готовности к творческой деятельности.

По мнению М.Г. Гарунова, самостоятельной работе студентов присущи следующие характеристики: она формирует у обобщающегося на каждом этапе его движения от незнания к знанию необходимых объем и уровень знаний, навыков и умений для решения познавательных задач; вырабатывает у студента психологическую установку на систематическое пополнение своих знаний и выработку умений ориентироваться в потоке научной информации; является важнейшим условием самоорганизации обобщающегося в овладении методами профессиональной деятельности, познания и поведения; является орудием педагогического руководства и управления самостоятельной познавательной и научно-производственной деятельностью обобщающегося в процессе обучения и профессионального самоопределения [1].

В ходе организации самостоятельной работы студентов проявляются такие необходимые современному специалисту «личностные качества как активность, инициативность, ответственность за ход и результаты деятельности, а также формируются навыки самоорганизации и самоконтроля» [4].

Самостоятельная работа включает в себя:

- самостоятельную работу по формированию навыков переводческой практики;
- профессиональное самообразование переводчика, организация собственного исследования по вопросам теории и практики перевода;
- формирование навыков работы с картотеками, базами данных, перевод с помощью программ для персонального компьютера (текстовых редакторов, программ-переводчиков и др.);
- просмотр периодических изданий, направленный поиск информации, систематизацию и сообщение о полученных результатах в устной или письменной форме;
- работу в компьютерной сети Internet, поиск информации для выполнения плановых и индивидуальных учебных заданий, в том числе курсовых работ и выпускной квалификационной работы;
- спользование компьютерных вариантов учебных программ (CD).

Для того чтобы соответствовать предъявляемым требованиям к профессии, переводчик должен постоянно расширять свой запас знаний по общественно-политическим дисциплинам, экономике, политике и культуре стран изучаемого языка, по дисциплинам будущей специализации. Все это составляет основную часть самостоятельной внеаудиторной работы будущего переводчика. Для переводчика важно понимать «дух и традиции языка, необходимо различать стилистические коннотации, чувствовать юмор» [3]. Умелое распознавание крылатых выражений, цитат из классических произведений, изречений, пословиц является важным показателем его профессиональной деятельности.

Помимо профессиональных компетенций, не менее важными в работе переводчика являются его индивидуально-психологические особенности. «Речевая реактивность, внимательность, хорошая память, контактность и психическая устойчивость определяют профессиональную пригодность переводчика» [2].

Таким образом, во время самостоятельной подготовки переводчика приоритетными задачами для него являются:

- совершенствование языка перевода (пополнение вокабуларя, отслеживание новых тенденций развития языка);
- совершенствование знаний родного языка;
- тренировка памяти;

- тренировка внимания;
- тренировка техники речи;
- расширение фоновых знаний.

Огромное значение самостоятельной работы студента очень ярко видно на примере переводческих факультетов, так как успешное изучение иностранного языка зависит от индивидуальных способностей и качеств личности.

Главными целями в самостоятельной работе в плане практических навыков выступают:

- достижение соответствующего уровня иноязычной коммуникативной компетенции в период обучения в вузе;
- подготовка выпускников к проведению эффективной самообразовательной работы над иностранным языком после окончания вуза.

Самостоятельная работа необходима студентам, так как в ходе учебного процесса не всегда удается развить навыки перевода. Можно определить следующие стадии самоподготовки переводчика:

1. Очень полезно переводить письменно, анализируя и сравнивая тексты, запоминая (выписывая) интересные и полезные слова и выражения,
2. термины и пр., а также сравнивать переводы, сделанные другими, с оригиналом.
3. Весьма интересен метод обратного перевода: взять английский текст, уже переведенный на родной язык, самому перевести на английский и сравнить с оригиналом (или наоборот – сравнить английский перевод с оригиналом на родном языке).
4. Общение с носителем языка (native speaker), особенно со знающим или изучающим русский язык, включая взаимопомощь в разборе английских и русских текстов, совместный анализ и объяснение ошибок в грамматике, лексике (сочетаемость слов) в русском и английском языках. Объяснение партнеру тонкостей языка, обсуждение различных вариантов перевода, сравнение фразеологических единиц, разговорных оборотов. Иными словами, попробуйте взглянуть на родной язык через призму иностранного (глазами изучавшего язык).
5. Отработка и запись прецизионной информации с использованием текстов, насыщенных цифрами и именами собственными.
6. Прослушивание и просмотр передач ТВ, аудио-и видеоматериалов с различными вариантами английского языка (US, Australia, Scotland, South Africa) и “broken English” (India, African countries, South-East Asia, etc.).
7. Отработка перевода различных темпов речи – от нормального до быстрого.
8. Упражнения на тренировку сочетаемости и ее различных допустимых вариантов в английском и родном языках (например: interest rates –интересные ставки или процентные ставки, super profits – супердоходы, сверхдоходы или сверхприбыли?).
9. Тренировка раздвоения внимания: попробуйте переводить устно и одновременно рисовать, перебирать бумаги на столе, рассматривать фотографии в журналах и т.д. Это упражнение особенно полезно для будущих синхронистов.
10. Развитие речи (синонимика): переведите текст, а затем повторите, применяя как можно меньше слов и выражений, использованных в первый раз.
11. Практические занятия по «артистизму»: тренировка дыхания (старайтесь говорить на выдохе); следите за речью и изживайте слова-паразиты (вот, ну, как бы; just, really, well и т.д.), постарайтесь избавиться от «мычания» и «эканья», лишних звуков (хм, кхе), сопения, пыхтения и пр.
12. Добивайтесь четкой артикуляции звуков и дикции (простое и эффективное упражнение – говорить, зажав в зубах карандаш).
13. Постарайтесь добиться от самого себя достаточно быстрого темпа речи и уверенного «авторитетного» звучания в любых ситуациях.

Проанализируйте, как вы звучите, записав свой голос на пленку: попробуйте контролировать тембр голоса – старайтесь не говорить в нос, используйте нижний регистр – он лучше всего воспринимается слушателями. Следите за громкостью, а также за правильной интонацией; обратите также внимание на звуки, прежде всего на родном языке, особенно на согласные. Слушать перевод должно быть приятно и легко.

Смотреть на вас тоже не должно быть в тягость, так что снимите себя на видеокамеру, оцените, как вы выглядите, нет ли излишней жестикуляции и мимики, правильны ли ваши движения (пластика), нет ли суетливости, «дерганья». Стадайтесь при переводе фиксировать взгляд на собеседнике, но все же не «есть его глазами», установив спокойный зрительный контакт [5].

Итак, самостоятельную подготовку переводчика можно рассматривать как систему мер по воспитанию активности и самостоятельности как черт личности, по выработке умений и навыков рационально приобрести полезную информацию, по усвоению профессиональных знаний, способов познавательной и профессиональной деятельности, формированию навыков и умений творческой деятельности и профессионального мастерства.

Литература

1. Гарунов М.Г. Мотивация самостоятельной работы студентов. – М. 2002.
2. Мирам Г. Профессия: Переводчик. – Киев: Ника-Центр, 2004.
3. Робинсон Д. Как стать переводчиком: введение в теорию и практику перевода: Учеб. пособие. – М.: Кудиц-Пресс, 2007.
4. Серова Т.С. Психология перевода как сложного вида иноязычной речевой деятельности. – Пермь: ПГТУ, 2001.
5. Чужакин А.П. Мир перевода-7: Прикладная теория перевода и переводческой скорописи, Серия: Мир перевода. – М.: Р. Валент, 2003.

УДК: 418:832

Ахмедова Ф.В., доцент ОшГУ

Функции и особенности построения диалога в художественном тексте на материале рассказа Д. Рубиной «Уроки музыки»

Макалада диалогдордун функциясы жана түзүлүшү учурдагы белгилүү жазуучу Д. Рубинанын прозасындагы маанилүү бөлүгү катары тандалат. Катышуучулардын ремаркалары, репликалары ошондой эле алардын колдонулган тилдик каражаттары астейдил каралат.

Ачык сөздөр: коммуникант, реплика.

В статье анализируются функции и построение диалогов как важной составляющей прозы популярного современного писателя Д. Рубиной. Подробно рассматриваются типы ремарок, реплик участников, а также используемые в них языковые средства.

Ключевые слова: коммуникант, реплика, автохарактеристика

The article analyzes the function and the structure of dialogues as the main point of the modern popular writer D/Rubin/In-depth touches upon the types of remark replies of the participants and also language tools.

Key words: communication. Reply. authorcharacteristics.

В прозаической художественности важна, по Бахтину, «диалогическая ориентация слова среди чужих слов», в то время как поэзия к разноречию, как правило, не склонна и в большей степени монологична: «Идея множественности языковых миров, равно осмыслиенных и выразительных, органически недоступна поэтическому стилю» [1, 89].

Диалог в художественном тексте играет большую роль. Диалог, возникшая непосредственно из повествования, в начальной стадии носил простейшие формы: обмен репликами, вопросы и ответы, автохарактеристики, рассказ о событиях, прерываемый репликами-вопросами другого участника диалога и т.д. Диалог в художественном прозаическом произведении обладает множеством функций, которые также формировались исторически. Выделяют следующие функции диалога в художественном тексте:

- 1) функция создания образа, портрета (портрет выступает одним из основных средств индивидуализации персонажа).
- 2) функция представления психологического состояния внутреннего мира героя, то есть психологизм (внутренние диалоги и внешняя речь могут быть характеристикой персонажа),
- 3) диалог может служить чисто информативным целям – выяснить прошлое героя, предысторию событий, о которых ведется повествование, характеризовать действующих лиц и т. д.
- 4) диалог может способствовать развитию сюжета, создавать и раскрывать тайны и сложности отношений героев [3, 14].

В прозе диалог может быть частью сюжетных элементов, он разбавляет повествование. Таким образом, диалог как тип изложения художественного прозаического произведения многофункционален. Его главное назначение – создать самохарактеристику персонажа. При особой его организации, к характерологической функции прибавляется семиотическая. Помимо этого диалог вводит чужую точку зрения (сколько персонажей,олько точек зрения), чужую оценочную позицию, что создает полифоничность произведения и осуществляет формирование концепта через конфликт позиций. Диалог также способствует созданию эффекта объективности и достоверности событий, так как автор предположительно устраняется из их описания и оценки, передавая эту функцию говорящему персонажу.

В диалоге рассказчик обращается к своему собеседнику, в повествовательной части – к читателю. Читатель уравнивается в правах с действующим лицом.

Диалог прозы является аналогом устной разговорной речи. Его главная функция состоит в отображении непосредственного общения персонажей. Устная разговорная речь характеризуется эмоциональной окрашенностью, спонтанностью, ситуативностью, контактностью. Лексический состав диалога насыщается единицами общеразговорного стилистического пласта. Автор для изображения эмоции прибегает к ее описанию, например: «Он трусливо радовался». Герой выражает свои эмоции, не используя слова, называющие их, а отражая их в своем высказывании косвенно. Для этого в реплику вводятся восклицательные слова, междометия, вульгаризмы, повторы. Меняется коммуникативный тип предложения. Появляются восклицательные, вопросительные конструкции. Возрастает роль пунктуации. Сокращается длина предложения, упрощается структура, используется эллипсис. В художественном диалоге часто наблюдается нарушение орфоэпических и грамматических норм литературного языка, характерное для определенных слоев общества [4, 7].

Проиллюстрируем особенности построения диалога художественной речи на примере рассказа Д. Рубиной «Уроки музыки».

Анализируя структуру диалога в художественном тексте, мы выявили, что диалог в художественном тексте может быть не обязательно представлен диалогическим

единством двух взаимодействующих реплик, а, взаимодействуя с авторским монологическим повествованием, реализовываться лишь отдельными репликами.

Диалоги в рассказе Дины Рубиной раскрывают отношения между героями. Реплики героев ярко иллюстрируют воспоминания автора, слово в слово, как это было когда-то давно. Обычно диалог опирается на известную собеседникам ситуацию и их общие знания [2, 21].

В рассказе «Уроки музыки» все повествование ведется от первого лица и много диалогов. Объектом нашего рассмотрения явились наиболее значительные из них. Это, прежде всего, диалоги, в которых коммуникантами являются сам автор (интеллигентная образованная женщина, которая ранее получила высшее музыкальное образование, но впоследствии стала писательницей) и сосед («*Отец семейства, щуплый человечек с щеголеватыми усиками, работал экспедитором, развозил на машине мясо*»), который просит повествователя заняться музыкой с его дочерью:

« – Можно вас на минутку?

– Да, пожалуйста... – Я почувствовала, что сатанею, но сложила на лице сложную гримасу приветственного внимания.

Диалог строится в форме уговаривания и отговорок: коммуниканты в диалоге выступают в роли просителя и бенефицианта. Поэтому в высказываниях в репликах соседа – осторожная, вежливая, просительная интонация, характерная для робкого человека: «*Можно вас на минуточку? Если вы не очень торопитесь...*», но при этом используется тактика давления: «*Так...что-же?*».

Также в речи соседа есть обрывочные реплики: «*Если вы не очень торопитесь...*», есть реплики-умолчания: «*Я насчет дочки...*», реплики-повторы: [5, 811]. «*Можно вас на минутку?, Можно вас на минуточку?*»; «*Мы незнакомы, но мы об вас знаем... Об вас во дворе хорошо говорят...* ; *Мы очень хотим вас. Об вас во дворе хорошо говорят*»; «*Я насчет дочки... Она такая способная, такая умница, вы просто получите удовольствие!...*; «*Мы очень хотим вас. Об вас во дворе хорошо говорят*»; реплики просьбы: «*Мы очень хотим вас; Мы только вас хотим*». Риторические вопросы и восклицания в репликах соседа помогают передать его эмоциональное состояние: надежду, робость, радость, недоверчивость, торопливость, грусть, настойчивость.

Ремарки автора тоже помогают раскрыть характер соседа, его эмоциональное состояние: «*Ко мне, робко улыбаясь, подходил папа семейства*»; «*Торопливо заговорил он, все так же робко улыбаясь*»; «*Радостно продолжал он*»; «*Продолжал он, разминая руки с багровыми рубчатыми следами от веревочной авоськи*»; «***Просительно повторил он и, спохватившись, торопливо добавил***»; «*Он недоверчиво улыбнулся*»; «*Сказал он и вздохнул*».

Реплики автора, в отличие от соседа, шаблонные, она не сразу поняла, что от нее хочет сосед: «*Да?..*»; «*Ну... вообще-то... да...*»; «*Да, пожалуйста...*». В ее речи есть реплики-повторы: «*Да, пожалуйста... ; Да, пожалуйста...*»; односложные высказывания: «*Ну хорошо. Посмотрим... Я зайду сегодня, попозже. Познакомлюсь с вашей девочкой...*»; реплика-подхват: « – Как это – совсем? Ну, ***до-ми-соль*** какое-нибудь еще ***помните***, туда-сюда?

– ***До-ми-соль помню***.

В репликах автора много риторических восклицаний, вопросов, которые показывают душевное состояние автора: удивление: «*Да?*», раздражение: «*При чем здесь деньги!*»; пояснение: «*А-а, вы хотите ее музыке учить?*

Коммуникантами другого диалога в рассказе являются Карина – дочь соседа и повествователь-героиня, которая занималась с девочкой музыкой.

Диалог происходит после концерта и играет важную роль в понимании психологии участников этого диалога. Роли коммуникантов распределяются следующим образом:

девочка, ошарашенная музыкой и почувствовавшая свою несостоительность в ней и автор, которая опекает ее, жалеет и успокаивает. Данный диалог начинается с утвердительной реплики Карины: «*Я такая несчастная!*», затем мы видим повтор реплики: «*Я несчастная и все*». В реплике автора – реакция на поведение девочки, цель – подбадривание, чтобы поднять настроение Карине: «*Дурочка! Вот так дурочка! Здравствуйте! Да разве несчастные такие бывают? Разве у несчастных бывает такое роскошное синее платье, такой замечательный хвост с желтым бантом! Разве у несчастных бывает такой замечательный отец, который ничего для детей не жалеет! А какие у тебя брат с сестрой! А какая кошка!*».

В диалоге много оценочных реплик – восклицательные высказывания, благодаря которым диалог становится более живым: «*А какие у тебя брат с сестрой! А какая кошка!*»; «*Как он играл!*»; «*Какая красивая девочка!*». Также в реплике автора используется тактика перехода с одной темы на другую, с целью поднять настроение девочке: «*Хорошо играл. Но если хочешь знать, меня сегодня все спрашивали – что это за девочка с вами? Какая красивая девочка!*».

Есть реплика с негативной оценкой, в которой автор выражает свое недовольство по отношению к скрипачу, ставшему виновником плохого настроения Карины: «*А, ученик! Тоже мне красивый – да ты видела, как он ходит? Как верблюд. Шею вытянет, ноги волочит – шмяк, шмяк, шлеп, шлеп!*».

В раскрытии психологии коммуникантов большую роль играют слова автора в прямой речи и в комментарии: «*Карина сидела в середине пустого вагона, отвернувшись к окну. Хватаясь за поручни, я плюхнулась рядом и приобняла ее за плечо. Она вдруг обернулась, и я обомлела: столько безнадежного, взрослого отчаяния было в ее глазах, зеркальных от слез*» - данная ремарка показывает психологическое состояние Карины: угнетенность, отчаяние; и сочувствие к ней отношение автора «приобняла».

Диалоги в рассказах Дины Рубинной являются стилистическим средством изображения характеров героев, они живые, колоритные, впечатляющие; очень разнообразны по функции, по ролям участников, по используемым в них языковым средствам, комментариям, которые направляют восприятие всего рассказа.

В диалогическом единстве речь героев тесно связана со словами автора, сопровождающими прямую речь, комментариями, по ответным репликам геройни, у которой «свои счеты» с музыкой, выстраивается ее образ – пассивного человека, который в конце осуждает себя за то, что «когда-то ждали, но, так и не дождались».

Литературы

1. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики / М.М. Бахтин. – М.: Художественная литература, 1975.
2. Верещагин Е.М. Коммуникативные тактики как поле взаимодействия языка и культуры / Е.М. Верещагин // Русский язык и современность. Проблемы и перспективы развития русистики. Ч.1 – М.: ИЯ АН СССР, 1991.
3. Кухаренко В.А. Интерпретация текста: Учеб. Пособие для студентов пед. ин-тов по спец. № 2103 «Иностр. яз.». – 2-е изд.. перераб. – М.: Просвещение, 1988.
4. Формановская, Н.И. Речевое взаимодействие: коммуникация и прагматика / Н.И. Формановская. – М.: Издательство «Икар», 2007.
5. Шведова Н.Ю. К изучению русской диалогической речи. Реплики-повторы // Вопросы языкоznания. 1956, № 2. – С. 68.

УДК: 398.22

**Бекмухамедова Н.Х., к.филол.н.,
доцент ОшГУ**

Атрибуты эпического вооружения богатыря в качестве символики сновидений героического эпоса «Манас»

Макалада «Манас» эпосундагы каармандардын түш көрүүсүндөгү “кылыч” образ-символунун семантикасы жана мифтик-ритуалдык булактары каралган.

Ачыкчى сөздөр: миф, ритуал, архетип, семантика, амбиваленттүүлүк, баатырдык эпос, кереметтүү жомок, символика.

В статье рассматриваются семантика и мифо-ритуальные истоки образа-символа «меч» в сновидениях героев эпоса «Манас».

Ключевые слова: миф, ритуал, архетип, семантика, амбивалентность, героический эпос, волшебная сказка, символика.

This article observes semantics and rite-mythical sources of the image-symbol “sword” in the Manas epos dreams.

Keywords: myth, rite, archetype, semantics, heroic epos, magic fairy-tale, symbolic.

В сновидениях героев эпической трилогии часто присутствуют вещественные образы-символы, обозначающие бытовые предметы человеческой цивилизации, актуальные в жизни средневековой эпохи. Таких символов немного, и преобладают, в основном, предметы, тесно связанные с атрибутикой «эпического вооружения» богатыря. Поэтизация оружия является одним из общих традиционных мест эпической идеализации богатыря героических эпосов разных народов. Как отмечает Е.М. Мелетинский: «Классический тип богатыря складывается в атмосфере военной демократии, и в ней на первый план выдвигнуты черты воина» [1]. Среди всех видов вооружения сабля, клинок или меч в средние века – наиболее распространенный вид холодного оружия. Исторически такое оружие появляется в поздний период родоплеменной эпохи, когда общественное развитие привело к повсеместному распространению обработки железа и других металлов. Для енисейских кыргызов, по сведениям археологов, это тагарско-таштыкская эпоха, начало которой уходит вглубь VII века до нашей эры.

Если более древний атрибут вооружения эпического героя – стрелы с луком, использовались не только для набегов и сражений, но и для охоты на диких животных, то сабля служила только для целей войны. Именно поэтому меч или сабля в качестве знака воина, символа героической, воинской сути будущего сына Джакыпа обыгрывается сказителями в его сновидении.

Цель нашей статьи – отразить семантический спектр образа-символа «меч» (в символических сновидениях героев эпоса «Манас») и мифологические, ритуальные источники их сложения.

По варианту сказителя С.Каралаева, в сновидении отца будущего героя Манаса данный ключевой символ возникает во втором микросюжете многопланового сна, сразу же после микросюжета о ловчей птице беркуте. И в нем сновидец, являясь «действующим лицом» своего сна, попадает в некое «иное» сказочно-фантастическое пространство, таинственным образом обретя от невидимого божественного духа-кайыпа саблю Зулпукор:

Жана жатып түш көрсөм,
Тоодо жүрүп атыпмын.

*Продолжая спать, увидел, что во сне
Я хожу в высоких горах,*

Басып түшөр дайны жок,
Мен бир зоодо жүрүп атыпмын.
Ошо көргөн түшүмдө
Кайыбынан колума
Бир зулпукор **кылыч** табылды [2].

*Тщетно пытаясь спуститься.
Очутился я в неприступных скалах.
В этом моем сновидении
Вдруг в руках моих от кайыпа
Оказался меч Зулпукор.*

В средневековых легендах и сказаниях часто герои владеют чудесным оружием, которые получают названия. Так, в европейских сказаниях цикла о Короле Артуре известен меч Эскалибр, в польских преданиях – меч Щербец. На мусульманском востоке легенды сохранили название необычного меча Зульфикар, обладающего магическими свойствами и необычной формой (конец его был борозчатым, имевшим раздвоение) [3]. Легенды рассказывают, что первым владельцем его был некий мекканец, воевавший против пророка Мухаммеда. В одной из битв Зульфикар достается в качестве военного трофея пророку, а после его смерти переходит первому шиитскому имаму Хазрату Али. Согласно среднеазиатским народным легендам, когда Али не воевал, он оставлял Зульфикар висеть в воздухе, просто подбрасывая его, а в нужную минуту меч чудесным способом оказывался у него в руке. Считалось, что волшебный Зульфикар защищает границы мусульманского мира от врагов.

Вероятно, эти легенды были знакомы киргизским сказителям позднего времени, когда ислам был уже широко распространен в нашем народе. Легендарный образ Зульфикара оказался предпочтительней, чем просто образ “чудесного меча” для сновидения Джакыпа, тем более, что попутно он нес с собой и символическое значение военной защиты мусульманского мира от врагов, что особенно сопутствовало замыслу позднейших сказителей-творцов по созданию образа Манаса-мусульманина, боровшегося против захватчиков-капыров, то есть неверных.

Образ-символ меча Зулпукор продолжает возникать в сновидениях, посвященных рождению богатыря в третьей части трилогии Саякбая Карадаева «Сейтек». Манасчи сохраняет за символом Зулпукор его синкретический толковательный смысл как рождения сына-воина и борца за мусульманскую веру, укрепляя тем самым свою индивидуальную сказительскую традицию. Возмужавшему Сейтеку снится его дед Манас, дающий ему наставления, которые семантически воплощают древнеэпический мотив объявления предназначения судьбы внука – будущего богатыря. Вместе с наставлениями Манас далее во сне вручает меч Зулпукор и сам же поясняет в своей речи, что это означает рождение будущего сына, которого Сейтек должен назвать Кененом.

Однако не всегда в снах о рождении Манаса используется символ меча Зулпукор, им мог быть меч или сабля с другим названием (к примеру, Ачалбарс у С. Карадаева в записи К. Исмаилова), или просто «чудесный» меч, магическими свойствами напоминающий атрибут культурного героя героико-волшебных сказок: падение меча героя с неба или находка его в пути; острота лезвия, режущего каменные валуны, словно масло или мясо; способность удлинения в бою, чтобы достать на длинном расстоянии врага и т.п. Эти качества ярко сохранились в описании меча, увиденного во сне героем:

Шилтесем зоо быркырап,
Кылышымын каарына чыдабай,
Кара зоо кулай берди быркырап.
Түптүү тоону кулаттым,
Түз чапкандын баарысын
Талкан кылып ураттым.
Ташты чаап жол кылдым.
Чатырман токой черлерди

*От ударов скалы разбивались.
Не выдерживая остроты моего меча,
На кусочки скалы разлетались.
Могучие горы я разрушил.
Всё, что я прямо рубил,
Обращаясь в муку, развалилось.
Камни рубя, проторил я дорогу.
Запутанные лесные заросли*

Талкан кылып жойлоттум.
 Ташты бузуп жол кылдым,
 Дарыяны соолуттум,
 Бет алганды өрттөдүм.
 Өлөндүү жерге өрт койдум,
 Жаруу жерди жай кылдым.
 Жүргөнүм ээн жай, чет болду.
 Кылыштын шилтеген жагым
 өрттөндү.
 Бул эмне получу?
 Бул түшүмдү жоручу [4]!

*Обратив в муку, уничтожил.
 Раздробив валуны, проложил дорогу,
 Широкие реки иссушил,
 Все, что попадалось мне, огнем спалил.
 Речные долины огнем спалил,
 Крутые холмы разровнял,
 Сам я сделался ханом.
 Места, по которым ходил,
 Стали просторной равниной.
 Куда касался мой меч, все горело огнем.
 Что бы это значило?
 Растолкуй мой сон!*

В варианте манасчи Мамбета Чокморова в сюжете о рождении богатыря Манаса традиционно развивается сновиденческий мотив [5]. В нем также варьируется образ меча, с типичным описанием крови и способности возгораться огнем. Джакып видит во сне родоначальнику Калбюю, вручающую сновидцу меч, с двусторонним лезвиями: «бир мизинен кан аккан, бир мизинен от жанганд» (*с одного лезвия кровь стекает, с другого лезвия огонь загорается*). Калбюю напоминает, что это оружие принадлежало хану Ногою, а он, как известно, по мотивам родословной Манаса, развиваемых сказителями, является одним из его прародителей (прапрадедов).

Образ «чудесного» меча в качестве символа сновидения присутствует и во сне самого Манаса, предвещающем приход побратима и друга, верного соратника и помощника Алмамбета. Такая аналогия с образом меча в снах обоих героев используется сказителями для утверждения общности их внутреннего мира, равнозначности бойцовской, богатырской сущности, таланта военных вождей и полководцев. Почти идентичны микросюжеты снов с образом-символом “меч” у сказителей Сагымбая Орозбакова и Жусупа Мамая, связанные с толкованием образа Алмамбета. Они в свою очередь имеют много общего с вышеупомянутым микросюжетом сна о рождении Манаса. Вот как звучит фрагмент сна Манаса по варианту Сагымбая Орозбакова:

Байнеги алтын, сабы жез,
 Табылды жолдон мага кез.
 Сырты калын, өткүр миз,
 Учу кайки, мойну түз.
 Сынамакка кылышты
 Ташка чаптым ошо кез,
 Ташты кести эттен тез.
 “Курч экен” – деп, алганым.
 Байланып алып жаныма
 Бастьрып жүрүп калганым [6].

*Конец ножен его из золота,
 Ссередина - из меди.
 Нашел по дороге случайно.
 Поверхность плотная, лезвие острое,
 Конец выгнутый, шейка ровная.
 Чтобы проверить саблю,
 По камню его ударил.
 Камень разрезал быстрее, чем мясо.
 “Острая, однако” – сказал,
 Привязал к поясу.*

Амбивалентность символа “меч”, его противоположное смысловое значение в сновиденческом пространстве эпоса связывается с описанием ущербности, непригодности меча, невозможностью пользоваться им из-за повреждения, не подлежащего восстановлению. Такой символ сновидения предвещает гибель воина, трагический исход его жизни во время сражения в сюжетной трактовке его эпической судьбы.

Особенно ярко это отражено в сновидении Айчурек варианта С. Карадаева, которое она видит незадолго до гибели Семетея, собравшемуся совершить жертвоприношение на могиле отца по наущению Канчоро. В ее сновидении о гибели

Семетея после микросюжетов с ключевыми звериными и орнитоморфными символами, проявляющих свою амбивалентность, начиная с восьмого по ходу изложения микросюжета, появляются символы эпического вооружения богатыря, которые открываются образом меча Зулпукор. Далее следует боевая секира Ай-балта, ружье Ак-кельте, подзорная труба Чөң дүрбү, боевое копье Сыр-найза, шуба-панцирь Аколпок и боевой шлем Туулга. Все эти семь предметов вооружения воспевались уже в первой части трилогии в качестве личного вооружения богатыря Манаса, часто с мотивами их изготовления. Как и боевой конь, вооружение – такая же неотъемлемая часть богатыря, с которыми он неразлучен до самой смерти. Во сне Айчурек, предвещающей гибель Семетею, они изображаются в своем амбивалентном значении, как знак уже совершившейся смерти героя. Таково символическое значение “сломанного меча Зулпукор”:

Кыйкырып кындан чыгарса,
Кызырып мизи өрт болгон,
Кез келген жан мерт болгон.
Атаңдан калган зулпукор
Ортодон кыйрап сыныптыр.
Уруучу кудай уруптур,
Ушундай шумдук болуптур.
Кубанып душман өңүптур.
Бул эмне болучу? [7]

*Если с криком вынуть из ножен –
Лезвие краснея, вспыхивало огнем.
Кто попадался, тот замерство падал.
Этот Зулпукор, оставшийся от отца,
Треснув, посередине сломался.
Карающий бог наказал.
Такие бедовые дива творились,
Радуясь, враги подкрадывались.
Что бы это значило?*

Для обнаружения семантических и типологических истоков символики «сломанного вооружения» в микросюжетах рассматриваемого сновидения Айчурек, предвещающих смерть богатырю Семетею, очень интересны оказались для нас существовавшие у древних тюрков погребальные церемонии, описанные в труде казахстанского историка А.Бисенбаева «Мифы древних тюрков» [8]. Анализируя мифы, предания и археологические данные, ученый восстанавливает широко распространенные ритуальные действия при погребальных обрядах древних тюрков. Он отмечает, что при захоронении останков умершего в могилу опускали вместе с пеплом (при трупосожжении) все несгоревшие предметы – оружие, стремена, монеты, посуду, одежду. В позднейших погребальных обрядах, когда тело покойного, не придавая огню, опускали в могилу - также клали личные предметы вооружения и утвари покойного. При этом, в обоих случаях, наблюдалось особое ритуальное действие, которое совершалось с саблей или клинком. Как пишет исследователь: «Клинок покойного, после того как он раскалился на огне, ломали, так как он тоже должен был «умереть» и последовать за покойным в иной мир» [9]. Все это говорит о том, что сказители, создавая символику смерти, опирались на бытовавшие верования и ритуалы, которые совершались над воинским оружием уже после факта смерти человека, после длительной церемонии оплакивания (несколько дней), во время совершения захоронения тела покойного в могилу.

Раскрывая детали погребального обряда, бытовавшие у древних тюрков, связанные с другим боевым оружием – пикой (найза), историк А. Бисенбаев пишет, что существовали различные варианты совершения обряда «преломления пики». Если ее клали вместе с другим оружием на погребальный костер, то древко пики обычно сгорало, а наконечник плавился. Наш микросюжет сновидения с образом-символом Сыр-найзой ближе всего к погребальному обряду с сожжением на огне останков воина, так как пика выглядит оплавившейся:

Болоту ағып калыптыр,
Мокогу колдо калыптыр.
Найза мокоп айла жок,
Айла таппай турганда
Кыйкырык салып сан душман
Тегеректеп алыптыр [10].

*Сталь потекла оплавившись.
Наконечник остался в твоих руках.
Не наладить к пике его наконечник.
Когда стоял ты раздумывая,
С криками множество врагов
Окружило тебя.*

Как правило, после окончания сражения с поля битвы подбирали оружие противника в качестве трофея и вещественного подтверждения своей героической славы. С другой стороны, воин при жизни не имел морального права терять свое ружье, лишь смерть снимала с него ответственность. Поэтому в сновидении присутствует образ шлема, доставшегося врагу, который также означает гибель воина:

Көк темирден туулғаң
Табылғы жакса ок өтпес,
Жазайыл атса ок өтпес,
Опсуз орой душманга
Олжо болуп калыптыр
Бул эмне болучу [11]?

*Из синего железа твой шлем,
Если таволгу разжечь – не сгорает он,
Если из ружья пристрелить –
пули не пробивают его.
Чрезмерно разозленным врагам
стал он военным трофеем.
Чтобы это значило?*

Завершая описание погребального обряда древних тюрков, А. Бисенбаев касается и особого отношения к одежде воина: «Одежду умершего выворачивали наизнанку, все вещи намеренно портили, так как они должны были «умереть», чтобы последовать за своим господином в иной мир» [12].

Сновидение Айчурек также замыкает образ-символ верхней одежды богатыря – шубы-панциря Аколпок. Ее амбивалентность как испорченной одежды по описанию напоминает утварь из погребальной обрядности. Однако, оно подверглось модернизации со стороны сказителей: замене «вывернутой одежды» на «надевание ее героем-побратимом Канчоро», чтобы связать его образ с причиной смерти хозяина вещи Семетея с предательством своего побратима. Сновидение Айчурек не имеет эпического толкователя, так как все символические микросюжеты его – единого семантического смысла, понятного для всех – о предстоящей гибели героя. Сновидца только выражает запрет выезжать на могилу отца. Но, возможно, о гибели героя нельзя было говорить напрямую из-за страха – это табу, иначе оно могло сбыться, как например при проклятии.

Таким образом, в сновидениях эпоса образ-символ “меч”, найденный сновидцем, связан с семантикой успешной богатырской судьбы героя, его качествами вождя-хана, полководца, и восходит к ранним тюрко-монгольским богатырским сказкам и мифам. Вместе с тем, амбивалентное проявление символа в виде “сломавшегося меча” во сне служит знаком неминуемой гибели героя. Истоки образа-символа “сломанного меча” уходят своим корнями в глубь древних раннетюркских похоронных ритуалов и церемоний, как эмоциональное переживание, запечатлевшееся сначала в образной структуре обрядовых плачей и причитаний, а затем творчески обработанное и закрепленное сказителями в символических сновидениях эпоса.

Литература

1. Е.М. Мелетинский. Происхождение героического эпоса (Ранние формы и архаические памятники). – М. : Изд-во вост. лит., 1963. – С. 387.

2. Манас: С. Карадаевдин варианты боюнча / Туз.: А. Жайнакова, А. Акматалиев; сөздүктүү даярдаган А. Мамытов. Сүрөттөрү Т. Герцендики. – Б.: Туар, 2010. – С. 57-58.
3. М.Б. Пиотровский Зу-л-Факар // Ислам: Энциклопедический словарь. – М., Наука, 1991. – С. 79.
4. Манас: С. Карадаевдин варианты боюнча. – Б.: Туар, 2010. – С. 57-58.
5. М. Чокморов. Манас. Рукописный фонд НАН КР, инв.№
6. Манас: кыргыз элинин баатырдык эпосу. С Орозбаковдун варианты боюнча. РРУИАнын Ч. Айтматов атындагы тил жана адабият институту. Туз.: С. Мусаев. – Б.: Хан-Тенир, 2010. – С. 1053.
7. Семетей: Эпос / Саякбай Карадаевдин варианты боюнча. – Ф.: Адабият, 2-Китеп, 1989. – С. 288-289.
8. А. Бисенбаев. Мифы древних тюрков. – Алматы, 2007. – С. 78.
9. Там же, – С. 78.
10. Семетей: Эпос / Саякбай Карадаевдин варианты боюнча. – Ф.: Адабият, 2-Китеп, 1989. – С. 288-289.
11. Там же, – С. 289.
12. А. Бисенбаев. Мифы древних тюрков. – Алматы, 2007. – С. 81.

УДК: 413-561

**Жамширова Г.Ж. к.филол.н., доцент ОшГУ,
Матисаева Б.А., ОГПИ**

Антрапоцентрический характер провербальных средств в киргызском и русском языках

В данной статье рассматриваются провербальные средства языка в антропоцентрическом аспекте, что с человеком, с его видением, оценкой реалий, с характеристикой психологических особенностей личности – познавательных процессов, эмоционально-волевой стороны деятельности, индивидуально-типологических свойств личности.

This article is dedicated to the preverbal units of the language in the anthropological aspect.

В трудах лингвистов XXI в. таких как В. Гумбольдт, А.А. Потебня и других разрабатывается направление, что именно язык дает возможность осознать не только современную ментальность нации, но и в возвретия древних людей на мир, общество и самих себя, которые сохраняются сегодня в пословицах, поговорках, фразеологизмах, метафорах, символах культуры.

Единицы языка, которые приобрели символическое, эталонное, образно-метафорическое значение обобщают результаты собственно человеческого сознания, зафиксированные в мифах, легендах, ритуалах, обрядах, фольклорных и религиозных дискурсах, поэтических и прозаических художественных текстах, фразеологизмах и метафорах, символах и паремиях (пословицах и поговорках).

Исследования языковых явлений во взаимосвязи с сознанием, мышлением, духовной жизнью человека, национальной психологией, историей и культурой позволяет по-новому представить наиболее значимые фрагменты языковой картины мира (В.М. Богуславский).

Так, первоначальные элементы лингвистического знания о провербальном фонде формировались в процессе деятельности, связанной

с фиксацией пословиц, изучением их территориального распространения, созданием сборников пословиц. Сопоставительное изучение провербальных единиц выявляет, что признаками провербальных единиц является:

- семантическая емкость
- смысловая завершенность
- претензия на истинность
- философская глубина
- дидактичность, структурная завершенность
- лаконичность
- цитатность
- широкая употребительность

Как показывают исследования проводимые в данной области вышеуказанные признаки провербальных средств языка присущи как русскому так и кыргызскому языку.

Сопоставление провербальных единиц русского и кыргызского языков подтверждает уникальность этого явления на любом уровне языка, особенно, на лексическом и фразеологическом. Наиболее коммуникативными являются лексические и фразеологические уровни языка, так как они наиболее информативны, являясь способом порождения, развития, и хранения смыслов происходящими в языке и культуре. Фразеологическая система языка представляет собой особенный материал для исследования человеческой картины мира, ее общечеловеческих языковых сущностей, универсалий и элементов национальной культуры.

Исследователи фразеологии обратили внимание на избирательный – антропоцентрический характер фразеологической семантики. Фразеология покрывает преимущественно те участки действительности, которые непосредственно связаны с человеком, с его видением, оценкой реалий, с характеристикой психологических особенностей личности – познавательных процессов, эмоционально-волевой стороны деятельности, индивидуально-типологических свойств личности. При этом выделяются группы фразеологических единиц характеризующие темы:

- социальное положение: «голубая кровь» – человек дворянского, аристократического происхождения, «белая кость» – человек знатного происхождения, «черная кость» – человек незнатного происхождения; в кыргызском языке – «ак сөөк», «кара тапан», «кунары жок»;
- семейное положение или родственное отношение «соломенный вдовец» – мужчина, оставшийся временно без жены или не живший с ней, «старая дева» и «христова невеста» – женщина не бывшая замужем; «жесир доо» – иск к родственникам ушедшей жены о возврате калыма;
- социальное положение человека и его оценку, основанную на социально значимых качествах: «большая рука», «важная птица» – человек влиятельный, всемогущий; в кыргызском языке – «чөнтөгү калың», «чоң муштум», «чириген бай»; и соответственно человек бедный, неимущий – «птица низкого полета», «мелка сошка», «калиф на час» – «чор таман», «чөнтөгү тайкы»;
- черты характера человека: хитрость, лицемерие – «гусь лапчатый», «волк в овечьей шкуре», робость – «заячья душа», «куу такым», «сүү жүрөк», «куу капитал», «сүү жукпас»;
- умственные способности: позитивные – «светлая голова», «ходячая энциклопедия»; негативные – «дурия голова», «голова садовая»; «тишин чагуу», «жайдак төш»;

- внешние физические качества человека и состояние человека: «коломенская верста», «каланча пожарная», глухая тетеря», «слепая курица»; «мадыра баш», «кумурска бел», «кулагы жок».

Как показывают исследования тождественные и сходные по семантике фразеологические единицы могут существовать не только одноструктурных языках, но и в разноструктурных какими являются русский и кыргызские языки. К примеру, фразеологические единицы, обединенные по теме «льстить, подхалимничать – жасакерленүү, кошомат кылуу»:

таманын жалоо – лизать пятки у ноги
беш бүктөлүү – гнуться в три дуги
асты-үстүнө түшүү – ползать на брюхе

Тождественные или сходные по своей семантике фразеологические единицы в лингвистических исследованиях называют «идентичными». При этом высказывается предположение, что такие фразеологизмы могут существовать в самых различных разноструктурных языках: их типологическое сходство основано общности логических и образно-ассоциативных процессов мышления разных народов. Фактор общности образного видения мира народов является более интересным так как типологическая общность фразеологических единиц разных зависит от того, насколько общим является образ, в основании фразеологизма, то есть внутренняя форма ФЕ того или иного языка.

№	Значение ФЕ	ФЕ русском языке	ФЕ в кыргызском языке
1.	Пристально смотреть – Кадала кароо	Не отрывать глаз	Көзүн айрыбоо, албоо
2.	Уйти, убежать – Кетип калуу, качуу	Только пятки засверкали	Таман жылтыратуу
3.	Выражать безразличие Көңүл кош болуу	Махнуть рукой	Кол шилтөө
4.	Зазнаваться – көөп кетүү, бой көтөрүү	Задирать, поднимать нос	Мурдун көтөрүү
5.	Испытывать страх – коркуу, үрөйүү учуу	Сердце падает, обрывается	Жүрөгү түшүү
6.	Убить, уничтожить – өлтүрүү, жок кылуу	Снять/свернуть башку Положить/уложить на месте	Башын алуу Жайын табуу
7.	Надоедать, досаждать – Тажатуу, тынчтык бербөө	Прожужжать/протрубить все уши	Кулагынын кужурун алуу
8.	Быть бесстрашным, смелым Тайманбас, эр журек болуу	Глазом не моргнет	Көз ирмебөө
9.	Рисковать – Тобокелге салуу	Играть/шутить с огнем	От менен ойноо
10.	Чинить препятствия Тоскол болуу	Подставлять ногу/ножку	Бут тосуу

Антрапоцентрический характер провербальных средств в кыргызском и русском языках особенно ярко выражены в универсальности соматических фразеологизмов, что доказывалось в лингвистических работах не раз и подвергалось анализу в языках различного строя. Полная эквивалентность свойственна ФЕ с яркой образной мотивировкой целостного значения, основанного на каком-либо широко распространенном у самых разных народов фразеологическом образе. Самую большую активность проявляют соматические ФЕ:

голова пухнет -	башы шишишүү
голова кружится -	башы айлануу
глазом не моргнет-	көз ирмебөө
навострить / насторожить уши -	кулак түрүү
махнуть рукой -	кол шилтөө
задирать / поднимать нос	мурдун көтөрүү
сердце / падает / упало / оторвалось	жүрөгү түшүү
волосы становятся / встают / дыбом	төбө чачы тик туруу
поджимать / прижимать / хвост	куйругун кыпчуу
лизать пятки / ноги, руки	таманын жалоо
крутить голову / закрутить голову	башын айлантып алуу
прожужжать / протрубить все уши	кулагынын күжүрун алуу
садиться / сесть на голову	башка чыгуу
садиться / сечь на шею	мойнана минүү
смотреть глядеть глаза	көзүнө кароо
придерживать / придержать /	тилиин тыйуу
попридержать язык / язычок	көз айрыбоо / албоо
не отрывать / не отводить глаз	башын алуу
свернуть / снять голову /	оозу ачылуу, оозун ачуу
разевать / раскрывать урот	таман жылтыратуу
только пятки сверкают / засверкали	

Фразеологическая система, как одна из единиц провербияльного фонда языка представляет собой особенно уникальный материал для исследования человеческой картины мира, ее общечеловеческих языковых сущностей, универсалий и элементов национальной культуры. Это зеркало, в котором идентифицируется национальное самосознание.

Литературы

1. Бабкин А.М. Русская фразеология, ее развитие и источники. Л., «Наука», 1970, – С. 8-10.
2. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Национально культурная семантика русских фразеологизмов. // Словари и лингвострановедение. – М., 1982, – С. 89-97.
3. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. О своеобразии отражения мимики и жестов вербальными средствами // Вопросы языкоznания. 1981, №1.
4. Жамширова Г.Ж. Кыргызско-русский кыргызско-русский тематический фразеологический словарь. – Бишкек, 2000.
5. Копыленко М.М. Основы этнолингвистики. – Алматы, 1997.
6. Копыленко М.М. и Попова З.Д. Очерки по общей фразеологии. – Воронеж, 1978, – С. 144.
7. Молотков А.И. Фразеологизмы русского языка и принципы их лексикографического описания // Фразеологический словарь русского языка. – М., 1967. – С. 7-23.
8. Ураскин В.В. Сравнительное изучение и этимологизация фразеологизмов в тюркских языках // Проблемы этимологии тюркских языков. – Алма-Ата, 1990.
9. Яранцев Р.И. Словарь справочник по русской фразеологии. – М. 1985.

УДК: 413-561

**Жамширова Г.Ж. к.филол.н., доцент ОшГУ,
Матисаева Б.А. ОГПИ**

Провербальные средства языка как ценный материал при изучении этнолингвистики

Макалада этникалык коомчулуктун чындыгын чагылдырууда орус жана кыргыз тилдериндеги провербиялдык каражасттарынын орду каралды.

В данной статье рассматривается роль провербальных средств русского и кыргызского языков в интерпретации действительности определенной этнической общности.

This article deals with the role of preverbal means of Russian and Kyrgyz languages in interpretation of reality of the definite ethnical society.

Представители учений о языке вплоть до XVIII не рассматривали в своих трудах взаимосвязь языка с его носителем – народом. Это происходило потому что, лингвистические учения Индии, Китая, Греции и Рима, Европы в Средние века и в период Возрождения рассматривали только родную речь, не было сравнительного изучения языков. Впервые сопоставительное изучение языков было начато арабскими языковедами, что было связано с необходимостью обучать арабскому языку другие народы в связи с распространением Корана, который запрещался переводить на другие языки. Первый известный науке тюрколог – лингвист, этнограф, фольклорист, творивший в XI веке Махмуд Кашкари, отмечал, что «экстралингвистические» факторы (уклад жизни, род занятий, особенности географической среды и др.) оказывают большое влияние на язык, обуславливают наличие в нем тех или иных слов и выражений.

Изучение провербальных средств языка разноэтносных языковых личностей позволяет выявить особенности психического, внутреннего, ментального мира представителей определенной этнической общности, языкового коллектива, его менталитет.

Большая часть информации о мире приходит к человеку через язык, именно через язык осознаем не только современную ментальность нации, но и в воззрения древних людей на мир, общество и самих себя.

Исследования многих лингвистов показывают, что провербальные средства в речи выступают в комплексе, придавая ей образность и экспрессию. И это подтверждается тем, что наиболее коммуникативными являются лексические и фразеологические уровни языка, так как они наиболее информативны, являясь способом порождения, развития, рецепции и хранения смыслов и являются смысловыми трансформациями, происходящими в языке и культуре. Наилучшим образом это выражено в труде З.Г. Ураскина [8, 70].

« ...как показывает анализ материалов тюркских языков во фразеологических единицах откладываются, застывают значимые явления, события; взгляды, относящиеся к различным периодам истории народа».

В подтверждении высказывания ученого можно привести в пример кыргызский фразеологизм «теө чечкендей болуу» (букв. «стать таким, когда развязываешь верблюда») который обозначает «быть в опозоренном, оказаться в невыгодном положении» связано с историческими фактами. Когда бай, бии устраивали свадьбы, празднества, наряду с национальными играми (күрөш, кыз куумай, улак) к месту состязания привязывали девять голов скота «жандық» (верблюда, коня, корову, баранов

и.т.п.) и кто-то из рабынь только совершенно раздетая, прилюдно могла отвязать, и забрать скот и получить свободу. Женщины, раздевшись, прикрываясь распущенными длинными волосами, под улюлюканья праздной толпы, ради свободы шли на этот поступок.

Фразеологизмы, входящие в провербальные средства языка, отражают не столько предметный мир, сколько своеобразное его видение. Их национально-культурная, культурно-историческая ценность заключается в том, что ФЕ своеобразно интерпретируют действительность через призму житейского опыта и национального самосознания. Так, например, понятие *исправить человека насильственным путем* передано на русский и кыргызский язык фразеологизмами, содержащими разные образы, которые основаны на своеобразии житейского опыта и видения мира «надеть смирильную рубашку» и *тезге салу*. Данное понятие интерпретируется в русском языке как процесс *надевания спецрубашки, ограничивающей лишние, ненужные движения человека*, а в кыргызском как процесс *пропускания человека через правилку*, т.е. через специальное оборудование. В основе ФЕ в русском языке лежит образ человека, страдающего буйным помешательством и специального приспособления для таких больных; ощущается тяжелое последствие *исправления человека насильственным путем*. Образ, лежащий в основе кыргызского фразеологизма, связан не с самим человеком, а с юртой и изготовлением необходимых материалов для её постройки. Этот образ ярко отражает кочевой образ жизни кыргызов через своеобразие жизненного уклада. Таким образом, смирильный процесс интерпретируется не как прямое принуждение человека изменить свое поведение, и как выпрямление предмета быта, т.к. слово «тез» означает *правилка*, т.е. оборудование для изготовления кереге и уук. *Тезге салуу* в образно-фразеологическом плане означает перевоспитание человека в необходимом русле, отвечающем требованиям обычая и традициями кочевых кыргызов.

Устойчивые сочетания (фразеологические единства, сращения, т.е. идиомы, фразеологические выражения, афоризмы, пословично-поговорочные выражения) следует считать наиболее ценным лингвокультурологическим материалом.

Исследователи отмечают, что фразеологизмы, метафоры, пословицы, поговорки, т.е. провербальные средства языка, представляют ценнейший источник сведений о культуре и менталитете народа, в них как бы законсервированы мифы, легенды, обычаи. Известный русский языковед Б.А. Ларин не без основания считал: «Фразеологизмы всегда косвенно отражают взгляды народа, общественный строй, идеологию своей эпохи. Отражают - как свет утра отражается в капле росы». В группе безэквивалентных ФЕ имеются единицы с отдельными образными аналогиями. Так, русские фразеологизмы, имеющие тематику *уничтожать, расправляться*: стереть с лица земли, предавать огню и мечу, превращать в прах, стереть / истереть / в мелкий порошок имеют сходную логико-семантическую основу с кыргызскими фразеологизмами: *жер менен жексен кылуу, кулун көккө сапыруу, таши-талканын чыгаруу, түкүм курут кылуу* и.т.д. другие фразеологические единицы этой же семантической группы – *кызыл кереге кылуу, талпагын ташка жайуу, түндүгүн түшүрүү* являются сугубо национальными, так как в них национальная специфика фразеологического образа резко противопоставлена фразеологизмам русского языка, а входящие в их состав лексические компоненты включаются в разряд национально-культурных компонентов, т.е. в разряд фоновой лексики: «*кереге*», «*талпак*», «*түндүк*» – атрибуты кыргызского национального быта, юрты.

Сходство фразеологизмов русского языка с кыргызскими проявляется при полном отсутствии эквивалентности на глубинном уровне: в однотипности самой логико-семантической схемы построения фразеологической семантики. Как показывает материал,

такая форма структурно-типологического сходения разноязычных ФЕ возможно при полном отсутствии параллелизма их лексического состава:

- жакасын карману – разводить руками – «удивляться»
- сызга олтуруп калуу – оставаться ни с чем – «обманываться в расчетах, терпеть неудачу»
- арасына от жагуу - мутить воду – «вносить смуту, раздор между кем – л».

Обзор современной теоретической литературы показывает единство мнений в одном: устойчивые сочетания (фразеологические единства, сращения, т.е. идиомы, фразеологические выражения, афоризмы, пословично-поговорочные выражения) следует считать наиболее ценным этнолингвистическим материалом.

Литературы

1. Бабкин А.М. Русская фразеология, ее развитие и источники. Л., «Наука», 1970, – С. 8-10.
2. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Национально культурная семантика русских фразеологизмов. // Словари и лингвострановедение. – М., 1982, – С. 89-97.
3. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. О своеобразии отражения мимики и жестов вербальными средствами // Вопросы языкоznания. 1981, №1.
4. Жамширова Г.Ж. Кыргызско-русский кыргызско-русский тематический фразеологический словарь. – Бишкек, 2000.
5. Копыленко М.М. Основы этнолингвистики. – Алматы, 1997.
6. Копыленко М.М. и Попова З.Д. Очерки по общей фразеологии. – Воронеж, 1978, – С. 144.
7. Молотков А.И. Фразеологизмы русского языка и принципы их лексикографического описания // Фразеологический словарь русского языка. – М., 1967, – С. 7-23.
8. Ураскин В.В. Сравнительное изучение и этимологизация фразеологизмов в тюркских языках // Проблемы этимологии тюркских языков. – Алма-Ата, – С. 1990.
9. Яранцев Р.И. Словарь справочник по русской фразеологии. – М. 1985.

УДК: 81:39: 415.412.4

**Жуманалиева Г.Ч., Сыдыков А.Н.,
Ураимова Г.М., ОшГУ**

О генезисе этнонима «кыргыз»

В статье анализируется этимология этнонима «кыргыз».

Ачык сөздөр: этнос, этногенез, этнонимия, взаимодействие этносов, аналогия, аутентичность.

Макалада «кыргыз» этнониминин этимологиясы талданат.

Ключевые слова: этнос, этногенез, этнонимия, этностордун карым-катнашы, аналогия, аутенттүүлүк.

In this article is analyzed etymology of ethnonym “kyrgyz”.

Key words: ethnicity, ethnogenesis, ethnonyms, interaction of ethnic groups, analogy, authenticity.

В последнее время появились многочисленные научные, публицистические и фольклорные работы, посвященные изучению истории становления кыргызского народа.

Особое место в их числе занимают труды по этногенезу кыргызских племен и родов, так называемые *санжыра*.

Фундаментальными являются труды С. Аттокурова «Кыргыз санжырасы», С. Закирова «Кыргыз санжырасы», О. Айтymbетова «Кара кыргыз», К. Сыдыковой «Кыргыз тарыхы», О. Караева «Көөнө түрктөр тарыхы», Ч. Уметалиевой-Баялиевой «Этногенез кыргызов: музико-этнографический аспект» и другие.

Отмеченные выше работы и другие исследования киргизских историков, этнографов, лингвистов по этнонимии показывают, что в республике накоплен достаточно солидный научный опыт.

То, что написано, является богатым этнографическим материалом, но носит в основном статичный характер. Нет работ по теоретическим проблемам этнонимии – учения об этнонимах.

Этнонимия киргизского народа, несмотря на огромную историческую, лингвистическую и этнографическую информацию, не была предметом обобщения, детальной разработки и специального исследования. Имеющиеся же этнографические и этнолингвистические работы затрагивают лишь частные вопросы этнонимии.

Научная этимологическая классификация этнонимов по их семантике еще впереди. Не выделены этнонимы тотемного происхождения, патронимические этнонимы, связанные с мифическими или реальными предками или родоначальниками, топонимические, гидронимические, зоонимические, космогонические и т.д. и т.п.

Киргизия – один из древнейших очагов цивилизации человечества. На его территории сходились торговые пути, связывающие Восток с Западом, создавались крупнейшие государства. Как они создавались? Кто их создавал? Каков этнический состав был у этих государств? Эти и другие проблемы принадлежат к числу наиболее сложных и спорных аспектов этнической истории Средней Азии [2, 60].

Основоположниками изучения этнического сложения современных *кыргызов* по праву должны считаться русские ученые: П.И. Рычков, В.В. Радлов, С.М. Абрамзон, В.В. Бартольд, А.Н. Бернштам и многие другие, которые внесли весомый вклад в разработку этой проблемы.

Для правильного понимания этнических процессов, приведших к образованию киргизской народности, известное значение имеет та или иная трактовка вопроса о самом этнониме «*кыргыз*». Самые ранние упоминания о *кыргызах* содержатся в трудах восточных авторов, как-то: китайских, персидских, арабских; затем греческих, римских, российских; а также в древнетюркских рунических надписях.

Так, например, пишет китайский историк Сыма Цян: «В 201г. до н.э. Огуз-хан (старший сын Маодуня) двинул свои орды на запад и завоевал владение Гяньгунь (варианты: гэгунь, цигу, кигу)». В средневековых китайских источниках этноним *кыргыз* именуется: *сицзысы* (тексты Танской империи), *цзилицзысы* (Юань), *цзянъ-гунь* (Хань).

Греческие источники именуют: *херкис*, *киркиз*, арабские и персидские источники – *хыргыз*, *хырхыр*.

Впоследствии в источниках ханзу (Китай) именовались *жийечу*, *чийигу*, *хегес*, *хякяс*, *шатас*, *жылыс*, *булуты* (скорее *бурут* или *бурут*, по мнению ученых, из монгольского языка, означающие люди хребта, поскольку звук *r* в китайском языке отсутствует).

Сун Йан (1310-1381), творивший в эпоху Минской империи, написал книгу «История Юань», где, опираясь на легенды, трактует этимологию этнонима *кыргыз* от *кырк-ууз*, *кырк-огуз*, якобы сорок китаянок вышли замуж за огузов и от них пошел род кыргызов.

Татарский ученый Ади Атластов и некоторые другие связывают появление этнонима *кыргыз* с древними огузами и их каганом Огуз-ханом, который правил 4600 лет назад до н.э.

Турецкий ученый Нажип Асим (1896г.) пишет, что древние тюрки большие котловины называли *огуз* (өгүз, гуз), вероятно, это слово дало толчок появлению этнонимов *огузы*, *гузы*, *кыргыз*. Этого же мнения придерживаются татарский ученый Мухаммет Мурат Рамзи и легендарный Абулгази Багатурхан в труде “Родословная тюрков.”.

О происхождении кыргызов сохранились многочисленные легенды: *кыргуз*, *кыргызбай*, *кырк кыз*, *кырк гуз*, *кырк жуз*, т.е. *кырк уруу* (*сорок племен*). Ср.: у казахов *улуу жуз*, *ортос жуз*, *кичи жуз* [2, 60-63].

Самой распространенной, зафиксированной практически всеми учеными мира, легендой является предание о *кырк кыз* (*сорок девушек*).

Вариантов у этой легенды много. В качестве иллюстрации мы приведем один из основных вариантов легенды о сорока девушках.

“Когда-то, в незапамятные времена, принцесса со своими сорока нукерами (дворовыми девушками) вышла далеко на прогулку (“прогулка” в киргизском менталитете вплоть до XIX века означала многодневную охоту на диких зверей. Кроме того надо учесть, что все женщины соответствующего возраста были не только хранителями очага, материами, но и прекрасными воинами).

Когда они вернулись с прогулки, то увидели, что их аил дотла разгромлен врагами. В живых осталась только одна красная собака. Вот от этих сорока девушек – кырк кыз и пошел род кыргызов” [1, 233].

Легенда заканчивается многозначительна, с одной стороны, сохраняя тотемный вариант происхождения народа, с другой стороны, оставляя потомкам пищу для размышлений: либо они (девушки) были пленены врагами, либо отвоевали свой народ от них.

В любом случае, якобы, кыргызы произошли от *кырк кыз*. То есть происходит фонетическая транслитерация *кырк кыз*=*кыргыз*. Такова народная этимология.

Еще одним верным источником является то, как называли тот или иной народ соседи. Фарсоязычные народы всегда были соседями кыргызов. Они называли их *кыргуз*, т.е. племена гузов, которые живут в горах (кыр – хребты гор).

Так, русские называли германцев *немцами*, те, в свою очередь – галлийцев *франками*, а в азиатском континенте иранцев – *персами* (по звунию с языком *фарси*), миллиардный китайский народ получил имя по названию древней династии Хань, а другие азиатские народы их называют *кытай*, англичане *China* и т.д. и т.п. И таких примеров в мире не счесть.

Конфедерация наций в США получила новый этоним по названию континента Америка, а название континента в свою очередь восходит к имени человека (Америго де Веспуччи). Но американцами называют только граждан США. К имени человека восходит современный этоним *узбеки*, к местности – *украинцы*, к тотемизму – *турки*, *майя* и другие многочисленные азиатские африканские, индейские племена.

В истории много примеров, когда политический союз или административная принадлежность дают новое название целому государству или народу. Таковыми являются Россия, Германия, США, Китай, Индия, Казахстан, Великобритания. Список можно продолжать.

Так, В.В. Радлов первым обратил внимание на политический характер происхождения этнонима *кыргыз*, сказав, что *жуз* (сто) означает в древнетюркских языках группу племен по количеству, и, сравнив это явление с казахскими племенами *Улуу жуз*, *Орто жуз*, *Кичи жуз*. Сингармонизм тюркских языков вполне предполагает

транслитерацию *кырк* жуз на *кыргыз*, т.е. народ состоящий из сорока племен. В киргизском языке сохранился фразеологизм *кырк уруу кыргыз* (ср.: *кырк уруу*, *кырк чоро*, *кырк жигит*, *кырк аш*, *кырк челек*, *кырк күн аза күтүү*, *кырк чилтен*). Народные сказители говорят о том же [2, 63].

Если поставить себе целью выяснение общих принципов наименования разных племен и народов мира, то эта задача выполнима. Иными словами, возможна общая типология этнонимических значений, разумеется, в том случае, если привлекается надежный и этимологически достоверный материал. Еще раз подчеркнем: для создания типологии этнонимических систем наука пока не располагает необходимой исследовательской базой. Возможен лишь перечень разнообразных способов наименования этнических общностей – тех способов, которые выявлены на материале этнонимов различных народов мира. Речь идет о так называемых этнонимических универсалиях, встречаемых в этнографии практически всего земного шара.

Попробуем обнаружить аналогии уже известным нам этнонимам славян, балтов, уральцев и в других языковых семьях.

Внешним признаком осознания людьми своей принадлежности к тому или иному этносу является этническое самоназвание. Речь идет именно о самоназвании, а не о наименовании этноса вообще – этнониме. С этой точки зрения требует уточнения известный тезис о том, что само наличие такого наименования – этнонаима – свидетельствует об осознанности членами этноса их особого единства и отличия от членов других подобных общностей.

Весьма многочисленны этнонимы со значением «мужчина, человек, люди», «настоящий человек» с противопоставлением «свой - чужой». Ряд этнонимов монголо-туркских народов происходит от слова *мон* «человек», индоевропейских народов – от слова *ман* «человек». Это же значение содержится в этнонаимах Сибири и Дальнего Востока: *айны*, *нанайцы*, *нивхи*, *омоки*, *луораветланы*, *кеты*. Самоназвание американских эскимосов – *инуит* «люди»; это же значение присутствует и в общем самоназвании народов Америки, говорящих на атапасских языках, *ш* – *дene*. (В современном киргизском языке слово *дene* означает *тело человека*, что еще раз доказывает тезис о том, что языки индейцев являются родственными алтайской семье языков). Самоназвание немцев – *deutsch* восходит к древнегерманскому слову **teuta* «люди, народ»: отсюда и латинское обозначение немцев *teutones* «тевтоны». Самоназвание мариев – *мари* (муж, мужчина); удмуртов – (*уд*) *мурт* или (*урд*) *мурт* (*мурт* – человек, муж); коми – *морт* (человек) и т.д. Самоназвание ненцев – *ненэ* «муж, мужчина, человек»; часть ненцев называют себя *хасава* «человек, мужчина»; самоназвание нганасан – *нганасан* «человек». Азиатские эскимосы называют себя *нгит* «человек, люди»; американские – *инуит* «люди»; так же этимологизируется самоназвание *алеутов*.

Чукчи называют себя *лыгъорвэтлян* «настоящие люди»; нивхи – *н'ивх* (амурский диалект) или *н'иг'вн/н'ивгн* (восточно сахалинский диалект), что означает «человек».

Самоназвание кетов – *кет* «человек». Самоназвание многих тайских народов – *mai/mhaai* восходит к слову со значением «человек».

Японцы себя называют *нихонжи* (*nihonjin*), где *ни* означает “солнце, день”, *хон* – “основа, книга”, *жин* – “человек” [2, 64].

Мы склонны придерживаться мнения ученых, которые считают, что второй компонент этнонаима «*кыргыз*» на древнетюркских языках означает «человек».

Сравните: алтайские ойраты говорят *алтай кижси* (человек), тувинцы – *кижси*, кыпчаки – *кизи*, казахи – *kisi*, кыргызы – *киши*, у западных тюрков – *кызы*, у современных кыргызов *кыз* (в диалектных формах *кыс*) означает «девочка». Далее встречаются различные варианты компонента *гыз* – *гүз* – *өгүз* – *гуз* – *огуз* – *уз* – *үуз* или *угуз* со значением «люди». Н.: в эпосе «Манас» – антропоним *Үгүз хан*, в исторических анналах –

этноним *огузы*, этнотопоним – *Жети-Өгүз* (в Иссык-Кульской области), современный этноним *гагаузы* (в Молдавии) [1, 236].

Аутентичность этнонима может быть удостоверена записью на языке этноса, который является его носителем, или созвучием произношений на разных языках, на которых он был записан.

Кыргызы и в древности, и в Средние века описаны в качестве этноса, подобно хуннам, динлинам, тюркам, уйгурам, киданям, карлукам, монголам и другим. Поскольку термин «*кыргыз*» присутствует в текстах, относящихся к самим кыргызам, совершенно очевидно, что он являлся самоназванием этого народа и остается таковым и поныне. Никаких оснований для того, чтобы подвергать сомнению аутентичность этнонима «*кыргызы*», в самих источниках нет.

Итак, аналогии мы нашли, ну и что же дальше? Какие семантические типы более древние и какие более ранние? Или они возникли все одновременно в разных языковых группах; есть ли в каждой из них ведущий, преобладающий этнонимический тип?

Вопросы эти, невольно возникающие при знакомстве с этнонимами, приводят к еще более твердому убеждению: как все-таки несмотря на скучность полученных к настоящему времени результатов, нужна сравнительная типология этнонимов.

Если отбросить в сторону мифологизированное (*непорочное зачатие*), тотемизированное (*бөрү, ит, бугу* и т.д.) происхождение народа, магическую привязанность к сакральным числам или местности, то можно сделать следующие выводы:

1. Народная этимология *кырк* *кызы=кыргыз*, притом на самой реальной почве, а не мифологизированной, является близкой к истине.
2. Название *кыр гуз*, данное соседями является верным источником для интерпретации этнонима *кыргыз*.
3. Компонент *гыз* из древнетюркского языка означает “человек”, следовательно, *кыргыз* – “люди гор” (люди, живущие в горах).
4. Конфедерация племен, *кырк-жуз= кыргыз* также претендует на истину как политический союз.

Литература

1. Бартольд В.В. Киргизы. Исторический очерк. Том 1. – М., 1963. – С. 411.
2. Сыдыков А.Н. Этнолингвистика: опыт ретроспективы. – Б., 2011. – С. 236.

УДК: 82-31

Исакова М.Т., ОшГУ
mika_isakova@mail.ru

Эмотивное пространство текста (на примере романа Т. Касымбекова «Сломанный меч»)

Макалада көркөм тексттин категориялары жана анын интерпретациялоо жолдору каралган. Автор Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романына эмотивдүү мейкиндик көз карашында анализ жүргүзөт.

В статье рассматриваются категории художественного текста и пути его интерпретации. Автор анализирует роман Т. Касымбекова «Сломанный меч» с точки зрения эмотивного пространства.

In the article the categories of literary text and the ways of its interpretation are considered. The author analyses the novel of T. Kasimbekov «The broken sword» from the view point of emotive space.

Ключевые слова: антропоцентричность, эмотивный смысл, рефлексивы, регулятивы, эмоциональность текста.

Художественный текст в первую очередь соотносится с миром эмоций и чувств человека. Исследование эмотивной лексики интересно тем, что об истинной природе человеческих чувств, страстей, эмоций, об их силе можно узнать благодаря той форме, которую они приобретают, попадая из внутреннего мира во внешний, то есть благодаря слову. Изучение именно такой лексики является важным и необходимым для осознания идеиного смысла художественного текста и для понимания человеческой психологии в целом.

Основополагающие категории художественного текста – автор и персонаж, которые всегда занимают центральное положение в художественном произведении вследствие его антропоцентричности. Это обуславливает и путь интерпретации художественного текста, в основе которого лежит антропоцентрический подход.

Чувства, которые автор приписывает персонажу, предстают в тексте как объективно существующие в действительности (диктальные), а чувства, испытываемые автором и выражаемые им, имеют субъективную окраску (модальные). В целостном тексте гармонически переплетаются диктально-эмотивные смыслы (уровень персонажа) и модально-эмотивные смыслы (уровень авторского сознания), совокупность которых и составляет ядро эмотивного содержания текста.

Образ автора и образы персонажей – фигуры не равновеликие в художественном произведении. Сознание героя, его чувства и желания со всех сторон охвачены сознанием автора о нем и его мире. Выделяя в качестве отдельного объекта исследования эмоциональную структуру образов персонажей, мы понимаем относительную условность их независимости от автора в контексте целого произведения. В связи с этим при относительно безграничном многообразии текстовых эмотивных смыслов можно выделить две типологические разновидности: эмотивные смыслы, включенные в структуру образа персонажа, и эмотивные смыслы, включенные в структуру образа автора.

Разновидности эмотивных смыслов в структуре образов персонажей.

Персонаж является одной из основных частей текста. В связи с этим эмотивные смыслы, включаемые в его содержательную структуру, обладают особой информативной значимостью в тексте. Эмоции персонажа изображаются как особая психологическая реальность. Извлечение из текста эмотивной лексики и рассмотрение её в изоляции от текста дает лишь приблизительное, самое поверхностное представление о наборе эмотивных смыслов, реализующихся в тексте в целом.

Эмотивные смыслы имеют различный ранг значимости в тексте, что обнаруживает анализ их структурно-синтаксического воплощения, т.е. анализ употребления эмотивной лексики в различных контекстных условиях. Поэтому Л.Г. Бабенко [1, 124] предлагает выделять контекстологические эмотивные смыслы:

- фразовые эмотивные смыслы;
- фрагментные эмотивные смыслы;
- общетекстовые эмотивные смыслы.

Минимальной развернутостью в тексте (существуют только в рамках фразы) характеризуются фразовые эмотивные смыслы. Обычно эти смыслы имеют сопровождающий, дополнительный характер и уточняют, обогащают эмоциями различные действия, состояния персонажа.

Встречаются и такие единичные фразовые эмотивные смыслы, которые приобретают особую стилистическую значимость и выходят за рамки частного контекста.

Фрагментные эмотивные смыслы обычно совпадают с микротемой отдельного текстового фрагмента, сложного стилистического целого. Цепочки фраз, показывающие динамику эмотивных смыслов, функционируя в рамках одного текстового фрагмента, цементируют и скрепляют его. Разного рода фрагментные эмотивные смыслы способны воплощаться при помощи различных композиционных форм речи: повествования, описания, рассуждения, эмотивного диалога, разных форм внутренней речи.

Условием бытования общетекстовых эмотивных смыслов является целостный текст. Проводником этих смыслов является в первую очередь эмотивная лексика. Фразовые и фрагментные эмотивные смыслы также создаются эмотивной лексикой, обладающей при этом эффектом, оказывающим воздействие на контекст, и в то же время конкретизирующими контексте.

Эмотивные смыслы, включаемые в структуру персонажей, неравноценны по значимости в тексте, имеют разную функциональную направленность в создании образа литературного героя. В связи с этим можно выделить следующие их типологические разновидности: интерпретационно-характерологические, эмоционально-жестовые и эмоционально-оценочные.

1. Интепретационно-характерологические эмотивные смыслы – это основные эмотивные смыслы в структуре образа персонажа. Они олицетворяют скрытое от глаз состояние души. Этот тип эмотивных смыслов в большей степени тяготеют к обязательной манифестиации лексическими средствами.

Семантика интерпретационных эмотивных смыслов может варьироваться в зависимости от форм их воплощения. Фразовые эмотивные смыслы обычно интерпретируются как одномоментные отклики на ситуацию. Общетекстовые эмотивные смыслы, как правило, отражают доминирующее в жизни персонажа эмоциональное состояние.

2. Эмоционально-жестовые эмотивные смыслы. Главное их предназначение – символизировать поведением, жестами внутреннюю, скрытую эмоциональную жизнь персонажа. Выявление особенностей моторной экспрессии чрезвычайно важно для анализа художественного текста, потому что вскрывает портретную характеристику персонажа. Мотивация жестов эмоциями передается либо зависимыми конкретизирующими словами с эмотивной семантикой, либо содержанием всего текстового фрагмента. Чувства героев могут передаваться через лексику, обозначающую звуки речи (слова типа бормотать, молить, возмущаться, визжать и т.д.), проявляться в физиологических жестах (лексика типа вздохнуть, вздрогнуть, сморщиться), в характере зрительного восприятия (засмотреться, оглядеть), в движении (бухнуться, вихляться и т.д.).

3. Эмоционально-оценочные эмотивные смыслы. Условия их бытования – оценочные высказывания персонажей, которые можно отнести к высказываниям – экспрессивам. Вследствие того, что эмоциональные состояния, которые отражаются в тексте, могут касаться как говорящего, так и собеседника, выделяются две типологические разновидности эмотивно-оценочных высказываний: эмотивно-оценочные рефлексивы и эмотивно-оценочные регулятивы [3, 94].

1). Эмотивно-оценочные рефлексивы. Их отличительная особенность – замкнутость в субъекте, направленность на самого говорящего. Основное средство их проявления – общеоценочная эмотивная лексика, междометия, частицы, коннативно-эмотивная лексика.

2). Эмотивно-оценочные регулятивы. Данный тип оценочных высказываний характеризуется ориентацией на собеседника и включает при этом все виды похвал и

оскорблений. Основное средство проявления – коннотативно-эмотивная лексика, ярче всего показывающая межличностные отношения. Условия ее бытования – прямая речь персонажей. Мотивы использования эмоционально-оценочных регулятивов – самые разные, чаще всего это реакция на поступки других персонажей.

Итак, образ персонажа вне текстовых связей – это схема, скелет, который приобретает смысл только в контексте всего произведения и прежде всего в контексте авторских интенций. В связи со сказанным особо важным представляется рассмотрение эмотивных смыслов в структуре образа автора.

Разновидности эмотивных смыслов в структуре образа автора.

Художественный текст формируется образом автора и его точкой зрения на объект изображения, поэтому изучение интенциональных (целенаправленно созданных) эмотивных смыслов помогает полному раскрытию образа автора литературного произведения. В плане содержания (объект оценки) интенциональные эмотивные смыслы с учетом их направленности подразделяют на:

- Персонажные (представляют эмоциональную оценку персонажа)
- Ситуативные (представляют эмоциональную оценку конкретной текстовой ситуации)
 - Частно-событийные (эмоциональная оценка частного события)
 - Глобально-событийные (эмоциональная оценка события, играющего важную роль в целом тексте).

Модальные эмотивные смыслы могут быть выражены имплицитно – скрыто, неявно и эксплицитно – явно, открыто.

Авторская концепция определяет иерархию эмотивных смыслов в тексте и определяет доминанту в их многоголосии, тем самым фактически задает общую эмоциональную тональность текста, которая по своему генезису специально создана, порождена мировидением автора.

Эмоциональность текста питается всеми эмотивными смыслами, эксплицитными и имплицитными, диктальными и модальными, выраженными в тексте, поэтому она зависит от всего содержания текста в целом и прежде всего от его эмотивного содержания. Существенная черта текста – его многокомпонентность, многозвучие. Полифонизм эмоциональных смыслов возникает в результате взаимодействия уровня образа автора и уровня образов персонажей. Но при всей сложности эмотивного содержания текста обычно в нем ощущается ориентация на актуализацию определенного эмоциональной тональности всего текста в целом. Гармоническое единство тональности скрепляет текст и обуславливает его смысловую целостность.

Подведем итог, эмотивные смыслы, включенные в структуру образа персонажа, функционально подразделяются на интерпретационные (характерологические и изобразительно-жестовые) и эмоционально-оценочные смыслы.

Первые интерпретируют с позиции автора эмоциональное состояние персонажа и проявление этого состояния во внешности, жестах, поведении, речи; вторые являются средством эмоциональной оценки персонажа и с позиций автора, и с позиций других персонажей.

Эмотивные смыслы, характерные для образа автора, по своей природе интенциональны. Это внутренние, запрограммированные автором смыслы, выражающие его эмотивные интенции.

В историческом романе Т. Касымбекова «Сломанный меч» нашла художественное воплощение взаимосвязь нравственных коллизий и глубоких исторических перемен в жизни кыргызского народа. Образ автора не имеет яркого выражения, в то время как эмотивное пространство персонажей, относящееся к разряду основных содержательных универсалий текста, обладает особой информативной значимостью. В романе у каждого

персонажа свой порядок событий и разные события развиваются то одновременно, а то иногда и в обратном хронологическом порядке. Через образы героев достигается удивительное напряжение мыслей и чувств. Палитра эмоциональных смыслов романа богата и разнообразна, которая включает в качестве составляющих эмоции гнева, печали, радости, горя, удивления, страха, изумления, возмущения и др.

Один из главных героев романа Абиль бий мог умело скрывать свои чувства и сохранять спокойствие несмотря даже на то, что у него была буря в душе (*тиштенип аран карманып отурду, ичи бышиып, ич бышуусу ачууга айланып, ачуусун тышка чыгара албай эрдин тишип, көзүн сүзүп тим болуп, жүрөгү сыгылды, заардуу күлдү и др.*). Он был полон злобы и ненависти по отношению к Бекназару- любимцу народа (*көзүнө кан толо түштүү, кичинекей кызыл көздөрү заардуу жылтылдай баштады, теше тиктеп, бетинен түтүн чыгарып отурду и др.*). Бекназар и Абиль бий отличаются друг от друга: первый – воплощение народного кыргызского героя, мужского начала, защитник родной земли, который ломал старые представления и мыслил по-новому, второй его антипод.

Гордый и одновременно бесхитростный характер Бекназара содержит ключ к пониманию совершающихся в душе героя психологических процессов, раскрывает своеобразие и неординарность батыра: «*Бекназардын эки көзүнө кан толуп кеткендей болду. Ачуудан жсаагы карышып, кылышын сууруп алып, өзүн да унутуп, чуркураган элди да унутуп, түптүз Култемирди качырып басты*». Несмотря на горячий пыл, Бекназару свойственна в то же время сдержанность, которая проявляет его внутренний мир не только в речи, но и в значительном ее отсутствии: «*Бекназардын кабагы кайра буркөлдү, дагы унчукпай ойго бата бир чекитти тиктеп, бир убакта: - Кулаке, кайт. Ушерден кайта бер, – деди акырын сүйлөп*». Становится понятным, что он хорошо владел собой и молчал не потому, что сказать было нечего, а потому, что испытывал непомерную боль и страдание по отношению к своему народу.

Среди множества персонажей, отличается своим бесстрашным характером Исхак, который ясно и отчетливо осознает неотделимость своего пути от пути родного народа. Его судьба полна высот и падений: он был на троне, возглавляя ханство, но был и в заточении, совершая побеги; его жизнь полна лишений и сkitаний, но у него хватало силы обрести силы, как бы вновь обретая крылья. Чувства герояозвучны непогоде: то он бушует, разгневанный несправедливости (*чаар ирени ого бетер карасур тартып, күдүрөйүп, кабагына кар жсаап, чарт жарылып, Атакулду тирилей жечүдөй ызырынып, өзүн токтото албай, калчылдан обдулду, кекке суусады и др.*); то он озадачен, полный тревоги за будущее (*аргасы түгөнүп, шалдырады, ойго батты, көңүлү ооруду, жүрөгү балкылдан и др.*); то он опечален, сломанный привратностями судьбы (*сөз айта албай буулуп, иреңи бопбоз болуп, шалдырап, боору ачыды, эки канаты тен сынган шумкар сияктуу и др.*).

Роман несет в себе не только ноту печали и горя, но и трепетные чувства героев. Айзаада, молодая девушка из простой семьи влюбляется в юношу с красными щеками (*кызыл жүздүү жигит*). Использование красного цвета показывает молодость, резкость и торопливость Темира, который спел песню для нее, среди множества людей, не называя ее имени. Молодые влюбленные тайно очарованы друг другом и смущены (*жүрөгү опкоолжут, бетине кан дүргүп, мууну титирей баштады*). Они поженятся, но их счастье длится совсем недолго. Темир погибает в поле сражения. Айзааде придется испытать чувство любви дважды. После смерти мужа, она по своей воле остается жить с родителями мужа. И там спустя долгое время она влюбляется в друга Темира Эшима. Привычные традиционные устои не оставляли Айзааде и Эшиму другого выбора как с чувством больших переживаний покинуть родные края (*дирт этип ордунан тура, күштән качкан кекиликтин балапанындай боору титиреп бүрүшүп, энтигип, алпыгып,*

солуктап-солуктап и др.). Чувства любви и стремления к свободе заставляют героев романа уйти в новый этап жизни, еще неизвестную, неведомую таинственную даль.

Литературы

1. Бабенко Л.Г., Казарин Ю.В. Лингвистический анализ художественного текста. Теория и практика: Учебник; Практикум. – 4-е изд., испр. – М.: Флинта: Наука, 2006. – 496 с.
2. Касымбеков Төлөгөн. Эки томдук тандалган чыгармалар. – Ф.: Мектеп, 1990. Т. I: Туулган жер: Аңгеме; Жетим; Адам болгум келет. Повесттер; Таймашуу: Тарыхый очерк; Сынган кылыч: Тарыхый роман. – 1990. -736 б.
3. Матюшкин А. В. Образ легкого дыхания в рассказе И. А. Бунина "Легкое дыхание" // Матюшкин А. В. Проблемы интерпретации литературного художественного текста. Петрозаводск: Издательство КГПУ, 2007. – 192 с.
4. Кыргызско-русский Русско-киргызский словарь = Орусча-киргызча Кыргызча-орусча сөздүк; Сост.: Ю. А. Иванов. 2012. – 612 с.

УДК: 410= 82

Исмаилова Б.И., к.филол.н., доцент ОшГУ

К определению понятий «национально-культурной специфики», «национально-культурного значения», «национально-культурного компонента значения» и «национально-культурной коннотации»

Бул макалада улуттук-маданий маани, маданий составдык бөлүк жана улуттук- маданий коннотация түшүнүктөрүнүн айырмачылыктары изилденет. Бул түшүнүктөр лексикалык бөлүктөрдүн семантикалык улуттук-маданий өзгөчөлүктөрүн чагылдыруу менен бирге мүнөзү жасагынан чектелишиет, ошондуктан, аларды сөздөрдүн семантикалык түзүлүшүндө көрсөтүүдө алардын экспликациясынын ар түрдүү жолдор жана ыкмалар менен берүү болжолдонот.

Ачкыч сөздөр: «Улуттук-маданий өзгөчөлүк», улуттук-маданий маани, « маданий составдык бөлүк» мааниси, «улуттук-маданий» коннотациялар, улуттук өзүнчөлүк, эквивалентсиз лексика, көркөмдүүлүк.

В настоящей статье исследуются различия понятий «национально-культурного» значения, «культурного компонента» и «национально-культурных» коннотации. Эти понятия, отражая национально-культурные особенности семантики лексических единиц, разграничиваются по характеру их представления в семантической структуре слова и предполагают различные способы и приемы их экспликации.

Ключевые слова: «национально-культурная специфика», «национально-культурное значение», «национально-культурный компонент» значения, «национально-культурная коннотация», национальная самобытность, без эквивалентной лексики, образность.

In the given article various concepts of “national-cultural” meaning, “cultural component” and “national - cultural” connotations are being investigated. These concepts reflecting national-cultural peculiarities of Semantics of lexical units, are classified according to the character, their presentation in the semantic word structure and therefore, assume various means and techniques of their explication.

Key words: national-cultural specifics, national-cultural meaning, cultural component of the meaning “national cultural” connotation, national originality, non-equivalent vocabulary, figurativeness.

Несмотря на то, что теория национально-культурной специфики языковых единиц получает широкое развитие, её понятийно-terminologический аппарат находится в стадии становления. Ряд основополагающих понятий этой области знания, как «национально-культурная специфика», «национально-культурное значение» и «национально-культурный

компонент» значения, не имеют однозначных определений, и, что особенно важно, не выработаны критерии их квалификации и методики выявления. Прежде чем перейти к рассмотрению национально-культурной специфики семантики образных производных слов, необходимо уточнить само понятие «национально-культурной специфики» и связанную с ним терминологию. В лингвистической литературе широко используются термины «национально-культурное содержание», «национальная специфика», «национальная самобытность», «особенности национальной культуры», «национально-культурное своеобразие», «национальный колорит», «национально-культурная семантика», «национально-культурная специфика», «этносемы и социально-культурные значения», «национально-специфическое значение», «сема национальной принадлежности», «страноведческий культурный компонент или культурный компонент».

Несмотря на большой разнобой в используемой терминологии, что само по себе является отрицательным явлением и приводит к смешению понятий, все же следует отметить, что само понятие «национально-культурная специфика» как отражение в семантике языковых единиц национально своеобразной действительности считается общепризнанным. Однако в вопросе определения форм и способов языкового воплощения этого понятия наблюдаются разногласия. Так, авторы коллективной монографии «Семантическая специфика национальных языковых систем» [8, 163] считают, что национально-культурная специфика слова получает свое конкретное воплощение в семе национальной принадлежности, которая обнаруживается на уровне как денотативных, так и коннотативных компонентов в семантической структуре слова.

Другие исследователи проводят изучение национально-культурной специфики слова в связи с особенностями безэквивалентной лексики, где национально-культурная специфика составляет ядро значения этих единиц. Многие лингвисты отмечают наличие в семантической структуре слова особого культурного компонента значения, который может занимать различное положение в семантической структуре и входить в число основных или неосновных, эксплицитных или скрытых элементов значения.

Концептуальный аппарат нашего исследования составляют понятия «национально-культурная специфика», «национально-культурное» значение, «культурный компонент» значения, «национально-культурные» коннотации. Безусловно, выделенные понятия взаимосвязаны и взаимообусловлены. Однако между ними существуют и определенные различия, релевантные для целей нашего исследования. Наиболее общим является понятие «национально-культурной специфики», под которым понимаются такие особенности семантики лексических единиц, в которых получают отражение национально-своебразная действительность, особенности социально-исторического и экономического развития народов, определенные черты национальных культур, традиций и быта. Другими словами, это отражение в семантической структуре лексических единиц национально-культурной картины мира, выделение в ней существенных для данного народа элементов, свойств и явлений.

Результаты исследования языкового материала показали, что национально-культурная специфика образных производных слов, с точки зрения характера и степени ее отражения в семантике анализируемых единиц, представлена:

- на уровне значения отдельной лексемы;
- на уровне компонента значения;
- на уровне коннотации производных.

Понятие «национально-культурной» специфики, как наиболее общее, охватывает: а) слой лексики с «национально-культурным значением»; б) слова с «культурным компонентом» значения и в) слова с «национально-культурными» коннотациями. Для обозначения слов лексики с национально-культурной спецификой на уровне значение, на уровне компонента значение-понятие «культурного компонента», на уровне коннотаций-

слова «национально-культурной» коннотации. Необходимость разграничения этих понятий обусловлена принципиальным различием их лексического содержания, прежде всего в сравнительном плане.

Термин «национально-культурное значение» используется нами в какой-то мере условно, так как означает то денотативно-сигнификативное значение слова, которое полностью имеет национально-культурное содержание. К этой группе слов относится безэквивалентная лексика, выявляемая в процессе сравнительно-типологического изучения языков, и обслуживающая различные культуры. Безэквивалентными, как известно, являются слова, служащие для выражения понятий, которые отсутствуют в иной культуре, не имеют эквивалентов за пределами языка, к которому они принадлежат [2, 5]. В безэквивалентной лексике национально-культурная специфика составляет ядро значения слова, так как в ней обозначаются понятия, предметы, явления, типичные только для определенного коллектива, и не имеющие аналогов в другом языке. Сюда относятся слова-реалии (этнографические реалии, реалии быта, географические реалии, общественно-политические реалии, реалии системы образования, религии и культуры, ономастические реалии и слов, не имеющие лексических эквивалентов для обозначения соответствующих понятий в одном из сравниваемых языков.

От лексических единиц с «национально-культурным» значением, безусловно, обладающих национально-культурной спецификой, следует отличать слова с «национально-культурным компонентом» значения. Эти слова относятся к эквивалентной лексике, но также могут отражать в своем значении своеобразие национальной культуры, называя в то же время понятия, которые присущи лексическим единицам других языков. Понятие «культурного компонента» значения, широко используемое в лингвистической литературе, начиная с 60-х годов, при всем разнообразии терминологического обозначения предполагает такой аспект смыслового содержания слова, который отражает своеобразие национальной культуры. Национально-культурная специфика слов, проявляющаяся на уровне компонента значения, составляет только часть информации, передаваемой словом, причем, не самую главную. Учитывая все существующие высказывания о культурном компоненте семантической структуры слова, мы в своей статье понимаем под культурным компонентом значения, такую часть значения слова, которая прямо и непосредственно отражает обслуживающую языком национальную культуру. В этом определении очень важно подчеркнуть, что культурный компонент входит в семантическую структуру слова и воплощается в семе национальной принадлежности. В связи с этим перед исследователями встает задача выявления национально-культурного компонента значения в семантической структуре слова и определение тех лингвистических приемов анализа, с помощью которых это осуществимо.

Национально-культурная специфика образных производных слов может проявляться также и на уровне стилистических коннотаций. В этом случае используется термин «национально-культурная» коннотация. Следует отметить, что понятие коннотации в лингвистической литературе неоднозначно. Одни отождествляют это понятие со стилистическим значением, употребляя синонимично термины «стилистический» и «коннотативный» [5, 6, 41-45]. Другие считают, что коннотация не может быть ограничена только стилистическими рамками. Некоторые исследователи считают, что «слова с коннотативным содержанием нельзя свести к чисто стилистической проблематике, потому что они всегда аппелируют к некоторому опыту человека, который возникает в результате его воспитания в данной культуре» / Разрядка наша – Б.И./. Аналогичной точки зрения придерживаются и другие, которые разграничают различные виды коннотации: коннотации эмоционально-оценочного плана, коннотации, связанные с индивидуальными особенностями носителя языка (опыта, возраста, научной подготовки и.

т.д.), а также коннотации, в которых получает отражение национально-культурная специфика. В нашей работе принимается именно эта точка зрения, как наиболее адекватно отражающая сущность рассматриваемого явления и подтверждаемая анализом языкового материала.

Дискуссионным является вопрос, входят ли коннотации в семантическую структуру слова. Для одних ученых коннотация – это сознание, компонент значения [4. 66, 5. 88], а по мнению других, коннотация не входит в семантическую структуру слова, а передает «то постоянно присущее слову – дискретной единице языковой системы дополнительное содержание, которое базируется на постоянных ассоциативных связях, вызываемых его вещественным значением» [1, 82-88]. В целях нашего исследования такое понимание коннотации является наиболее целесообразным, так как дает возможность разграничить существенно отличающиеся друг от друга способы отражения в семантике лексической единицы национально-культурной специфики: в семантической структуре слова / в качестве компонента значения и на уровне постоянных ассоциативных связей лексической единицы (коннотации).

Подводя итоги вышесказанному, необходимо подчеркнуть, что понятия «национально-культурного» значения, «культурного компонента» и «национально-культурных» коннотаций, отражая национально-культурные особенности семантики лексических единиц, разграничиваются по характеру их представления в семантической структуре слова и, следовательно, предполагают различные способы и приёмы их экспликации.

Литература

1. Азнаурова Э.С. Прагматика художественного слова. – Ташкент, Фан, 1988.
2. Томахин Г.Д. Реалии-американизмы. – М.: Высшая школа, 1988. – С. 238.
3. Гак В.Г. Теория и практика перевода. – М.: Международные отношения, 1997.
4. Скляревская Г.Н. Категория образности и толковый словарь литературного языка// Советская лексикография. – М.: Русский язык, 1988. – С. 88-101.
5. Фразеология в контексте культуры/ Под ред. В.Н. Телия.- М.: Языки славянской культуры. 1999. – С. 336.
6. Шаховский В.И. Словная идиоматика как межкультурный феномен// Известия Волг.гос.пед.университета. №1, 2002. – С. 41-45.
7. Культурные слои во фразеологизмах и их дискурсивных практиках/ Под ред. В.Н. Телия. – М.: Языки славянской культуры. 2003. – С. 340.
8. Семантическая специфика национальных языковых систем: – Воронеж: Изд. Воронежского университета, 1985. – С. 163.
9. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Состав семейств учебных лингвострановедческих словарей: ономастический словарь. (Актуальные проблемы учебной лексикографии.- М.: Русский язык, 1977. – С. 119.

УДК: 401

Мадмарова Г.А., к.филол.н., доцент ОшГУ

Проявление национального менталитета через призму языка

Макала улуттун менталитеттин элдин тили аркылуу көрсөтүү проблемасына арналат.

Статья посвящена проблеме отражения национального менталитета в языке народа. В любой культуре имеются присущие только ей культурные значения, закрепленные в языке,

моральных убеждениях, особенностях поведения, т.е. имеется система факторов, определяющих национально-культурную языковую специфику. Чтобы не вызвать конфликта, который возможен из-за особенностей менталитета, необходимо делать упор на те общечеловеческие ценности, которые присутствуют в культуре всех этносов.

The article deals with the problem of reflection of the national mentality in the language of the people.

Ключевые слова: менталитет, национальная специфика, национальный характер, стереотип.

Когда рождается человек, он с самой первой минуты слышит звуки своего родного языка. Именно язык станет его проводником в окружающий мир, через язык человек получит представление о мире и обществе, членом которого он стал; о его культуре; о системе ценностей, морали, поведении и т.п.

На народы бывшего советского государства большое влияние оказала русская культура, ее богатая литература, искусство, театр. Но, несмотря на это существенное влияние, национальная культура народов Средней Азии осталась самобытной, не потеряла своих корней, своего своеобразия. Язык и человек неразделимы. Язык не существует вне человека, и человек также не существует вне языка.

Вспомним литературного героя Жюля Верна Айртона из романа «Остров сокровищ». Оставшись вне общества, он едва не потерял человеческий облик. Исходя из этого, мы можем сказать, что именно язык отражает для человека окружающий мир, его культуру; выступает ее хранителем и передает из поколения в поколение.

Есть такое выражение, как национальный характер, национальный менталитет. Большинство языковедов считают, что через язык можно проанализировать типичные черты того или иного народа, его приоритеты, национальный колорит чувств и эмоций. Известный российский лингвист С. Тер-Минасов является автором замечательной книги «Язык и межкультурная коммуникация». В ней она, в частности, отмечает, что национальный характер можно частично определить из международных анекдотов, которые широко распространены в обществе. Вспомним анекдоты о русском, англичанине и французе. Обычно русские-бесшабашные рубахи-парни, много пьют, драчуньи; англичане-прагматичные, сдержанные, подчеркнуто пунктуальные; французы-любвеобильные, смешливые, любят выпить. У нас в Кыргызстане тоже в ходу международные анекдоты, в которых героями обычно являются русские, кыргызы, узбеки, евреи и др. Эти анекдоты тоже порождение народа, который умеет высмеивать свои собственные недостатки. В наших анекдотах русские также любят выпить, они грубоваты, неприхотливы. Узбеки любят торговлю, могут торговать везде и чем угодно. Евреи – жадные, хитрые, умные, могут обвести тебя вокруг пальца. Кыргызы же часто ленивы, находчивы; любят власть. Тут, кстати, можно вспомнить рекламу, которая сравнительно недавно демонстрировалась по республиканскому телевидению: чиновник упал в яму, а люди никак не могут вытащить его, так как он не подает никому своей руки. Спасает дело многоопытный человек, который объясняет, что чиновник не понимает слова «дай», ему надо сказать «на» - и тогда он возьмет руку и его можно будет вытащить.

Стереотипы национальных характеров достаточно ясны. Это, конечно, не серьезный способ определения характера того или иного народа, но, по-нашему мнению, народ, который может высмеять себя, имеет больший потенциал для создания благополучного общества, чем тот, который слишком серьезно относится к шуткам.

Много информации о менталитете народов дает и художественная литература. В данной статье мы будем говорить о восточном менталитете в целом, а не о менталитете того или иного народа Центральной Азии. Мы думаем, что это вполне обоснованно, так

как кыргызы, узбеки, казахи, таджики на протяжении многих веков живут на одной территории, имеют тесные языковые и культурные контакты.

В настоящее время человеку сложно прожить, владея только одним языком. Обстоятельства требуют общения с людьми разных национальностей, выезда за границу. Центрально-Азиатские республики спасает русский язык, которым в большей или меньшей степени владеет большинство жителей наших стран. Одна религия, одна территория, сходные обычаи и традиции сближают народы данного региона. Тем не менее, у каждого этноса много специфичных особенностей и в языке, и в культуре, и в искусстве. Здесь кстати хочется привести цитату известных языковедов Е.М. Верещагина и В.Г. Костомарова: «Дело в том, что, даже владея одним и тем же языком, люди не всегда могут правильно понять друг друга, и причиной часто является расхождение культур».

Общепринято мнение о том, что в культуре и языке каждого народа есть универсальное и национально-специфическое. Именно универсальные значения, одинаково осмыслиемые всеми людьми в мире или представителями определенных цивилизационных типов, создают почву для межкультурной коммуникации. Любой человек ищет в другом нечто, объединяющее его с ним самим. Даже писатели-фантасты, пишущие об инопланетянах, придают им человеческие черты. Без этого межкультурное понимание было бы в принципе невозможно. В то же время в любой культуре имеются присущие только ей культурные значения, закрепленные в языке, моральных нормах, убеждениях, особенностях поведения.

А.А. Леонтьев выделяет систему факторов, определяющих национально-культурную языковую специфику:

«1. Факторы, связанные с культурной традицией: разрешения и запрещения, стереотипные, воспроизведимые акты общения; этикетные характеристики универсальных актов общения, ролевые и социально-символические особенности общения, связанные с системой специфичных для данного общества ролевых и статусных отношений, номенклатура и функция языковых и текстовых стереотипов, организация текстов.

2. Факторы, связанные с социальной ситуацией и социальными функциями общения: функциональные подъязыки и этикетные формы.

3. Факторы, связанные с социальной ситуацией в узком смысле, т.е. с особенностями протекания и опосредствования психических процессов и различных видов деятельности: психолингвистическая организация речевой деятельности, проксемические, паралингвистические, кинесические явления.

4. Факторы, определяемые спецификой языка данной общности» [3, с.191-192].

Язык есть порождение человеческой мысли, и в то же время он сам формирует эту мысль. Языковые особенности языка этноса могут отразить его специфику, его национальный характер, мышление, запреты и приоритеты.

Как известно, В. Ломоносов в своем гениальном труде «Российская грамматика» писал, что Карл Пятый, римский император, говоривал, «что испанским языком с богом, французским – с друзьями, немецким – с неприятелем, итальянским – с женским полом говорить прилично» [4, 27]. Действительно, немцы и пруссаки прославились своим воинственным характером, испанцы – святой инквизицией, итальянцы – лучшими любовными песнями и т.п. Лексический фонд языка, его ономастика, топонимика и проч. также имеют свое «лицо».

У кыргызского народа долгое время сохранялся обычай давать ребенку некрасивое имя, чтобы злые духи не сглазили или не погубили этого младенца. Или же давали как имя название того предмета, который первым попадался на глаза родственникам или отцу ребенка. Отсюда и Балтабай, Итибай, Тезекбай и проч.

В романе Аммиана фон Бека мать Атиллы носит имя Чури – дочь раба, с той же самой целью – благополучие девочки. Есть поверье, что громкое имя великого человека может «давить» на ребенка, поэтому в старину, а иногда и сейчас, стараются не называть своих детей Манасами, Семетеями, Тамерланами, Чынгызами и проч.

У славянских народов, напротив, имя выбирали для младенца самое красивое, или же давали имя святого, который покровительствовал бы ребенку. Светозар, Злата, Ярославна, Святополк, Всеволод и проч. характеризуют ономастику давнего прошлого России.

Естественно, что в наших культурах есть различия, так и должно быть. Самое главное в настоящее время – «проблема воспитания терпимости к чужим культурам, пробуждения интереса и уважения к ним, преодоления в себе чувства раздражения от избыточности, недостаточности или просто непохожести других культур. Именно этим вызвано всеобщее внимание к вопросам межкультурной, международной коммуникации» [2, 38].

Изучая чужой язык, мы изучаем слова этого языка, учимся строить связные фразы, тексты. Культура народа, чей язык мы изучаем, интересует нас в меньшей степени. Выучить язык – это еще не значит научиться общаться на этом языке.

В последние годы социальные, политические и экономические потрясения мирового масштаба привели к огромной миграции народов, их переселению, столкновению, смешению, что, естественно, приводит к конфликту культур.

Массы людей из Центральной Азии в настоящее время наводнили рабочие рынки России. Россия снова выступает в роли «старшего брата», решая проблему занятости азиатских республик. За двадцать с лишним постсоветских лет народы этих республик в достаточной мере подзабыли русский язык и теперь пытаются наверстать упущенное. Язык выучить можно, но жить в новой России, также изменившейся за это время, представителям Средней Азии теперь стало очень трудно.

Умения строить стереотипные фразы недостаточно для того, чтобы обеспечить эффективное общение между представителями разных культур. Необходимо знать национально-специфические особенности народа, его традиции, бытовую культуру, повседневное поведение, художественную литературу, отражающую культурные традиции того или иного этноса.

Таким образом, необходимо тщательное изучение мира носителей языка, их культуры, образа жизни, духовных приоритетов, менталитета. Менталитет, в широком смысле этого слова, обозначает «склад ума, мироощущение, мировосприятие, психологию» того или иного народа [1, 34]. Другими словами, менталитет – это мыслительная и духовная настройка, как отдельного человека, так и общества в целом.

Очень ярко прослеживается национальная специфика народа через паремии. Несмотря на то, что у всех народов совпадают общечеловеческие ценности, у каждого этноса есть свои особенности, пристрастия. Например, если говорить о такой черте характера, как гостеприимство, можно отметить, что у азиатских народов это важнейшая часть их образа жизни. Гость считается посланником бога, его нельзя обижать, нельзя не угостить. У кыргызов, к примеру, имеется большое количество пословиц и поговорок на эту тему:

Бут кирсе, кут кирет.
Жаш келсе ишке, кары – ашқа.
Улууга урмат, кичүүгө – ызат и проч.

В русском языке также имеются пословицы этой тематики:

Не красна изба углами, а красна пирогами.
В ногах правды нет.
Чем богаты, тем и рады.

В узбекском языке:

Мехмон кирса эшикдан, ризки кирап тешикдан.
Мехмон отандан улуг.

Имеется и пословица с отрицательным значением:

Незваный гость хуже татарина.

В узбекском с отрицательным значением:

Туйган ерда туккиз кун.
Мехмон уч кун.

В кыргызском языке паремий с отрицательным значением слова «гостеприимство» нет. В английском языке, к примеру, пословиц с этим значением ни с положительным, ни с отрицательным значением нет вовсе [1, 56].

Это объясняется разным менталитетом вышеназванных народов. На Востоке гость всегда лицо желанное, что диктовалось кочевым образом жизни этносов. Вспомним наши приветствия: как дела? здоровье? дети? работа? Типичные фразы: «Почему не заходите к нам?» «Заходите на чашку чая!» Обычно встретившиеся действительно подробно расспрашивают обо всех членах семьи, их здоровье, делах. Русский язык в этом отношении также близок к нам. На вопрос «Как дела?» знакомый может обстоятельно рассказать о себе, о своих детях, второй половине и проч. У англичан никто не ждет от вас подробного ответа на вопрос «Как дела?». Обычный ответ «Все в порядке», «Прекрасно», даже если вы больны или у вас неприятности на работе или в семье.

У каждого языка, как зеркала истории и культуры народа, свои особенности. Даже обозначение палитры цветов может быть специфичным. У кыргызов голубой и зеленый цвета передаются одним словом *кок*. Существует заимствованное из иранских языков слово *жасыл*: *жасылча-жемии*. Но ни один кыргыз никогда не назовет траву, молодую зелень деревьев *жасыл*, он скажет *көк*: *көк чөп*.

Особое место при изучении языка занимает художественная литература. К сожалению, нынешние школьники и студенты не понимают значения многих слов в произведениях русских писателей и поэтов. При чтении они просто опускают эти слова, улавливая лишь общий смысл высказывания. Некоторые слова понимаются ими в другом значении. Например, слово «вечор» из стихотворения А.С. Пушкина понимается ими как обращение к вечеру, одушевленному поэтом. Слово «борзый» понимается как «крутый». Все это приижает художественную ценность произведения, искажает его смысл.

Аналогична ситуация с произведениями о народах Востока, написанными русскоязычными писателями. В своих произведениях они широко используют региональные слова, слова-реалии, которые не всегда переводятся, а следственно и не всегда правильно понимаются русскоязычными читателями. Например, в произведении С.П. Бородина не переводится слово «халат». Многие читатели ассоциируют это слово с домашней одеждой, хотя по тексту это может быть и нарядная, и повседневная верхняя одежда тюрко-монгольских народов. Некоторые слова даются в неверном значении: «суюргал» в тексте – наказание, хотя на самом деле это слово имеет значение «земли, отдаваемые во владение кому-либо за определенные заслуги». Много используется вариантов регионализмов: дасторкон – дастархан, мирза – мурза, ходжа – хаджа – хаджи, казий – кадий и проч.. Обилие вариантов, зачастую не имеющих дополнительной смысловой нагрузки, затрудняет понимание художественного текста.

Читая художественную литературу, человек может окунуться в мир данного народа, понять его культуру, духовные ценности; лучше узнать его историю, сильные и слабые стороны. Печально, что многие молодые люди сейчас не читают, предпочитая компьютер, видео, интернет. Чтение помогает воспитывать в человеке толерантность, терпимость к чужим культурам, языкам, мышлению, религии.

В известной пословице говорится: «Относись к людям так, как ты хочешь, чтобы они относились к тебе». Терпение, Понимание, Толерантность – вот формула межкультурной коммуникации, которая понятна каждому народу и носителю любого менталитета.

Литература

1. Тер-Минасова С. Язык и межкультурная коммуникация. – М.: 2000, – С. 34.
2. Леонович О. Введение в межкультурную коммуникацию, – М.: 2009, – С. 38.
3. Леонтьев А.А. Психология общения. – М.: 1997, – С. 191-192.
4. Ломоносов В. Российская грамматика // ПСС. Том VII, – М., Л.: 1961, – С. 391-392.
5. Мадмарова Г.А. Региональные слова в тетralогии С. Бородина «Звезды над Самаркандом» (дис. на соиск. ст.канд. н.), – Бишкек, 1995. – С. 83-86.

УДК: 410 (575.2)

Мурадымова Е.Н., к.филол.н., доцент ОшГУ

Проблемы экологии языковой культуры Кыргызстана

Макалада тил жана маданият экологиясынын маселеси каралган.

В статье рассматривается проблема экологии языка и культуры народа Кыргызстана.

This article is about ecology of the language.

Ч.Т. Айтматов одним из первых поднял вопрос о необходимости вести последовательную работу по экологическому сбережению среды и сохранения памятников культуры Кыргызстана, защиты языка. Этому вопросу посвящены его статьи «Голубой жемчуг Иссык-Куля», повести и романы «Белый пароход», «Плаха». О проблемах языка наш земляк заговорил в статьях «О роли русского языка», «Человек между двумя языками», «В недрах слова», «О миссии русского языка в сообществе народов СНГ», своевременно коснувшись многих сторон языкового и «экологического кризиса».

Он указывал, что пренебрежение проблемами природоохранности, защиты памятников культуры и языка негативно сказалось на состоянии духа современного человека. О необходимости разработки теории и практики экологии культуры, языка Ч. Айтматов заговорил почти одновременно с академиком Д.С. Лихачевым, поэтом А.А. Вознесенским. Русский поэт Андрей Вознесенский в статье «Экология культуры» (1989) отмечал, что «эрозия грозит не только почве», но и имея ввиду «хрупкость», «беззащитность» человеческой культуры, языка. Их надо «беречь, чтобы потомки не ломали голову над белыми пятнами духовной истории». Эти идеиозвучны мыслям нашего земляка.

Нигилистическое отношение к культуре прошлого нанесло огромный ущерб языкам народов содружества, в том числе русскому и кыргызскому языку. Много споров вызывают вопросы соотношения языков, их взаимодействия, публикации ученых, педагогов говорят о тревожном состоянии языковой культуры. Будущее языков Пушкина и Токтогула – одна из самых обсуждаемых проблем в республике.

Ученые и учителя говорят, что языки переживают не самые лучшие времена, находятся в катастрофическом положении, что идет процесс деградации нашей речи. Обилие просторечий, заимствований, жаргонных слов, очевидного сокращения

словарного запаса, резкого падения уровня грамотности – все это, действительно, говорит о сложной ситуации с языковой культурой. Подобные примеры социальной агрессии просторечия, вульгаризмов, жаргона многие увязывают с носителями языка, имеющих невысокий уровень образования. Заметно выросло число людей, допускающих в речи образцы неправильного ударения (*приговор*), ошибки ассимиляции (*колидор*), стяжения гласных (*милицанер*), вставки и наращения (*срам-страм, зря-здря*), изменение окончаний (*нет время*), ложной этимологии (*пинжак*) и др. Если в XX веке слова *зануда, пропесочить, отгулять, балдеть, гвоздь (программы), зуб (на кого-то)* вызывали споры в своей «законности» на употребление, то в наши дни они стали вполне естественными в обычной речи. Обилие жаргонизмов, сленга, арго сейчас также не воспринимаются столь остро, как в прошедшем веке. Идеи Ч. Айтматова и А. Вознесенского об «экологии языка и культуры» перекликаются с мыслями видных лингвистов.

С легкой руки американского лингвиста Эйнара Хаугена появились новые терминологические обозначения «лингвистическая экология», «экология языка», «экология культуры» [10]. В России одним из первых заговорил о данной проблеме лингвист Л. И. Скворцов, автор работы «Культура языка и экология слова» [8]. В защиту культуры речи выступили своими работами «Русский язык эпохи НТР» С.И. Виноградов (1986), «Культура речи – культура поведения» В.В. Колесов (1988), «Великий могучий, многострадальный» Ю.Н. Караполов (1989), «Культура языка и языковая политика» В.П. Григорьев (1990), «Экология русского языка и культуры» В.К. Журавлев (1991). Весомо, с сильными аргументами, фактами об этом размышлял видный лингвист В.Г. Костомаров в книге «Языковой вкус эпохи. Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа» (1994), который призывал обратить внимание на состояние речевой культуры. Не случайно Юрий Лошиц свою статью назвал «Филологические войны» (1989), правда, «войны» вокруг языковых проблем происходили в России и в XIX веке, и в начале XX века и позже.

Красноярский филолог-лингвист А.П. Сковородников считает, что понятие лингвистической экологии в науке «начинает приобретать статус лингвистической дисциплины, поскольку формирует (и уже частично сформировала) свою предметную область, свою исследовательскую методику» [9, 48].

Ученые Кыргызстана З.К. Дербишева, К.З. Зулпукаров, М.Дж. Тагаев, З.А. Кундузакова, З.С. Смелкова, Г.П. Шепелева в той или иной степени затронувшие проблемы культуры речи, отмечали необходимость более решительной борьбы с различными формами «агрессии» в речевом этикете, языковой культуре. Размышляя о пространстве русского и государственного языка, Л.А. Шейман своевременно поставил вопрос о защите позиций и русского и кыргызского языков [12, 1-7]. Профессор Г. Шепелева регулярно выступает на страницах республиканских газет «Веч. Бишкек», «Дело №...», «Студобоз» о спорных вопросах, так называемых «напряженных точек» стилистики и культуры речи. Ее книга «Русские заморочки» (2010), представляющая собой заметки о культуре русской речи, выполнена на местном иллюстративном материале (газеты, реклама, живая речь, особенно, молодежи). Мысли Г. Шепелевойозвучны идеям Ч. Айтматова.

З.К. Дербишева говорит о всеобщей «перестройке» русского языка в результате двух крупных социальных встрясок – самой перестройки и революции, затронувших «не только народ, но и языки» [2, 20]. Сокращение русских школ, уменьшение часов на уроки русского языка, выезд за переделы республики коренных носителей русского языка, когда резко сократилось пространство языка Пушкина – все это негативно сказалось не только на перемещении векторов во взаимодействии языков, но и на языковой культуре.

На высоком государственном уровне отмечается: «Общая для всех нас картина – снижение культуры речи в художественной литературе, в средствах массовой

информации, в публичных выступлениях, в бытовом общении. В обиходную речь молодежи внедряется тюремная субкультура. Русская речь страдает от обилия в ней вульгарных и непристойных выражений. Нормы литературного языка не соблюдаются. Та же ситуация наблюдается и в функционировании государственного языка. «С точки зрения культуры речи уровень газетных публикаций оставляет желать лучшего», – считает языковед С.А. Кундузакова [5, 131].

Профессор Г. Шепелева в работе «Проблемы культуры речи в русскоязычных киргизстанских СМИ» (2010) отмечает «резкое снижение общей и речевой культуры, нарушение грамматических и лексических норм, обеспечивающих правильность, точность, образность и художественную ценность письменной и устной речи» [14, 63]. По ее мнению, многие газеты и журналы, телевидение и радио не знают меры в использовании жаргонных и вульгарных слов, заимствований из других языков. Г. Шепелева пишет, что в Интернете «яростная порча орфографии поставлена на поток», «появились слова «превед», «медвед», «песни иско» [14, 45].

И.В. Шахур считает, что в современном молодежном жаргоне «отражаются события, происходящие в жизни народа, уровень его культуры, мораль и нравственность, картина мира говорящих» [11, 82]. Истоки новомодного жаргона – мода на все западное: музыку, вещи, фильмы. Модно стало, что все *западное* это очень выразительно, эмоционально. По убеждению этого автора, жаргонные слова и выражения это безликие штампы, имеющие только две оценки – положительную и отрицательную: *блеск, коронно (хорошо), муть, мура (плохо)*. Прав лингвист: в литературном языке множество качеств, оценок, которые отсутствуют в жаргонной лексике [11, 82]. В русскую и кыргызскую речь активно входят англо-американские заимствования. В свое время Ч. Айтматов говорил об опасности «освобождения языка от «пут» морали, освобождение от любой морали» [1]. Языковеды задаются вопросом: «Кто-нибудь из нас понимает последствия этой свободы?» [10, 81]. Молодые люди не задумываются об этих последствиях использования жаргонных выражений *супер, круто, отпадно, коронно, зверски, клево, потрясно*. Их привлекает необычность звучания, эмоциональность и экспрессивность.

Не меньшее беспокойство вызывает и состояние кыргызского языка, о чем пишут видные деятели науки Б.О. Орузбаева, С.Дж. Мусаев, С.И. Ибрагимов, Т.Р. Жумагулов, Э. Эрматов и другие. В статье лингвиста Ш. Жапарова о современном состоянии кыргызского языка говорится, что если у истоков советского государства, то есть в первые десятилетия XX века, в СССР насчитывалось более 200 языков, то через 70 лет, в пору раз渲ла державы, их число сократилось на половину [3]. В этой ситуации сторонники защиты «своего», «родного» виновниками ухудшения языковой ситуации, непременно считают носителей другого языка. «В том, что в России стали хуже говорить и писать по-русски, обвиняют гастарбайтеров – «понехали...» [14, 45]. В свою очередь в Кыргызстане нередки голоса, что виноват в «бедах» государственного языка русский язык. Исследователь считает: «Не нужно связывать снижение культуры русского языка с миграционными процессами и валить ответственность за него на головы мигрантов, т.к. проблемы снижения речевой культуры актуальны не только для России, но и для всего языкового пространства». Шепелева Г.П. полагает: «Есть точка зрения, что язык гибнет, что мы его теряем, но на самом деле он просто переживает очередной этап своего развития. И все плохое, что в нем происходит, он потом отбросит и очиститься. А мы, люди, которым небезразлична судьба русского слова и культура речи, должны в этом помочь. И здесь велика роль образовательных учреждений и СМИ» [14, 47]. Ч. Айтматов также выражает уверенность, что созидательная сила народа сохранит язык, культуру кыргызского народа. Об этом говорят его статьи «Ода отчей земле», «Я открыл свою землю», «Единение миллионов», «Все мы – одна семья». Великий гуманист Айтматов

своими творениями выступает как поборник единения людей, бережного отношения к языковому богатству.

Литература

1. Айтматов Ч. О миссии русского языка в сообществе народов СНГ: Труды и материалы международного конгресса «Русский язык в сообществе народов СНГ». – Бишкек, КРСУ, 2005. – С. 5-7.
2. Дербишева З.К. Региональный портрет русского языка в Кыргызстане // Русский язык в Центральноазиатском регионе государств-участниц СНГ. - Бишкек, 2007. – С. 20-25.
3. Жапаров Ш. Бүгүнкү кыргыз тилинин күнгөйү менен тескейи // Ш. Жапаров, Т. Сыдыкова. Кыргыз тилчилери. Биобибл. тактам, окума, Зтом). – Б.: 2008. 406 б.
4. Исмаил кызы Г. Некоторые наблюдения над изменением языка телерадиожурналистов в условиях суверенитета КР // Высшая школа и русское образовательное пространство в КР. – Б.:2007. – С. 134-140.
5. Кундузакова С.А. Вопросы образования и грамотности речи // Русское слово в образовательном пространстве Кыргызстана. Шеймановские чтения 3. – Б.: 2009. – С. 130-141. Ее же: Точность словоупотребления на страницах республиканских газет // Русский язык в образовательном пространстве центральноазиатского региона СНГ. – Б.: 2007. – С. 115-118.
6. Лихачев Д.С. Экология культуры // В кн.: Письма о добром. – М.: 1996.
7. Жумагулов Т.Р. Кыргызстандын келечеги – мамлекеттик тилиндө // Кыргыз тили жана адабияты, 2010, № 1. 5-6 б.
8. Скворцов Л.И. Культура языка и экология слова // Русская речь, 1988, № 4-5.
9. Сковородников А.П. Вопросы экологии русского языка. Красноярск, 1993.
10. Haugen E. Ecology of Language. Cambridge University Press, 1972.
11. Шахруп И.В. Особенности школьного жаргона // Высшая школа и русское образовательное пространство в КР. – Б, 2007. – С. 79-82.
12. Шейман Л.А. Пространство русского языка в Кыргызстане: проблемы экологии // РЯЛШК, 1995, № 5-6, – С. 1-7.
13. Шепелева Г.П. Русское слово в Кыргызстане // Русский язык в образовательном пространстве Центральноазиатского региона СНГ. – Б.: 2007, – С. 59-62.
14. Шепелева Г.П. Русские заморочки. А как сказать лучше? Заметки о культуре русской речи. – Бишкек КРСУ, 2010. – С. 113.

УДК: 894.341:882

Оморкулов Б.К., доцент ОшГУ

Нравственные уроки Ч. Айтматова и В. Распутина

Макалада Ч. Айтматовдун жсана В. Распутиндин чыгармаларындагы нравалык жсана этикалык баалулуктар талкууга алынып алардын нравалык сабактары белгиленет.

The article discusses the moral aspects of the works of Ch. Aitmatov and V. Rasputin.

Ключевые слова: бездуховность, нравственность, милосердие, семья, толерантность, совесть, ответственность.

В современной литературе стал заметно доминировать нравственно-этический аспект, духовный мир человека, его личностные качества. Одной из магистральных

направлений в ней стала тема нравственных и общечеловеческих ценностей – милосердие, толерантность, человеколюбие, гуманность, добре отношение к ближнему, любовь, семья, совесть, долг, ответственность, патриотизм, преданность отечеству.

В силу известных причин – общественно-политического кризиса, изменения идеологических ценностей, ломки общественного сознания, общество переживает девальвацию нравственных ценностей. Пришли в упадок нравственность и мораль. Бездуховность стала приметой времени. От этого больше всего страдает молодёжь. Если не панацеей, то эффективным и действующим методом от этих недугов, могли бы стать семья, школа, литература.

Сегодня неизмеримо возрастает роль литературы. На первый план выходит человек, личность с богатым духовным миром и твердыми принципами в жизни. Человек, любовь, семья, долг, совесть, как вечные категории литературы, нашли своё достойное воплощение в мировой литературе. Корни, традиции этой темы берут своё начало ещё с глубокой древности. Духовные и эстетические богатства кыргызского и русского народа обусловили развитие этой темы в разнообразных жанрах устного народного творчества. Огромный заряд художественных тем любви и совести ответственности получила в период развития национальной литературы двух народов. Писатели обогащают литературы яркими идеями, нетривиальными сюжетами, выразительными образами, часто почерпнутыми из богатого и разнообразного народного фольклора и устного народного творчества.

Любовь к родине, патриотизм, стремление к единству, сохранение государственности – проходит красной нитью через все известные произведения древней русской литературы. Достаточно здесь отметить воинские повести периода борьбы русского народа с татаро-монгольским игом или величайший памятник русской истории «Слово о полку Игореве».

Истинными образцами общечеловеческих ценностей обладает идеино-тематическое содержание народного эпоса «Манас». Помимо святой обязанности защиты отечества, поддержания мира, добрососедских отношений с соседними народами, всемерного укрепления государства, сплочения народа, сохранения государственной целостности, в эпосе широко представлены нравственные категории-честь и ответственность, любовь и забота, милосердие и сострадание, национальный колорит и традиции, культура и образ жизни народа, высокая духовность.

Чтобы достичь высокого профессионального уровня, литература народов России и Кыргызстана прошли длинный и кропотливый путь творческих исканий. Весомый вклад в нравственно – эстетические поиски в современный литературный процесс своим творчеством вносят Чингиз Айтматов и Валентин Распутин. Активная жизненная позиция и гражданственность, философская глубина, отклик на самые сложные вопросы современности, пространственная картина диалектической взаимосвязи мира и человека, новизна концепции взаимоотношений между женщиной и мужчиной - вот наиболее характерные черты творчества этих писателей.

Современная критика стремится осмыслить творчество. Ч. Айтматова и В. Распутина. За последние десятилетия появились книги «Валентин Распутин» С. Семеновой (1987), «Валентин Распутин. По страницам произведений» И.А. Панкеев (1990), «Валентин Распутин. Личность и творчество» В. Кубатова (1992), и другие. В переводе М. Толомушева в республике изданы рассказы и повести В. Распутина (1983), положительно отмеченные критикой.

Критики А. Бочарова, А. Газизова говорили о необходимости изучения творческих «перекличек» В. Распутина и Ч. Айтматова.

Двух мастеров слова роднит озабоченность проявлениями бездуховности. Так, В. Распутин и Ч. Айтматов резко выступили против безпамятства («манкуртизма»).

Исследователи К. Асаналиев («Открытие человека современности»), Г. Бочаров («Прикосновение к личности»), В. Коркин («Человеку о человеке»), Л. Лебедова («Повести Ч.Айтматова»), Г. Гачев («Айтматов и мировая литература»), А. Акматалиев («Чингиз Айтматов. Жизнь и творчество») сумели очертить основные направления творчества автора «Материнского поля». К сожалению, наша проблема пока освещена мало применительно к творчеству Ч. Айтматова и В. Распутина.

Е.Г. Руднева в книге «Роль художественной литературы в нравственном воспитании личности» (1987) писала, что преобладание этических и «вечных» вопросов, является преобладающей чертой современной литературы, творчества многих писателей наших дней.

Литературовед Ю. Селезнев отмечает недостаточное внимание ученых, критиков к нравственному вопросам.

П. Дюбайло говорит о необходимости изучения творчества Ч. Айтматова, Б. Быкова, В. Распутина и других художников, живущих в напряжённых поисках духовных ценностей.

Выход книг «Философия любви в России» (1991), «О любви» (1996), «Говорите о любви» свидетельствует о правоте общественного сознания к данной проблеме.

Наши современники Чингиз Айтматов и Валентин Распутин на высоком художественном уровне раскрывают нравственные вопросы, рассматривают проблемы отсутствия духовности, падения человеческой личности в сегодняшнем обществе. Их волнует современный человек, его воспитание, духовный внутренний мир. Наиболее ярко отражены эти темы в таких произведениях как «Лицом к лицу», «Белый пароход», «И дольше века длится день», «Плаха» Чингиза Айтматова и повести «Живи и помни» Валентина Распутина.

Реальная действительность наших дней даёт литературе широкие возможности для разработки морально – этических, нравственных проблем. Крупные писатели наших дней – Ч. Айтматов, В. Распутин и другие – стремятся в своем творчестве уловить и художественно воссоздать важные нравственные коллизии века.

Ч. Айтматову и В.Распутину присущи активная жизненная позиция, гражданственность, гуманизм в защите человека от коррозии «бездуховности».

Анализ рассказов и повестей, романов Ч. Айтматова «Лицом к лицу», «Джамиля», «Тополёк мой в красной косынке», «Материнское поле», «Буранный полустанков», «Плаха», «Белое облако Чингизхана» позволяет нам утверждать, что киргизский писатель в разработке вечных тем – любви, семьи, совести, долга - продолжает лучшие традиции родной и русской литературы.

Щедрый Айтматовский талант особо проявляется в раскрытии внутреннего психологического мира человека. Эстетический, нравственный кодекс Айтматова-писателя таков: добро должно быть с кулаками, добро должна уметь себя защитить от таких бездушных и безнравственных людей как Орозкул, Базарбай, Сабитжан.

Валентин Распутин – крупнейший писатель XX века, в своих творениях «Живи и помни», «Деньги для Марии», «Прощание с Матерой», создал яркую галерею женских и мужских характеров, показал острые проблемы нашего времени, с особой художественной силой, гуманизмом Распутин затронул вечные темы любви, семьи, долга, совести в повести «Живи и помни» (1974).

В. Распутин в русле гуманистических традиций классики раскрывает в своем творчестве красоту, любовь, совесть, долг, как вечные общечеловеческие категории. В духе Пушкина, Тургенева, Толстого, Достоевского он рисует идеал русской женщины, воплощающей кодекс народной нравственности. Образы Настены, Дарьи, Анны вошли в духовную жизнь миллионов читателей.

В разработке вечных тем – любви, семьи, долга, совести, ответственности – у Распутина ощущаются уроки русской классики: в них читатель слышит «боль за человека». Именно этими гуманистическими сторонами творчества Айтматов и Распутин завоевали симпатии миллионов читателей.

Многогранное творчество писателей Ч. Айтматова и В. Распутина до глубины вскрывают наиболее наболевшие общественные раны, раскрывают их причины. Они своими произведениями преподают нам нравственные уроки. Ч. Айтматов и В. Распутин учат, что нельзя строить свое благополучие, когда бедствует народ, нельзя строить свое счастье, когда вокруг несчастны другие («Лицом к лицу», «Живи и помни»).

Художники показывают нам настоящую высокую жизнеутверждающую любовь, способную двигать людей на решительные шаги. Человек должен и способен стремиться к личной и духовной свободе, несмотря на старые адаты и пережитки прошлого («Джамиля», Настёна). Писатель напоминает нам, что мало любить, мало соединяться двум любящим сердцам, важнее всего сохранить эту любовь от разных жизненных испытаний, от вмешательства извне. Иначе влюбленные теряют друг друга («Тополек мой в красной косынке»).

Они напоминают нам об ответственности перед детьми, призывают более внимательно относиться к ним, ведь они верят взрослым. Дети не прощают лжи и обмана. Они просто уходят от нас, от лживого мира взрослых («Белый пароход»).

Писатели предупреждают нас о том, что нельзя бездумно вторгаться в дела природы, иначе она может очень жестоко наказать человека. Из-за алчности и жадности одного (Базарбая) рушится вся жизнь другого (Бостона) («Плаха»).

Авторы говорят, что нельзя переходить грань дозволенного. Человек должен контролировать свои амбиции и соблазны все больше и больше побеждать природу. Люди зашли слишком далеко. Они начали воспроизводство искусственных людей. Но забыли при этом, что человек должен являться на свет естественным образом, как заведено в природе. Ученым, забывшим это, нет места среди людей («Тавро кассандры»).

Ч. Айтматов и В. Распутин отмечают, что зло не приходит откуда-то извне, оно часто исходит от нас, от человека. ***Исправлять нужно человека.***

Литература

1. А. Акматалиев. Избранное. – Бишкек, 1998.
2. А. Семенова. «Конец света заключен в нас самих» Свободная мысль. – М., 1995, № 8.
3. Р. Рахманалиев. Жизнь равная вселенной. Философия творчества Ч.Т. Айтматова.
4. И. Панкеев, Распутин В. По страницам произведений. – М., 1990.
5. В. Курбанов, В. Распутин. Личность и творчество. – М., 1992.

УДК: 401

Разыкова М.Б., ОшГУ

Трактовка термина «концепт» в современной лингвистике

Бул макалада «концепт» түшүнүгүнүн аныктамалары «жасаңылык», «жамандык» ири концептосфераларын изилдөөгө карата талданат.

В данной статье анализируются определения понятия «концепт», выделяются в них общие черты. Определяется наиболее приемлемая трактовка термина «концепт» для исследования макроконцептов «добро» и «зло».

This article analyses definition concept and to distinguish their general outline. The most acceptable interpretation of the terms and concept determine for further researches of concepts good and bad.

Ключевые слова: концепт, когнитивная лингвистика, семантическая категория, этнокультура, культурологический концепт.

В когнитивной лингвистике уделяется особое внимание изучению природы концепта. Концепт является базовым понятием, которое необходимо раскрыть исследователю, работающему в рамках когнитивной семантики. В российской лингвистической литературе начала 90-годов прошлого века использовались термины «концепт», «лингвокультурэма», «мифологема», «логоэпистема». Однако самым жизнеспособным среди них оказался термин «концепт». Термин «концепт» появился в научной литературе лишь в середине XX века, хотя его употребление зафиксировано в 1928 году в статье С.А. Аскольдова «Концепт и слово». Под концептом автор понимал «мысленное образование, которое замещает нам в процессе мысли неопределенное множество предметов одного и того же рода» [1, 30].

Авторы «Краткого словаря когнитивных терминов» рассматривают концепты как идеальные абстрактные единицы, смыслы, которыми оперирует человек в процессах мышления, и которые отражают содержание опыта и знания, содержание результатов всей деятельности человека и процессов познания им окружающего мира в виде определенных единиц, «квантов знания». При этом отмечается, что содержание концепта включает информацию о том, что индивид знает, предполагает, думает, воображает о том или ином фрагменте мира. Концепты сводят «все многообразие наблюдаемых явлений к чему-то единому, под определенные, выработанные обществом категории и классы» [5, 56].

По мнению В.Н. Телия, концепт – это «все то, что мы знаем об объекте во всей экстенсии этого знания» [10, 38]. В.Н. Телия подчеркивает, что концепту онтологически предшествует категоризация, которая создает типовой образ и формирует «прототип».

Рассматривая сущность концепта, исследователи особо отмечают его принадлежность этнокультурному миру человека. Семантическое его содержание при этом интерпретируется в контексте форм мысли носителя языка как этнокультурная презентация. Таким образом, познание концепта помогает воссоздать этнокультурный образ, особенность менталитета носителя языка. «Концепт является собой выражение этнической специфики мышления, и его вербализация обусловлена лингвокогнитивно этнокультурно маркированной ассоциативной компетенцией носителя концептуальной системы» [12, 144].

В терминах Ю.С. Степанова концепт – микромодель культуры, он порождает ее и порождается ею. Являясь «сгустком культуры», концепт обладает экстралингвистической, pragматической, т.е. внеязыковой информацией [9, 40].

Г.Г. Слышкин определяет концепт как «условно-ментальную единицу» и выделяет в ней прежде всего целостное отношение к отображаемому объекту. Формирование концепта представлено им как процесс соотнесения результатов опыта познания действительности с ранее усвоенными культурно-ценностными доминантами, выраженными в религии, искусстве и т.д. [8, 41].

А.П. Бабушкин дает следующее определение: «Концепт – дискретная содержательная единица коллективного сознания или идеального мира, хранимая в национальной памяти носителя языка в вербально обозначенном виде» [2, 87].

В.И. Карасик характеризует концепты как культурные первичные образования, выражающие объективное содержание слов и имеющие смысл, утверждает, что они

транслируются в различные сферы бытия человека, в частности, в сферы понятийного, образного освоения мира [3, 39].

Наряду с вышеперечисленными определениями концепта особого внимания заслуживает трактовка данного термина В.В. Колесовым, В.В. Колесов разделяет узкое понимание концепта как объема понятия и широкое понимание концепта культуры. Кроме того, концепт для него – «исходная точка семантического наполнения слова и конечный предел развития» [4, 39]. Представители Воронежской научной школы – З.Д. Попова, И.А. Стернин и др. рассматривают концепт как глобальную мыслительную единицу, представляющую собой «квант структурированного знания» [7, 4]. Концепт, по их мнению, репрезентируется в языке лексемами, фразеосочетаниями, словосочетаниями, предложениями, текстами и совокупностями текстов. Рассмотрев языковые концепта, мы можем получить представление о егосодержании в сознании носителей языка [7, 10].

Анализируя приведенные дефиниции, приходим к выводу, что исследователи не пришли к единому пониманию термина «концепт». Систематизируя все дефиниции концепта, Юлтимирова выделяет три основных направления, или подхода, к пониманию концепта: лингвистическое, когнитивное, культурологическое [12, 17].

Лингвистический подход представлен точкой зрения С.А. Аскольдова, Д.С. Лихачева, В.В. Колесова, В.Н. Телия на природу концепта. Д.С. Лихачев, принимая в целом определение С.А. Аскольдова, считает, что концепт существует для каждого словарного значения, и предлагает рассматривать концепт как алгебраическое выражение значения. В целом, представители данного направления понимают концепт как весь потенциал значения слова вместе с его коннотативным элементом.

Приверженцы когнитивного подхода к пониманию сущности концепта относят его к явлениям ментального характера. Так З.Д. Попова и И.А. Стернин и другие представители воронежской научной школы относят концепт к мыслительным явлениям, определяя его как глобальную мыслительную единицу, «квант структурированного знания». Выше было приведено определение концепта, данное Е.С. Кубряковой, В.З. Демьянковым, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузиной в «Кратком словаре когнитивных терминов». Авторы словаря понимают концепт прежде всего как «оперативную содержательную единицу памяти, ментального лексикона».

Представители третьего подхода при рассмотрении концепта большое внимание уделяют культурологическому аспекту. По их мнению, вся культура понимается как совокупность концептов и отношений между ними. Концепт трактуется ими как основная ячейка культуры в ментальном мире человека. Этого взгляда придерживаются Ю.С. Степанов, Г.Г. Слыскин. Они убеждены, что при рассмотрении различных сторон концепта внимание должно быть обращено на важность культурной информации, которую он передает. Ю.С. Степанов пишет, что «в структуру концепта входит все то, что и делает его фактом культуры – исходная форма (этимология), сжатая до основных признаков содержания история; современные ассоциации; оценки и т.д.» [9, 41]. Иными словами, концепт признается Ю.С. Степановым базовой единицей культуры, ее концентратом.

Различные подходы к трактовке термина «концепт» отражают его двустороннюю природу: как значения языкового знака (лингвистическое и культурологическое направления) и как содержательной стороны знака, представленной в ментальности (когнитивное направление). Необходимо заметить, что подобное разделение трактовок понятия «концепт» условно, все вышеприведенные точки зрения связаны между собой, а не противопоставлены друг другу.

Несмотря на разнообразие существующих определений концепта, можно выделить в них общую черту: в них всегда подчеркивается актуальная для современной лингвистики идея комплексного изучения языка, сознания и культуры.

Наше исследование «Отражение концептов «добро» и «зло» в пословично-поговорочных изречениях русского, кыргызского и узбекского народов» будет построено в русле культурологического подхода по С.А. Юлтимировой. Как наиболее подходящие для данной работы могут быть выделены следующие определения, данные Ю.С. Степановым «... то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека; ... то, посредством чего человек сам входит в культуру, а в некоторых случаях и влияет на нее» [8, 20]. Арутюновой «...культурно значимые единицы обыденного философского (преимущественно этического) сознания».

На основе этих определений строится рабочее понятие концепта для данного исследования: концепт – культурно маркированная и мировоззренческих ориентированная смысловая единица, являющаяся продуктом коллективного мышления, хранящаяся в сознании языковой личности и объективированная языковыми средствами.

Литература

1. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность: Антология / под ред. В.П. Нерознака. – М.: Academia, 1997.
2. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. ВГУ. – 1996
3. Карасик В.И. Модельная личность как лингвокультурный концепт // Филология и культура. Мат-лы III международной конференции. Ч.2 – Тамбов: Изд-во ТГУ, 2001 – С. 98-101.
4. Колесов В.В. Концепт культуры: образ – понятие – символ // Вестник СПбГУ. Сер.2. СПб., 1992. Вып. 3., №16.
5. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М., 1996.
6. Лингвистический энциклопедический словарь. Гл. ред. В.Н. Ярцева. М.: Научное изд-во «Большая Российская Энциклопедия», 2002.
7. Попова З.Д., Стернин И.А. Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях. – Воронеж, 1999.
8. Слышкин Г.Г. Концептологический анализ институционального дискурса // Филология и культура. Мат-лы..., 2001.
9. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997.
10. Телия В.Н. Русская фразеология: Семантический, pragматический, культурологический аспекты. – М., 1996. – С. 284.
11. Фесенко Т.А. Концептуальные системы как контекст употребления и понимания вербальных выражений // Когнитивные аспекты языковой категоризации. Сб. науч. трудов. – Рязань, 2000.
12. Юлтимирова С.А. Различные подходы к трактовке термина «концепт» Том 12. Філологічні науки. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2006.

УДК: 400:412.4:398.23

Сабиралиева З.М., ОшГУ
zamira_100177@mail.ru

Роль местоимений в создании юмора

Бул макала орус тилиндеги грамматикалық анекдотторду жаратуудагы ат атоочтордун ролун мүнөздөөгө арналат.

Ачык сөздөр: Юмор, эгоцентризм, ат атооч, коммуникативдүү акт, категориалдык семантика, маанилердин тақтығы, контексттик үн алуу, каламбуралык қагылыш, концепт.

Данная статья посвящена характеристике роли местоимений в образовании грамматического анекдота в русском языке.

Ключевые слова: Юмор, эгоцентризм, местоимение, коммуникативный акт, категориальная семантика, конкретизация значений, контекстное звучание, каламбурное столкновение, концепт.

This article is devoted to the role of pronouns in the formation of grammatical joke in Russian.

Key words: Humor, egocentrism, pronoun, communicative act, categorical semantics, specification values, context sound, punning clash, concept.

Среди лингвистических средств выражения концепта «Я», так называемых эгоцентрических единиц, на первое место лингвисты справедливо ставят местоимение «я». Теория языкового эгоцентризма связана с выделением в языке класса шифтерных слов. Под шифтерами Р. Якобсон [1, 456] понимает класс языковых единиц (местоименных и глагольных), которые выражают связь сообщения с речевым актом, то есть с субъектом речи.

Основной функцией шифтеров является конкретизация ситуации общения. Шифтеры совмещают в себе функции двух типов знаков: символов и индексов, так что их можно отнести к классу индексных символов. Так, знак «я», с одной стороны, не может обозначать свой объект, не будучи соотнесенным с ним по условно принятому правилу, из чего следует, что «я» – это символ. С другой стороны, знак «я» не может обозначать свой объект, не находясь с ним в реальной связи: слово «я», обозначающее говорящего, реально связано с высказыванием и, следовательно, функционирует как индекс. Таким образом, личные местоимения, как класс индексальных символов, представляют собой сложную категорию, лежащую на пересечении кода и сообщения.

Э. Бенвенист [2, 286-296] отмечал, что высказывания, содержащие «я», принадлежат к прагматическому уровню (или модусу) языка. К этому уровню он относил высказывания, которые, наряду со знаками, включают тех, кто ими пользуется. По сути существует множество «я», каждое из которых имеет свою референцию и соответствует единственному индивиду, взятому именно в его единственности. Из этого Э. Бенвенист делал вывод об отсутствии у местоимения я лексического значения.

Коммуникативная специализация личных местоимений (а именно они представляют собой ядро категории местоимения, и при узком понимании состава данной части речи только их и относят к разряду местоимений) обусловливает ряд неординарных свойств, препятствующих ясной уровневой и семантической квалификации, парадигматической упорядоченности и системной определенности. Однако при всей ориентированности на речевое употребление, личные местоимения обладают достаточной определенностью, стабильностью концептуального содержания. Личные местоимения в общем ряду лексико-грамматического класса дейктических слов характеризуются особым автосемантическим содержанием: название лица по его роли в коммуникативном акте.

Можно сказать, что семантическое содержание личного местоимения складывается из нескольких составляющих. Одно из них – сема «лицо», входящее в содержательный объем всех собственно личных местоимений (как известно, существует вполне обоснованная точка зрения, что местоимения третьего лица точнее квалифицировать не как личные, а как лично-указательные). Этот семантический элемент корневой морфемы собственно личного местоимения является доминирующей базовой категориально-лексической семой. Второй обязательный компонент семной структуры личных

местоимений дифференцирующий: он выражает отнесенность лица к его позиции в речевом акте. Эта сема имеет подвижную референтную специфику.

Именно подвижный компонент в семантике личного местоимения может составлять трудность, например, для детей младшего дошкольного возраста. Они говорят о себе *Саша хочет молока* вместо *Я хочу молока*, ибо бессознательно стремятся к референтной стабильности. Ср. рассказ Л. Пантелеева о шестилетней девочке, с которой автор благополучно изучил весь русский алфавит и только буква «я» вызвала затруднения. Ведь об этой букве она услышала от другого: *Это буква я* и поняла так: *Это буква ты*. Потом при чтении вместо слова *яблоко* у нее получалось *тыблоко*, а вместо *Яков – Тыков*. То есть здесь обратная ситуация: подвижность референтной отнесенности личного местоимения *я* была перенесена на омонимичный объект – букву «я».

Категориальная семантика местоимения «мы» складывается из вещественных сем – *лицо* и «множественность» (или «множество лиц») и грамматической семы – «отправитель речи». Множество лиц дифференцируется по их роли в речевом акте: это всегда выражение говорящего (постоянная отнесенность). В переносных употреблениях местоимение *мы* может использоваться вместо *я* или вместо *ты* («вы»), то есть *мы* может обозначать:

- 1) «я сеньориальное» («величия»), 2) «я авторское (редакторское)», 3) «ты», 4) «вы», 5) «я + ты», 6) «я + вы», 7) «я + он», 8) «я + она», 9) «я + они», 10) «я + я + я» (случай коллективного авторства).

К первичным семантическим функциям местоимения «мы» (к тем, которые распознаются в системе, а не в контексте) следует отнести передачу смыслов «я + ты», «я + вы», «я + он», «я + она», «я + они» - в общем: «я + другие». В этих случаях «мы» передает множество с маркированным (отмеченным, выделенным) подмножеством (*я*). У местоимения «мы», таким образом, всегда (в первичном, основном значении) сохраняется семантика «личное участие в коммуникации». То, что этот элемент – маркированное подмножество (*я*) – достаточно ярок в сознании носителей языка, хорошо иллюстрируется таким анекдотом:

Идет человек через кладбище, догоняет попутчика:

– Хорошо, что не один, а то мертвцов боюсь!

– А чего нас бояться... Пример из работы [3, 197].

О. Есперсен [4, 220] писал: «Когда в одной форме объединяются несколько предметов или лиц, не принадлежащих в точном смысле к одному виду, мы будем называть ее формой «приблизительного» множественного числа. И одним из самых ярких проявлений приблизительного множественного числа О. Есперсен назвал местоимение *оны*, которое обозначает «я + один или более не – я». Слово *оны* очень неопределенно и не дает указание на то, кого имеет в виду говорящий, кроме самого себя. Поэтому его часто приходится дополнять другим словом. Действительно, местоимение *мы* в силу выражаемой категориальной неопределенности значения совместного субъекта нуждается в обязательной контекстуальной или ситуативной конкретизации значений.

Традиционно утверждение, идущее от Ф.Боппа, что множественное число местоимений не так соотносится с единственным числом как, например, множественное и единственное число существительных, что *мы* не равно *я + я + я...* [5, 265] Ср. у А.А. Реформатского [6, 86]: «Мы» - это не просто «я» + грамматическое значение числа (оно, конечно, есть все же), но и противопоставление двух номинативностей». Из последнего положения чаще всего делается вывод о том, что *я* и *мы* – это разные лексемы [7, 62].

Широко принято понимание личных местоимений как дейктических шифтеров, то есть знаков, не имеющих денотата, не зависимо от того акта речи, в котором они используются, но имеющего постоянный сигнификат (денотат – множество объектов действительности, обозначаемых знаком, а сигнификат – общая черта объектов этого

множества). В индоевропейских языках одно местоимение первого лица множественного числа, в других языках – иначе. О. Есперсен [4, 221] пишет о том, что многие языки Африки различают исключающую и включающую формы множественного числа местоимения *они*. Это различие можно наблюдать в известном анекдоте о миссионере, который обратился к неграм со словами: *Мы все грешники, и мы все нуждаемся в обращении в веру*, но, к несчастью, употребил вместо включающей формы «мы» другую форму, которая означает «я и мои, но не вы, к кому я обращаюсь».

Ср. обыгрывание включающего и исключающего значений местоимения первого лица множественного числа в анекдотах:

К итальянскому судье привели бродягу, обвиняемого в мелкой краже. Судья, разбирая дело, был в затруднении, как обращаться к бродяге – на вы или на ты. Первое казалось ему слишком уважительным, второе некорректным. Судья решил обратиться на мы.

– *Итак, похоже, что мы украдли часы, – сказал он.*

– *Вы, может быть, и украдли, ваша честь, ответил обвиняемый – я же их не крал* [8, 538].

Местоимение «мы», с его нечеткой размытой семантикой и разнообразной прагматикой активно используется как средство манипуляции общественным сознанием. Так, в предвыборной борьбе «мы» превращается в идеологему единения: *Вместе мы – сила. Наш город – это мы с вами. Мы будем с вами вместе добиваться достойной жизни* [9, 488].

Ср. пример анекдота, разрушающего важнейшую мифологему советской власти – о равенстве условий жизни для всех членов общества. Характерно, что отправитель первой реплики диалога назван локумным сочетанием – с трибуны (именно там располагались в залах заседаний власть предержащие):

С трибуны:

– *Товарищи, в следующей пятилетке мы будем жить еще лучше!*

Из зала:

– *А мы? Пример из работы* [8, 446].

Аналогичный анекдот приводится Б.С. Мучником в учебном пособии по стилистике для вузов [10, 86]:

Номенклатурный руководитель выступает перед рабочими на заводе:

– *В будущей пятилетке мы преодолеем трудности, и у нас будет всё!*

Рабочий из зала:

– *А у нас?*

Б.С. Мучник предлагает студентам ответить на два вопроса:

1. *На каком слове ставит логическое ударение выступающий?*

2. *Какой смысл придает его заверению рабочий?*

Действительно, логическое ударение, которое выражает «момент наибольшей заинтересованности», играет важную роль в дискурсе этого анекдота.

А.Д. Шмелев [11, 169] отметил, что *мы* трактуется как местоимение множественного числа даже тогда, когда используется вместо *я* (*мы псковские, но не мы псковский*), вместо *ты* (*как мы себя чувствуем?*). То же имеет место и в случаях транспозиции *«я» – «ты»* (*«вы»*), например – в случаях так называемого «мы» докторского участия или «мы», обращенного к детям: *Как мы себя чувствуем? У нас уже три зубика!*

Ср. анекдот, где обыгрывается «мы» докторского участия (не подкрепленного реальной помощью больному со стороны доктора):

Врач имел привычку, принимая больного, все время говорить «Мы!»

– *У нас болит живот, и нам очень плохо. Кроме того, мы чихаем. Что же мы будем сейчас делать?*

– Я думаю, – заметил больной, что нам вместе с вами лучше пойти к другому врачу [15, 246].

Как известно, местоимение «мы» может приобретать предельно широкое контекстное звучание – все люди, человечество, жители большой страны («В слове «мы» сто тысяч «я» – Р. Рождественский). Ср. каламбурное столкновение двух смыслов (широкого – нормативного, поддержанного контекстом, и узкого – противоречащего контексту):

– Отец сказал, – сообщил Моррис учителю, что мы произошли от обезьян.

– История вашей семьи меня не интересует, – строго ответил учитель [16, 13].

Предельная обобщенность семантики местоимения «всё» становится основой комического эффекта в таких анекдотах:

Муж, узнавший об измене жены, входит в квартиру, с силой захлопывает дверь, направляется тяжелыми шагами к жене и, покраснев от гнева, изрекает:

– Я знаю всё!

– Вот и прекрасно, тогда скажи, когда была битва на Марне, малыши никак не может закончить домашнее задание! [8, 530].

Как известно, местоимения относятся к анафорическим словам. Анафорические слова полностью раскрывают свой смысл, только будучи включенными, помимо синтаксических отношений, в собственно анафорические отношения. Согласно ЭРЯ, «анафорическое отношение – это отношение между языковыми выражениями (словами и словосочетаниями), состоящее в том, что смысл одного выражения входит отсылка к другому» [12]. Анафорическое отношение настолько часто становится основой комического, что В.З. Санников посвятил ему специальный раздел [13, 138-141]. Он приводит в этом разделе отрывок из «Записей для себя» В. Вересаева: «Иван Петрович подошел к столу. Он был очень весел». Прочитав что-нибудь подобное, всякий считает себя обязанным притвориться идиотом и спросить: – Кто был весел? Стол?

Действительно, в обычной речи не только (и не столько) формальное соотношение (в роде, числе и падеже) между антецедентом и субститутом, а обычный здравый смысл подсказывает истинные отношения между единицами высказывания. Для анекдотного дискурса анафорическое отношение – прекрасный случай для создания коммуникативного недоразумения. «Львиная доля» случаев обыгрывания анафорических отношений падает на ошибочное указание антецедента:

Думая напугать утивавшегося вокруг него мальчугана, кузнец сунул ему под нос кусок раскаленного металла.

– Если вы дадите мне полдоллара, я его лизну, – сказал мальчик.

Кузнец вытащил монетку и отдал ее мальчику. Тот, ни слова не говоря, лизнул ее, положил в карман и весело насвистывая, побежал прочь [13, 138].

Как известно, местоимения обеспечивают тесную, жесткую, формальную связь компонентов текста, имеющих одну референциальную соотнесенность (сущ. – мест. – сущ.). По данным Е.И. Коваленко [14, 97], «проявление формально-грамматического критерия при нахождении текстовой соотнесенности местоимений составляет 70%. Причем совпадение грамматического значения числа у местоимений и их лексических эквивалентов является условием абсолютной реализации этого критерия, совпадение грамматического значения рода – условием преимущественной реализации, совпадение грамматического значения падежа – условием эпизодической реализации».

Литература

1. Якобсон Р.О. Избранные работы. – М.: Прогресс, 1985. – С. 456.

2. Бенвенист Э. Общая лингвистика // Под.ред. Ю.С. Степанова. Благовещенск: Благовещенский Гуманитарный колледж им. И.И. Бодуэна де Куртене, 1998. – С. 286-296.
3. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – М.: «Гнозис», 2004. – С. 197 с.
4. Есперсен О. Философия грамматики / Пер. с англ. В.В. Пассека и С.Г1. Сафоновой. Изд. 2. – М.: УРСС, 2002. – С. 220.
5. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – М.: Высшая школа, 1972. – С. 265.
6. Реформатский А.А. Число и грамматика // Реформатский А.А. Лингвистика и поэтика. – М., 1987. – С. 86.
7. Зализняк А.А. Русское именное словоизменение – М.: Наука, 1967. – С. 62.
8. Санников В.З. Русская языковая шутка. От Пушкина до наших дней. – М.:Аграф, 2003. – С. 446-538.
9. Купина Н.А. О расширении границ речевой свободы: языковой облик избирательных кампаний 1999 года в Екатеринбурге и Свердловской области // Русский язык сегодня. Выпуск 2. Сборник статей. РАН, – М., Азбуковник, 2003. – С. 488.
10. Мучник Б.С. Основы стилистики и редактирования. – Ростов н/Д: Феникс, 1997. – С. 86.
11. Шмелев А.Д. Русский язык и внеязыковая действительность. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – С. 169.
12. ЭРЯ - Русский язык. Энциклопедия. Изд-е 2. / Гл. ред. Ю.Н. Караполов. – М., 1997.
13. Санников В.З. Русский язык в зеркале языковой игры. – М., Языки русской культуры, 1999. – С. 138-141.
14. Коваленко Е.И. Семантико-грамматическая соотнесенность местоимений в предложении. Днепропетровск, 1980. – С. 97.

Источники текстового материала

15. Лучшие анекдоты для вашей компании. – Донецк: ПКФ «БАО», 1997. – С. 246.
16. Анекдоты от А. Гердта. – Ростов н/Д: «Феникс», 2000. – С. 31.

УДК: 415.617.21 = 20

Сагындыкова Р.Ж., ОшГУ

Придаточные предложения в английском языке

Бул макалада орус жаса чет элдик лингвисттердин ишмий-изилдөөлөрүнө таянып, багыныңкы сүйлөмдүн классификациясын түрдүү көз караштагы аспекттер менен байланыштырууга аракет кылымды. Америка жасаанглис адабияттарындагы көркөм тексттердин мисалында усулдар колдонулду. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн компоненттери: баш жаса багыныңкы сүйлөмдөрдүн бөлүнүшүн аныктоого аракет кылымды.

Ачыкч сөздөр: багыныңкы сүйлөм, тен байланыштагы жаса багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр.

В данной статье сделана попытка, опираясь на труды научных исследований зарубежных и русских лингвистов, систематизировать данные о классификации придаточных предложений с точки зрения различных аспектов. Используя метод анализа и синтеза, на примере художественных текстов американской и английской литературы, удалось определить, что в сложных предложениях с подчинением допустимы два варианта расположения компонентов: главное предложение предшествует придаточному и главное предложение следует за придаточным.

Ключевые слова: придаточные предложения, сложносочиненные и сложноподчиненные предложения.

The article deals with the classification of subordinate clauses in terms of different aspects based on the research works of Russian and foreign linguists. Using the method of analysis and synthesis on the example of literary texts of American and English literature, it was possible to determine that in complex sentences with subordination, two variants of arrangement of the components are allowed: the main clause is preceded by a subordinate and main clause follows the subordinate.

Keywords: subordinate clauses, compound and complex sentences.

За последние полвека вопросы синтаксиса сложного предложения в английском языке привлекают особое внимание многих исследователей. Среди этих вопросов, до сих пор требующих дальнейшей научной разработки, важное место занимает вопрос о сложном предложении, как особой единице синтаксиса, и существующей связи между его компонентами. При этом на современном этапе развития языкоznания, когда определены и уточнены основные понятия, исследованы многие структуры, характерно то, что в центре внимания интересов лингвистов до сих пор остаются подчинительные конструкции и, соответственно, их значение и определение.

Именно тот факт, что в основе деления связей между частями сложного предложения лежат смысловые, а не формально-грамматические моменты, приводит на практике к тому, что, как и весь синтаксис, сочинительно-подчинительная схема сложных предложений во всех индоевропейских языках сходна: ввиду того, что человеческое мышление развивается, в общем, одинаковыми путями во всех странах, языки, непосредственно реализующие мысль, отличаются друг от друга прежде всего лексикой и мало разнятся по составу смысловых категорий. Сходство языков в данном случае дает, в частности, возможность лингвистам, работающим над изучением одного языка, учитывать достижения лингвистов, изучающих язык другого народа. Почему при определении связей между частями сложного предложения нельзя исходить только из формальных признаков? Потому что число этих признаков во всех языках чрезвычайно ограничено и никоим образом не соответствует числу смысловых отношений, могущих найти выражение в предложении.

К проблеме сложного предложения, к расчленению его на структурные составляющие в разные годы обращались такие видные ученые, как А.М. Пешковский, «Существует ли в русском языке сочинение и подчинение предложений?» (1926), А.Н. Гвоздев, «Понятие о сложном предложении. Синтаксические средства, служащие для выражения связи отдельных предложений внутри сложного. Сочинение и подчинение предложений» (1958), В.И. Жельвис, «Существуют ли в языке сочинительные и подчинительные союзы? (на материале английского языка)» (1962), Б.А. Ильиш, «Структура сложноподчиненного предложения в современном английском языке» (1962), Ю.Р. Гепнер, «О классификации сложных предложений по типу союзов, участвующих в их конструкции» (1963), И.П. Конькова, «Сложносочиненное союзное предложение в современном английском языке» (1969), Ю.И. Леденев, «О наиболее существенных функциях русских союзов» (1971), Е.Н. Ширяев, «Дифференциация сочинительных и подчинительных союзов на синтаксической основе» (1980), И.П. Верховская, «К вопросу о классификации сложноподчиненных предложений в современном английском языке» (1981), Я.Г. Биренбаум, «Сопоставление сложноподчиненных предложений русского и английского языков» (1977), «К теории сложного предложения (на материале английского языка)» (1982), Н.А. Бушуева, «Несоответствие формальной и семантической структуры в сложных предложениях со вторым компонентом, вводимым *when*» (1985) и др.

Несмотря на солидный теоретический фундамент исследования сложных структур, выявление и описание единиц синтаксической системы, образующих определенное

единство и целостность, остается одной из серьезных задач современной лингвистической науки.

Как известно, сложные предложения могут быть по составу сложносочиненными (compound) и сложноподчиненными (complex). Различие между ними состоит в том, что в первых все части предложения являются равноправными, а во вторых присутствует главное предложение (principal clause) и одно или несколько придаточных (subordinate clauses), которые его поясняют.

Придаточные предложения в английском языке вводятся в состав сложноподчиненного предложения с помощью английских союзов, которых не так уж и мало. Основными являются that, because, as, if, whether, when, since, after, before, till, unless, though и другие.

Так как придаточные предложения в английском языке поясняют главное, они выполняют роль различных членов предложения, отсюда и появились их типы и названия. Итак, придаточные предложения бывают:

1. **Придаточными подлежащего** (the subject clause), вводимыми союзами that (что), if / whether (ли), who (кто), what (что), which (который), when (когда), where (где), how (как), why (почему).

Whether we met there or not does not mean anything now. – Встречались мы или нет, сейчас не имеет никакого значения.

What she told me yesterday turned out to be the truth. – То, что она сказала мне вчера, оказалось правдой.

2. **Придаточными сказуемого** (predicative clause), которые вводятся теми же союзами, что и предыдущее придаточное предложение в английском языке.

The question is whether he knows about her betrayal or not. – Вопрос в том, знает ли он о ее предательстве или нет.

The problem was that he treated us as unfamiliar people. – Проблема была в том, что он обращался с нами, как с незнакомыми людьми.

3. **Придаточными дополнительными** (the object clause), которые присоединяются к главному предложению с помощью союзов that, if / whether, what, who, which, where, how, why.

He told us that he had seen us buying a bouquet of flowers. – Он сказал, что видел, как мы покупали букет цветов.

I do not understand what I must do now. – Я не понимаю, что я должна делать сейчас.

4. **Придаточными определительными** (the attributive clause), и для работы с ними понадобятся такие союзы, как who (который), whose (чей), which / that (который), where (где), why (почему).

The house where we once lived has been burnt. – Дом, в котором мы когда-то жили, сгорел.

The woman who helped us was a doctor from our local hospital. – Женщина, которая помогла нам, была доктором из нашей районной больницы.

5. **Придаточными обстоятельственными** (the adverbial clause), которые имеют свою собственную классификацию.

Прежде всего, это **придаточные предложения места** (the adverbial clause of place), которые, исходя из названия, требуют лишь союзов where (где, куда) и wherever (где бы ни, куда бы ни).

The dog sleeps wherever he wants. – Собака спит там, где захочет.

Do you know where he plays football? – Ты знаешь, где он играет в футбол?

Затем следуют такие придаточные предложения в английском языке, как **придаточные обстоятельственные времена** (the adverbial clause of time). Соответственно для них нужны союзы, определяющие временные

параметры: when (когда), after (после того как), before (до того как), till (до тех пор, пока), while (в то время как), since (с тех пор как), as soon as (как только).

She was still crying when he entered the room. – Она все еще плакала, когда он вошел в комнату.

By the time you get married, I will have a family with three children. – К тому времени, когда ты женишься, у меня уже будет семья и трое детей.

Далее выделяем такую группу, как **придаточные обстоятельственные причины** (the adverbial clause of reason) и объясняем их союзами because (потому что), as / since (так как).

I called you because I needed money. – Я позвонил тебе, потому что мне нужны были деньги.

He can not go to the party because he caught cold. – Он не может пойти на вечеринку, потому что он простудился.

Плавно переходим к **придаточным обстоятельственным цели** (the adverbial clause of purpose). Запоминаем вводные союзы that (чтобы), so that / in order that (для того чтобы), lest (чтобы не...).

She must speak louder so that everybody could hear her. – Она должны говорить громче, чтобы все ее слышали.

He works hard in order that he can afford himself to buy a house of his dreams. – Он много работает, чтобы позволить себе купить дом своей мечты.

Конечно, не забываем про такие придаточные предложения в английском языке, как **придаточные обстоятельственные условия**, опирающиеся на союзы if (если), provided that / in condition that (при условии, что).

If you find the book I asked, I will fulfill my promise. – Если ты найдешь книгу, которую я просила, я выполню свое обещание.

I won't be free unless you tell me about this. – Я не буду свободным, пока ты мне об этом не скажешь.

Еще остались подгруппы придаточных обстоятельственных **образа действия** (the adverbial clause of manner), **сравнения** (the adverbial clause of comparison) и **уступки** (the adverbial clause of concession). Первая и вторая подгруппы придаточных предложений в английском языке нуждаются в союзах as (как), as if / as though (как будто бы). А вот для третьей подойдут though (хотя), no matter how (как бы ни было), no matter what (чтобы то ни было, в любом случае).

She is looking at her mother as if she doesn't recognize her. – Она смотрит на мать так, как будто бы не узнает ее.

He reads as quickly as he can. – Он читает так быстро, как может.

No matter what he says, I do not believe him. – Что бы он ни говорил, я ему не верю.

Литература

1. Адмони В.Г. Типология предложения. – М., 1968.
2. Александрова С.Я. Семантический анализ сложноподчиненных предложений с придаточными, вводимыми союзами as и as thought // Вопросы грамматической структуры предложения и текста в английском языке: Сб. науч. тр. – М., 1985. - Вып. 247.
3. Бабалова Л.Л. Об употреблении союзов и, а, но в сложном предложении // Русский язык за рубежом. 1980. N4.
4. Бардухаров Л.С., Колшанский Г.В. К проблеме структуры сложного предложения. – М., 1958.
5. Agatha Christie. Hercule Poirot's Christmas. – New York., 2006.
6. Azar Betty Schramper. Understanding and using English Grammar. – New York., 2008.

7. Blount A., Northup C. An elementary English Grammar. – New York. 1958.

УДК: 415:562

Суркеева В.Б. к.филол.н., доцент ОшГУ
kasimova2172@mail.ru

**Сравнительный анализ концепта «цвет» в русской и кыргызской культурах
(на примере «красного» цвета и его аналога «кызыл»)**

Бул макалада кыргыз жана орус маданиятындагы түс концептин салыштыруу анализи каралат. Түс өзүнө дүйнө таанымдын сезимдик-образдык жана логикалык мүмкүнчүлүктөрдү камтыйт.

В данной статье рассматривается сравнительный анализ концепта «цвет» в русской и киргизской культурах. Цвет заключает в себе возможности логического и чувственно-образного способов познания мира.

This article touches upon the problems of comparing analysis of the concept “colour” in Russian and Kyrgyz cultyrts. Colour includts tht possibility ofways logical feelings characeristics of world outlook.

Ключевые слова: феномен, концепт, маентальность, культура, цвет.

Феномен цвета – предмет изучения многих фундаментальных наук и составляющая многих искусств. Однако до сих пор цвет не имеет общей концепции как в пределах какой-либо одной науки или целого направления. С точки зрения психологии цветовые ощущения – одна из специфических реакций глаза и мозга на световые частотные колебания. «Мир бесцветен, цвета в природе нет, есть впечатления о некой реальности, представимые в цветовых ощущениях. Вследствие этого реальность цветового ряда является кажущейся» [5].

Цветовые модели, создаваемые правым и левым полушарием мозга, не совпадают – полушария «предпочитают» различные части спектра и выдают принципиально разные результаты:

- 1) правое полушарие от природы ориентировано на длинноволновую часть спектра (красный) и выдает цветовую картину, связанную с чувственным восприятием;
- 2) левое полушарие ориентировано на средневолновую часть спектра (синий) и выдает цветовую картину, связанную с понятийным комплексом.

В этом состоит парадокс цвета: цвет заключает в себе возможности логического и чувственно-образного способов познания мира. Эта характеристика цвета важна для философии, потому что цвет в этом случае можно рассматривать как перевод неверbalного (чувственно-образного мышления) на уровень вербального.

Кроме того, психологи связывают цвет с эмоциями человека: у каждой эмоции свое определённое место в цветовом пространстве, т.е. каждая эмоция соответствует определённому цвету, а каждый цвет вызывает строго определённые эмоции.

Как отмечает Ляпин С.Х., в лингвистике системный подход к цветонесущей лексике пока не выработан. Важным представляется следующее:

- 1) слово – цветообозначение изначально эмоционально окрашено, оно не просто обозначает цвет, но и стремится выразить наше к нему отношение;

2) цвет может быть выражен эксплицитно (путём прямого называния цвета или признака по цвету), и имплицитно (путём называния предмета, цветовой признак которого закреплён в быту или культуре на уровне традиции) [4].

Цвет является одной из констант или одним из принципов культуры, который может служить «своебразной моделью развития, отображающей пути формирования, освоения, закрепления в культурной памяти не только общих, но и национально окрашенных культурно-значимых концептов» [2]. Многие явления культуры не могут быть поняты без учета значения цвета.

Цвет выступает одной из основных категорий культуры, «фиксирующей уникальную информацию о колорите окружающей природы, своеобразии исторического пути народа, взаимодействии различных этнических традиций, особенностями художественного видения мира» [2]. Так как цвет является компонентом культуры, то он окружен системой ассоциаций, смысловых значений, толкований, цвет становится воплощением разнообразных нравственно-эстетических ценностей.

Цвет играет огромную роль в культуре. Цвет может быть представлен как эмоциональность, «обогащенная разнообразными ассоциациями, закрепленными в языковой и социокультурной практике» [2]. В цвете может выражаться отношение человека к явлениям окружающей природы. Цвет выступает в качестве содержательного элемента культуры, с помощью которого можно охарактеризовать, систематизировать предметы, социальные установки и нравственно-эстетические понятия.

Рассматривая концепт как ментальное культурно-значимое социально-психологическое образование в коллективном сознании, опредмеченное в той или иной языковой форме [3] в данной работе мы попытаемся с лингвокультурологических позиций выявить специфику формирования концептов цвета в разных этнокультурах, а именно в русской и английской этнокультурах, а также определить специфические черты развития лексических цветообозначений в русском и английском языках. Нас интересует как данные народы интерпретируют мир. Как известно, у каждого народа свой образ мышления. Но существуют ценности общие для всех народов (например, жизнь, дом, семья). Все эти ценности и составляют национальный образ или модель мира.

Языковая система восприятия цвета, отличается от научной «в силу своей антропоцентричности: на то, как мы описываем цвет объектов, влияют как физические и психологические законы восприятия, так и знания о мире, о функциональном использовании наблюдаемых объектов» [2].

У каждого народа с древнейших времен цвет являлся одним из средств осмыслиения мира. Он служил обозначением наиболее важного в природе и наиболее ценного в человеке. Но со временем цветовые образы потеряли познавательное значение и приобрели эстетическое и духовное значение, и именно цвет стал выражать внутренний мир человека.

Со временем сфера использования цветов в символическом значении расширилась. Цвета стали употребляться для характеристики пространства и времени, стали обозначением определенных социальных групп.

Для наиболее полного осознания концепта «цвет» необходимо построить модель, отражающую структуру и совокупность знаний о данной категории. Для этого составим когнитивную или мыслительную модель. Когнитивная модель, по мнению Беляевской Е.Г., принадлежит глубинным структурам человеческого мышления, она не осознается носителями языка и является основой языковой интуиции [1]. Когнитивная модель имеет три уровня:

1. уровень гештальтной презентации, то есть, как мыслиться концепт «цвет». На данном уровне при исследовании концептов «цвет» следует «выявить концептуальные схемы, которые отражают мифопоэтическую модель мира» [1].

2. уровень концептуального поля. Образная модель концепта способствует уяснению системы знаний и представлений, сложившейся в национальном мировосприятии. На основе системы знаний и представлений создается концептуальное поле, которое включает в себя следующие параметры:

- Цвет как пространственный ориентир (верх-низ)
- Цвет как временной параметр
- Цвет как объект чувства (хорошо-плохо)
- Цвет как объект познания и мысли
- Цвет как социальный параметр [2]

3. уровень семантических обобщений. На данном уровне следует выявить те семантические обобщения, которые свойственны тому или иному языку.

Таким образом, моделирование концепта помогает выявить семантические механизмы, вызывающие метафорические употребления цветообозначений.

Цвет играет огромную роль в жизни человека и требует постоянного более глубокого проникновения в его сущность. Концептуальное моделирование позволяет предположить, что значение цвета в киргизской и русской культурах имеет отличия, которые затрагивают глубинные слои сознания и отражают национальные культурнообусловленные особенности. Для данной работы был выбран красный цвет. Для начала мы попытаемся определить значение понятия «красный» в русской культуре и слова «кызыл» в киргизской культуре.

Кыргызское слово “кызыл” по данным лексикографии.

Аналогом русского слова «красный» в кыргызском словаре является слово «кызыл». Рассмотрим значения, которые приобретает слово «кызыл» в кыргызском языке. Для этого мы проанализируем некоторые словари.

1. Толковые словари.

Одним из наиболее популярных словарей кыргызского языка является «кыргызско-русский словарь». Настоящий словарь является одноязычным словарем обычного типа, он содержит информацию о каком – либо слове, а также и производные слова. Рассмотрим структуру данного словаря на примере слова «кызыл».

Слово «кызыл» имеет несколько значений: как прилагательное «цвет крови, человеческих губ, языка, осенних листьев» и приобретает еще одно значение «имеет цвет как телефонные рекламы в Кыргызстане», то есть «красный». Второе значение слова «кызыл» - «принадлежащий октябрьской социалистической революции, произошедшей в России в 1917 году». Каждое значение иллюстрируется примерами:

- *Кызылдар*
- *Кызыл аскер*

Как известно, в кыргызском языке одна форма слова может быть разными частями речи. Так и в данном случае, слово «кызылдар» является и существительным и имеет такие значения как «красный цвет; красная одежда; революционер; долг». Данные значения можно проиллюстрировать следующими примерами:

- *Кызыл такта-красная доска*
- *Кызыл крест - красный крест*

Словообразовательное гнездо представлено небольшим количеством лексем: *кызаарып* (в значении – покраснеть), *кызылраак* (в значении – красноватый).

Таким образом, слово «кызыл» в данном словаре имеет сходные с русским языком значения.

Наибольшее количество коннотаций кыргызских слов представлено в Настоящий словарь является двуязычным. Главной задачей данного словаря является – дать максимально полную информацию о том или ином слове. Каждое слово в настоящем

словаре получает максимально полное толкование, приводятся примеры употребления слова в речи и фразеологические сочетания. Так, например, слово «кызыл» в настоящем словаре имеет несколько значений. Также как и в словаре Юдахина слово «кызыл» выступает в качестве существительного и прилагательного.

Как существительное слово «кызыл» сохраняет основные значения. Оно определяется как «красный цвет», «красный», «революционер» и как «задолженность, долг; дефицит, убыток (записываемый красными чернилами)». Но наряду с этим, слово «кызыл» приобретает еще значения – «красный предмет; красный шар (в бильярде); «красный» (в rulette)», «рыжее животное», «pl. amer. – краснокожие (индейцы)», «разг. красное вино» и «сленг – деньги. Появление данных значений обусловлено изменениями в общественной идеологии и появлением новых жизненных реалий. Приведенные значения иллюстрируются следующими примерами:

- *Кызыл алма*
- *Кызыл утту* («Красный» выиграл)
- *Кызылдар*

Как прилагательное слово «кызыл» также сохраняет основные значения – «красный, алый, багровый, багряный», «покрасневший», «революционный, советский, коммунистический». И в данном случае слово «кызыл» приобретает и другие значения – «румяный», «рыжий», «гнедой», «окровавленный, обагренный кровью (о руках)», «краснокожий» и «северный (о полюсе магнита)». Иллюстрации к данному значению:

- *Кызыл желеек*
- *Кызыл алма*

Особый интерес представляют примеры, иллюстрирующие употребление данной лексемы в языке. Источником служат художественные произведения:

- *Тополек мой в красной косынке* (Ч. Айтматов)
- *Красное яблоко* (Ч. Айтматов)

В “Словаре русских синонимов и сходных по смыслу выражений”. Автор Н.Абрамов приведены синонимы и антонимы того или иного слова, но без объяснений и иллюстраций. Синонимы к красный: алый, багряный, червленый, пурпуровый, багровый, пунцовый, малиновый, румяный, рыжий, розовый, коричневый.

Фразеологизмы и устойчивые сочетания

- красна девица
- красно солнышко
- красное знамя
- красное казачество
- красный комиссар
- красная звезда
- Красная площадь
- Общество Красного Креста и Красного Полумесяца
- красная рыба
- красная икра
- ради красного словца
- красная строка
- красная цена
- проходить красной нитью

А антонимами к данному слову в значении прилагательного являются следующие слова: «Белый». Но вышеизложенные примеры можно проиллюстрировать примерами из художественной литературы:

- « Белый пароход» Ч.Т. Айтматов.

Представленные данные для большей наглядности мы решили объединить в таблицу:

	Русский язык «красный»	Кыргызский язык «кызыл»	
		существительное	прилагательное
Синонимы	<i>алый, багровый, пурпурный, пурпуровый, рдяный, <u>огненный</u>, огневой, пламенний, рубиновый, коралловый, кумачный, карминный, багряный, червленый, кармазинный, червонный; прекрасный, приглядный, прекрасный, казистый, интересный, красовитый, баской.</i>	(кровавый), (цветущий), (кирпичный), (пунцовий), (вишневый), (каштановый), (бордовый), (<u>коралловый</u>), (<u>огненный</u>), (темно-бордовый), (розовый), (румяный), (красно-бурый), (<u>алый</u>).	<i>кара (черный), күрөң (коричневый),</i>
Антонимы	<u>Белый</u>	-	<i>купкуу (бледный), аппак (белый).</i>

Из таблицы видно, что и у русского слова «красный» и у кыргызского слова «кызыл» довольно много синонимов. Среди этих синонимов есть некоторые сходства. Это сходство обусловлено, видимо, тем, что существуют общие для всех языков значения слов, а в данном случае общие синонимы.

Среди антонимов у русского слова «красный» выделяется только один, а у кыргызского слова «кызыл» – два, одно из которых сходно с русским – «белый». Выявление сочетания «красный-белый», видимо, обусловлено историко-политическими событиями. В русской культуре такое противопоставление связано с революцией, произошедшей в 1917 году, после которой люди делились на «красных» и «белых». А в английской культуре противопоставление «красный-белый» также, видимо, связано с историческими событиями, то есть после произошедшей в XV веке войны «Красной и Белой розы».

В результате проведенного анализа можно сделать вывод о том, что цвет важен для обеих культур. В каждой культуре цвет играет свою роль.

Литература

1. Белявская Е.Г. Семантическая структура слова в номинативном и коммуникативном аспектах (когнитивные основания формирования и функционирования семантической структуры слова). – М., 1992.
2. Жаркынбекова Ш.К. Моделирование концепта как метод выявления этнокультурной специфики. // Материалы IX Конгресса МАПРЯЛ. – Братислава, 1999.
3. Короткова В.А. Разноцветное настроение // Советы психолога. 2003, №31.
4. Ляпин С.Х. Концептология к становлению подхода // 1997.вып.1.
5. Можейко И.В., Сивова Н.А. История и современность. – Москва., 2003.

Словари

1. Тематический русско-киргизский фразеологический словарь / Под ред.

- Жамшитовой Г.Ж., 2000.
2. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. – М., 1995. Т. 4.

УДК: 413.19 = 943.41 = 82

Тойчуева Ж.Р., Эргешова Г.С., ОшГУ

**Основные принципы перевода кыргызских фразеологизмов на русский язык
(на материале «киргизско-русского словаря» академика К.К. Юдахина)**

Бул макалада жалпы журтка белгилүү, эки түрк тилдүү “Кыргызча-орусча сөздүгүнүн” автору, академик К.К. Юдахиндин кыргыз фразеологиясынын орус тилине которулушунун негизги принциптери каралат. Улут тилчи К.К. Юдахин фразеологизмдерди орус тилине которууда эки негизги ыкманды колдонгон: сөзмө-сөз жана маани боюнча ооштуруу. Макаладагы материалдар сөздүктөгү мисалдар менен далилденген.

В статье рассматриваются основные принципы перевода кыргызских фразеологизмов на русский язык автором знаменитого и общепризнанного лучшим словарем среди тюркских двуязычных словарей «Киргизско-русский словарь» академика К.К.Юдахина. В качестве иллюстративного материала лексикограф выбрал фразеологизмы для перевода их на русский язык он использовал два основных способа перевода: вербальный, смысловая замена. Доказательством послужили примеры из словаря.

In article the basic principles of the translation of the Kyrgyz phraseological units into Russian by the author well-known and conventional by the best dictionary among the Turkic bilingual dictionaries "Kyrgyz-Russian Dictionary" of the academician K. K. Yudakhin are considered. As illustrative material the lexicographer chose phraseological units for the translation them into Russian he used two main ways of the translation: verbal, semantic replacement. As the proof examples from the dictionary served..

В процессе исследования опыта переводческой работы академика Константина Кузьмича Юдахина на материале двуязычного словаря «Киргизско-русский словарь» [1] нами установлены закономерности и основные принципы перевода кыргызских фразеологизмов на русский язык. Автор словаря в передаче фразеологических суждений кыргызского фольклора на русский язык использует следующие способы перевода:

1. **Вербальный перевод (пословный).** В тех случаях, когда пословно переведенная фразеологическая конструкция не является фразеологической единицей (далее ФЕ) или в русском представлении, то К.К. Юдахин дает толкование смысла кыргызской фразеологии:

- 1) **жылма кабак келин** влюбчивая и ветреная молодая женщина.
- 2) **кара жылкы** простая, непородистая лошадь; **жылкы мүнөз** неуживчивый характер, человек с неуживчивым характером (букв. лошадиный характер); **жылкы ичинде аласы** единственный (напр. о ребенке); выделяющийся из других; **ал мин жылкы айдан калыптыр** ему море по колено; ему все напоchem (букв. он гонит тысячу коней); **жылан чакпай, жылкы теппей** ни с того, ни с сего (напр. обиделся).
- 3) **желге, күнгө тийгизбей өстүр-лелеять, нежить, пестовать.**

Пословный перевод ФЕ выполняют функциональную роль, устанавливается переход подстрочки в литературный перевод афористического текста:

кашкайган чындык непреложная истина
каш карайды свечерело, стемнело
кокус-кукус кыл пригрозить, постращать
короз моюн изящная шея (красавицы)

жан кыйгыч убийца
кыйчаалыш тууган дальний родственник
кезектүү сөз то, что следует сказать.

2. Смысловой перевод (семантическое соответствие). При таком переводе кыргызское фразеологическое сочетание сохраняет жанровую форму, синтаксическое построение и афористичность:

- 1) **кара жанын карч уруп иштейт** он работает не покладая рук; **кара жанды карч урбай.**
- 2) **сүйлөчү эле** он обычно говорил без умолку (букв. говорил до того, что рот вспенивался).
- 3) **кичине сеп алдырсакчы** а что, если бы мы не выбивались из сил, отдохнули немного.
- 4) **кепке кемтик, сөзгө сөлтүк кылган** он осрамился (о пользовавшемся авторитетом человеке, который вдруг делает большую глупость или совершают преступление).
- 5) **кийиз китеп** выдуманная книга.

Устойчивое изречение транслируется по сходству с бытующими на языке перевода фразеологизмами:

көбүр пениться; **бозо көбүрүп атат** буза пенится; **оозу көбүргүчө көбүрүп-жабырып ташып кетти** молоко вспенилось и сбежало; 2) перен. Заносчиво, грубо, не зная удержу. **көк чыбыктай кыйылыппы!** этн. да будем мы перерезаны, как зеленый прутик (если нарушим клятву).

Такой перевод дает возможность формирования свода инонациональных ФЕ на языке их восприятия. Для широкого представления художественно-образного смысла и значения каждого фразеологизма при трансляции К.К. Юдахин принцип семантического соответствия дополняет подстрочником, адекватной русским фразеологизмом или же толкованием значения образного выражения.

3. Способ смысловой замены (поиск адекватного русского фразеологизма). К.К. Юдахин попытался подобрать адекватные фразеологизмы русского языка в том случае, когда невозможно было подобрать другой способ толкования:

- 1) **алдын кор, аркасын жар тороп турган** спереди его подстерегала горячая зора, сзади – обрыв; он был как между матом и наковальней.
- 2) **безге тий-** или **безге сай-** задеть за живое; **безге сайгандай** как ужаленный, как ошпаренный; **без киши** 1) бесчувственный толстокожий человек; 2) замкнутый человек.

Такой способ передачи кыргызских фразеологизмов предполагает замену оригинала ФЕ из русского языка, с установкой на сохранение смысловой адекватности. Возможность замены при переводе кыргызских ФЕ адекватной русской ФЕ позволяет говорить об общности двух культур. Принцип смысловой замены в переводе эффективно использовать при составлении сборников общенациональных фразеологических суждений, то есть при подборе адекватных фразеологических суждений с русского и кыргызского языков. Раскрывается связь кыргызского фольклора с русским:

- 1) **баягы, баягы – Байкожонун таягы** погов. старая песня (букв. давешнее, давешнее – посох Байходжи) **баягысы кармады** он опять принялся за старое (о чем-л. отрицательном, напр. о пьянстве и т.п.); **баягы жарыктык** см. **чечек**.
- 2) **балбандардын баарысы макул дебес албы!** фольк. разве смогут богатыри не согласится!; **тилине алы жетпейт** или **оозуна алы жетпейт** он недержан на язык; **жан алы калбай кубанды** он очень обрадовался; он был вне себя от радости; **жан алы калбай жалынат** он усиленно просит, он умоляет?

- 3) **адебин колго бер** – проучить его хорошенько; **аябай жатып кирели, адебин колго берели!** фольк. давайте яростно нападем, давайте проучим их хорошенько.
- 4) **жер айрылта макта** – превозносить; рассыпаться в похвалах; **Желмаянга аттанып, жер айрылтып мактанып** фольк. сев на быстроногого верблюда и сверх меры

похваляясь.

Такой тип перевода ставит вопрос об исследовании заимствований и связей в этой области. Когда же русского пословичного эквивалента недостаточно для полной передачи словесно-образного значения оригинала, К.К. Юдахин к нему прилагает еще подстрочник или описательное толкование значения данного изречения, или его ситуативное применение. Приведем несколько примеров. **Ала жаздан** с начала весны; **ала жайдан** с начала лета; **ала койдой союп** избив до полусмерти; **жапма челеңк** (см. **жапма**); **ала табак** не для всех одинаковые угождения; **ала табак тарттырбай** приказав подавать всем одинаковые (по вкусу и количеству) кушанья; **ала тоо** снеговая гора; **ала шак** (или **агала шак**) вареное мелко нарезанное мясо, обильно смешанное с кусочками жира (кушанье); **ала шалбыран** или **ала шалбырт** см. **шалбырт**; **боксонун аласы** охот. один из видов беркута; **көк ала кыл** - насадить синяков; **кызыл ала кыл** – разбить в кровь; **ала тополон** сумятица; **аланды ала качтымбы?** фольк. я у тебя похитил что-нибудь ценное?, я тебе нанес ущерб большой.

Рассмотренные принципы трансляции и описательное разъяснение семантики или функции фразеологичного суждения в теории перевода имеют самостоятельное значение. Особенность в практике перевода у академика К.К. Юдахина в том, что эти три разновидности перевода и толкование смысла взаимосвязаны между собой и составляют филологический принцип адекватного перевода. Опыт ученого демонстрирует то, что они могут взаимопроникать, взаимодополнять друг друга. Поэтапное и последовательное применение верbalного перевода, способов семантического соответствия, смысловой замены (поиска эквивалента из другого языка) и приема описательного пояснения значения или ситуативного применения фразеологизмов, в конечном итоге, приводит к достижению максимальной точности в переводе. Обратимся к словарю:

- 1) алыйбы?!** где у него силы?!, где уж ему!, разве он сможет?!;
- 2) күн алыштап** через день (не каждый день); **күн алыштап газета келип турат** газеты приходят через день.

3) ошол эле бойдон или **баяғы эле бойдон** в том же самом виде; в том же самом положении; без каких-либо изменений; **бүт бойдон** или **бүткүл бойдон** целиком, от начала до конца; **бүт жана толук бойдон** целиком и полностью; **даяр бойдон** в готовом виде; **калыбындагы бойдон** в чистом виде; **калыбындагы бойдон колдонулбайт** в чистом виде не употребляется; **бой-башынын баарысы** все его тело, весь он с ног до головы; **өз боюна дос болсун** пусть он будет уверен в своей силе, пусть у него хватит сил; **боюнда бар** она беременна; **боюна болгон** или **боюна бүткөн** она зачала, забеременела; **боюна бүткөндөн кийин төрөбөй койбайт** погов. раз забеременела, то родить не может (тайное когда-нибудь станет явным); **бойдогу бала** утробное дитя; **кантип аман сактайбыз боюмдагы баланы?** как мы сохраним дитя, что у меня в утробе?; **бойдон түш-** случиться – о выкидыше; **бойдон түшүр** – иметь выкидыш; сделать аборт; **бойдон түшкөн бала** выкидыш; **бойдон түшүрүү** аборт; **бойдон бошон** разрешиться от бремени, родить; **бой жет** – или **бойго жет** – достигнуть совершеннолетия; **бойго жеткен кыз** совершеннолетняя девушка, девушка на выданье; **Олжобай жүрүп эр жетти, Кишимжан жүрүп бой жетти** фольк. Олджобай возмужал, и Кишимджан достигла зрелости; **бой тартып калган кыз** девочка-подросток (13-15лет); **кызы бой тартып калыптыр** его дочь подросла, повзрослела; **Каныбек бой тарта элек** Каныбек пока еще не подрос (пока еще мальчик); **бой сал** – отнеситесь душевно, сердечно; проявлять желание сблизиться; **боюмду салсам болбойсун, ар убактан бир убак арамынды койбойсун** фольк. я к тебе всей душой, а ты ни на что не идешь, никак и никогда не оставляешь своих пакостей; **бой салып, ак тан атканча** стих. до того, как утренняя заря станет совсем близкой (т.е. до того, когда наступил полный рассвет); **бой салбай** или **бой бербей** не соглашаясь, не поддаваясь, не сближаясь; **түк бой бербей**

кйду он ни на что не соглашался; **боюн салып сүйбөйт** (о мужчине и женщине) относится холодно; **Анархан боюн салып сүйбөгөндүктөн, Керимахун эки жолу урган имиш** говорят, что Керимахун два раза побил Анархан за то, что она к нему относится холодно; **боюм тартыла түштү** 1) я вздрогнул (от испуга); 2) меня передернуло (от отвращения); **бой жый** – отстраняться, сторониться; **андан боюн жыйып, озун оолак кармайт** он сторонится его и держится подальше; **бой токтотуп бодро; кайта башын көтөрүп, Чыйырды бой токтотуп отурду фольк.** Чыйырды опять подняла голову и сидела бодро; **бой тиреш** – или **бой салышып тиреш** – напирать друг на друга всем корпусом (напр. о борцах); схватиться во всю силу; **боюнан кетип калыптыр** он имел поллюцию; **бой бер** – поддаться, не устоять; **бой бербе!** не поддавайся!; **бой кош** – 1) слизнуться, соединиться; 2) стать женой; **бой көтөр** – задирать нос; важничать, зазнаваться; **бой көтөрүү** важничанье, зазнайство; **боюн качырат** он уклоняется, избегает схватки (в борьбе); **бой четтет** – сторониться (не общаться); **бардыгы силерден бойлорун четтете башташты** все они стали вас сторониться; **бой ташта** – противоп. **бой көтөр;** **боюн таштап жиберди** он сделал вид, что совершенно ослаб; **бой түзөт** – почувствовать себя здоровым, почувствовать бодрость (о тяжелобольном человеке перед смертью); **бой түзөп калыптыр** (больной) приободрился (перед смертью); **азат бою** см. азат III.

В ходе нашего исследования, которая состояла в описании и анализе иллюстративного материала в виде фразеологических единиц, мы пришли к следующим выводам:

1. В КРС содержащем 40000 слов, имеется около 70 % иллюстративного материала, из них приблизительно 45% фразеологизмы.

2. Иллюстративная часть словаря отражает семантическую и синтаксическую сочетаемость фразеологизмов, а также типичные ситуации, которая стоит за тем или иным его употреблением. Хотя, конечно же, большинство слов-понятий киргизского языка несоизмерима со словами-понятиями русского языка. Разумеется, что многие языки обладают особенностями, представляющими для лексикографов специфические трудности. Но параллели культур русского и кыргызского народов отчасти решают эту задачу, которую удачно продемонстрировал К.К. Юдахин.

3. Фразеологизмы кыргызского языка, подобранные автором словаря относятся к активному словарному запасу, хотя есть и относящиеся к пассивному составу. В данном случае они имеют помету "редко", "этн". Кроме того встречаются ФЕ, которые используются в диалектах, они тоже имеют пометы "сев.", "южн.", "талас", "чатк.", "чуйск".

4. Неоднородность структурных признаков фразеологизмов объясняется тем, что фразеология объединяет довольно пестрый языковой материал, причем границы фразеологических единиц очерчены недостаточно определенно.

5. Подбор эквивалентных и трансляция фразеологических суждений на другой язык – задача сложная для переводчиков, так как образные выражения глубоко национальны и "переводчику угрожает опасность навязать национальную специфику своего языка, прибавить к нему нечто неограниченное" [2].

6. Пословный перевод ФЕ, семантическое соответствие и смысловая замена (поиск эквивалента) К.К. Юдахина создает возможность творческого конструирования фразеологических единиц с кыргызского на русские языки.

7. При переводе фразеологизмов автором соблюдаются равнозначность смыслов, а не равнозначность лексических единиц.

8. Подбор соответствующих ФЕ русского языка к кыргызскому языкам и принцип триединого филологического перевода фразеологизмов, создает возможность их

адекватной трансляции в иноязычную культуру, сохраняя представление об их этнокультурной сущности.

Опыт перевода кыргызских фразеологизмов К.К. Юдахина, имеет широкий общегуманитарный, теоретический аспект. Переводческая практика ученого-турколога демонстрирует постепенный переход от вербального перевода к литературно-художественному, семантически адекватному переводу.

Как видим, переводческая работа академика К.К. Юдахина выходит далеко за рамки лексикографической практики и приобретает литературоведческий аспект. Несомненно, что этот опыт может стать одним из серьезнейших аргументов преимущества семантической адекватности над словесной точностью перевода не только в пределах этого пласта народной культуры.

В данной работе были приведены лишь некоторые фразеологические единицы, помогающие сделать речь образной и эмоциональной. Однако они не исчерпывают всего многообразия выразительных средств родной речи. Прибегая к ним, не следует забывать, что все эти «цветы красноречия» [3], как называл их видный мастер русского судебного красноречия П.С. Пороховщиков, хороши только в том случае, когда кажутся неожиданными для слушателя. Их нельзя заучивать, их нужно только впитывать вместе с народной речью, развивая мысль, совершенствуя речевую культуру, речевой вкус и чутЬе.

Необходимо помнить, что правильность нашей речи, точность языка, четкость формулировок, умелое использование терминов, иностранных слов, удачное применение изобразительных и выразительных средств языка, пословиц и поговорок, крылатых слов, фразеологических выражений, богатство индивидуального словаря повышает эффективность общения, усиливает действенность устного слова.

Литературы

1. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. Около 40000 слов. – М.: Изд-во "Советская энциклопедия". 1965.
2. Щерба Н. О взаимоотношениях родного и иностранных языков// Иностранный язык в школе. – М. 1934.
3. Фельдман Н. И. Об анализе смысловой структуры слова в двуязычных словарях // ЛС. – вып. 1. – М. 1957. – С. 9-35.

УДК: 413 = 82

Тойчуева Ж.Р., Эргешова Г.С., ОшГУ

Постановка проблемы стилистической коннотации слова

Бул макалада С.И. Ожегов жана Ж.Ю. Шведовдун “Орус тилинин сөздүгү” боюнча сөздөрдүн стилистикалык белгисинин колдонулушун жана эмоционалдуу – боёктүү лексиканын чагылдырылышы көрсөтүлгөн. Сөздүктө белгиленгендей “көрө албоо”, “жактырбоо”, “тоготтоо”, “тамаша”, “какиык”, “тилдөө” жана “одоно” түрүндөгү эмоционалдуу боёктүү сөздөрдү талдоого өзгөчө көңүл бурулган.

В данной статье представлен материал, описывающий использование стилистических помет при презентации слов, отражающих эмоционально окрашенную лексику, на материале словаря «Словарь русского языка» С.И. Ожегова и Н.Ю. Шведовой. Особое внимание уделено анализу слов с эмоциональной окраской, отмеченной в словаре пометами: «презрительное», «неодобрительное», «пренебрежительное», «шутливое», «ироническое», «бранное», «грубое».

The material describing use of stylistic a dung at presentation of words is presented in this article, reflecting emotionally painted lexicon, on a material of the Russian Dictionary of S. I. Ojegov and N. Y. Shvedova. The special attention is paid to the analysis of words with the emotional coloring noted in the dictionary by a dung: "contemptuous", "disapproving", "scornful", "playful", "ironical", "abusive", "rough".

Как известно, одной из задач толкового словаря является отражение стилистического расслоения лексики языка. В настоящее время существует несколько способов, используемых авторами составителями словарей для решения этой задачи. Что же это за способы? Основное лексикографическое средство стилистической характеристики слов – специальные (стилистические) словарные пометы, которые есть во всех толковых словарях современного русского языка. Правда, набор этих помет у каждого словаря свой.

В "Словаре русского языка" С.И. Ожегова и Н.Ю. Шведовой [1] на функциональную закрепленность слов указывают следующие стилистические пометы: "книжное", "высокое", "официальное", "разговорное", "просторечное", "областное", "презрительное", "неодобрительное", "пренебрежительное", "шутливое", "ироничное", "бранное", "специальное", "старое", "устаревшее" – всего 15 помет.

Стилистические пометы в словаре служат для характеристики той части словарного состава современного литературного языка, которая, по тем или иным причинам, ограничена в своем употреблении. Эти ограничения имеют различный характер и разные основания:

- а) ограничения, обусловленные принадлежностью слова к тем пластам лексики, которые находятся за пределами литературного языка или стоят на его границе (областные, просторечные, грубо-просторечные слова);
- б) ограничения, обусловленные узкоспециальным характером терминов науки, техники, ремесла, искусства и т.п.;
- в) ограничения, которые обусловлены тем, что-то или иное слово может быть употреблено лишь в определенном стиле литературной речи.

В данной статье проанализировано систему стилистических помет в словаре С.И. Ожегова и Н.Ю. Шведовой, **отражающих эмоционально окрашенную лексику**. Наименование «эмоционально окрашенная лексика» оправдано, по словам Д.Н. Шмелева [2] только по отношению к следующим группам слов: слова, эмоциональная значимость которых создается при помощи словообразовательных средств; слова, в собственно лексическом значении, которых заключена определённая оценка обозначаемых ими явлений.

Следовательно, этот пласт лексики рассматривается в настоящей работе. Слова же, которые обозначают определенные эмоции и переживания или имеют эмоционально-оценочные значения (выделение этих слов производится в связи с предметно-тематической классификацией лексики), нами не изучаются, как не окрашенные эмоциями, а непосредственно отображающие их своими значениями. Многие слова не только определяют понятия, но и выражают отношение к ним говорящего, особого рода оценочность. Например, восхищаясь красотой белого цветка, можно назвать его *белоснежным*, *белехоньким*, *лилейным*. Эти слова эмоционально окрашены: положительная оценка отличает их от стилистически нейтрального определения *белый*. Эмоциональная окраска слова может выражать и отрицательную оценку называемого понятия: *белобрысый*, *белесый*. Поэтому эмоциональную лексику называют еще оценочной (эмоционально-оценочной). В то же время следует заметить, что понятия эмоциональности и оценочности не тождественны, хотя и тесно связаны. Некоторые

эмоциональные слова (например, междометия) не содержат оценки; а есть слова, в которых оценка составляет суть их смысловой структуры, но они не относятся к эмоциональной лексике: *хороший, плохой, радость, гнев, любить, страдать*. Особенностью эмоционально-оценочной лексики является то, что эмоциональная окраска «накладывается» на лексическое значение слова, но не сводится к нему: денотативное значение слова осложняется коннотативным. В составе эмоциональной лексики можно выделить три группы, которые зафиксированы в словаре:

1. Слова с ярким коннотативным значением, содержащие оценку фактов, явлений, признаков, дающие однозначную характеристику людей: *воодушевить, восхитительный, дерзание, непревзойденный, первопроходец, предначертать, провозвестник, самопожертвование, безответственный, брюзга, двурушник, делячество, допотопный, напакостить, опорочить, очковтирательство, подхалим, пустозвон, разгильдяй*. Такие слова, как правило, однозначны, выразительная эмоциональность препятствует развитию у них переносных значений.

2. Многозначные слова, нейтральные в основном значении, получающие качественно-эмоциональный оттенок при переносном употреблении. Так, о человеке определенного характера можно сказать: *шляпа, тряпка, тюфяк, дуб, слон, медведь, змея, орел, ворона, петух, попугай*; в переносном значении используются и глаголы: *тилить, шипеть, петь, грызть, копать, зевать, моргать и др.*

3. Слова с суффиксами субъективной оценки, передающие различные оттенки чувств: *сыночек, дочурка, бабуля, солнышко, аккуратненько, близехонько* – положительные эмоции; *бородица, детина, казенщина* – отрицательные. Их оценочные значения обусловлены не номинативными свойствами, а словообразованием, так как эмоциональную окрашенность подобным формам придают аффиксы. Эмоциональность речи нередко передается особо выразительной экспрессивной лексикой. Экспрессивность (экспрессия) (лат. *expressio*) – значит выразительность, сила проявления чувств и переживаний. В русском языке немало слов, у которых к их номинативному значению добавляется элемент экспрессии. Например, вместо слова *хороший*, приходя в восторг от чего-либо, мы говорим *прекрасный, замечательный, восхитительный, чудесный*; можно сказать *не люблю*, но нетрудно найти и более сильные, колоритные слова *ненавижу, презираю, питаю отвращение*. Во всех этих случаях семантическая структура слова осложняется коннотативностью. Нередко одно нейтральное слово имеет несколько экспрессивных синонимов, различающихся по степени эмоционального напряжения; ср.: *несчастье – горе, бедствие, катастрофа; буйный – безудержный, неукротимый, неистовый, яростный*. Яркая экспрессия выделяет слова: *торжественные – глашатай, свершения, незабвенный; риторические – соратник, чаяния, возвестить; поэтические – лазурный, незримый, немолчный, воспевать*.

Экспрессивно окрашены и слова:

шутливые – *благоверный, новоиспеченный;*

иронические – *соблаговолить, донжуан, хваленый;*

фамильярные – *недурственный, смазливый, мыкаться, шушукаться.*

Экспрессивные оттенки разграничивают слова: **неодобрительные** – *манерный, претенциозный, честолюбивый, педант; пренебрежительные* – *малевать, крохоборство; презрительные* – *наушничать, подхалим; бранные* – *хам, дурак*. Экспрессия слова нередко насливается на его эмоционально-оценочное значение, причем у одних слов преобладает экспрессия, у других – эмоциональность. Поэтому часто разграничить эмоциональную и экспрессивную окраску не представляется возможным, и тогда говорят об эмоционально-экспрессивной лексике (экспрессивно-оценочной). Слова, близкие по характеру экспрессивности, классифицируют на:

1) лексику, выражающую положительную оценку называемых понятий;

2) лексику, выражающую отрицательную оценку называемых понятий. В первую группу войдут слова **высокие**, отчасти – **шутливые**; во вторую – **иронические, неодобрительные, бранные, презрительные, пренебрежительные**.

На эмоционально-экспрессивную окраску слова влияет его значение. Так, резко отрицательную оценку получили у нас такие слова, как *фашизм, сталинизм, репрессии*. Положительная оценка закрепилась за словами *прогрессивный, миролюбивый, антивоенный*. Даже различные значения одного и того же слова могут заметно расходиться в стилистической окраске. Развитию экспрессивных оттенков в семантике слова способствует и его метафоризация. Так, стилистически нейтральные слова, употребленные как метафоры, получают яркую экспрессию: *гореть на работе, падать от усталости, задыхаться в условиях тоталитаризма, пылающий взор, голубая мечта, летящая походка* и т д. Окончательно проявляет экспрессивную окраску слов контекст: в нем нейтральные в стилистическом отношении единицы могут становиться эмоционально окрашенными, **высокие – презрительными, ласковые – ироническими** и даже **бранное** слово(подлец, дуреха) может прозвучать **одобрительно**.

Все эти нюансы экспрессивной окраски слов получили отражение в стилистических пометах к ним в толковом словаре С. Ожегова и Н.Ю. Шведовой. В «Толковом словаре русского языка» используется следующая система помет, указывающих, что в слове содержится соответствующая эмоциональная оценка:

- **презр.**, т.е. презрительное;
- **неодобр.**, т.е. неодобрительное;
- **пренебр.**, т.е. пренебрежительное;
- **шутл.**, т.е. шутливое;
- **ирон.**, т.е. ироническое;
- **бран.**, т.е. бранное;
- **груб.**, т.е. грубо.

Рассмотрим вкратце каждую помету.

Помета «презрительное»

ТОРГАШ, -а, м. 1. То же, что торговец (в 1 знач,) (устар. неодобр.). 2.перен. Человек, который выше всего ставит свою выгоду, корысть, личный интерес(презр.). II прил. торгашеский, -ая, -ое. Т. жargon. Т. дух.

ТОЛСТОСУМ, -а, м. (презр.). Богач, богатый делец. Купец-т. Заокеанские толстосумы.

УБЛЮДОК, -дка, м. 1. Непородистое животное, помесь (устар.). 2. перен. Незаконнорожденный ребенок (устар. бран.). 3. перен. Человек с низкими, животными инстинктами, выродок (прост, презр.). Фашистские ублюдки.

ХМЫРЬ, -я, м. (прост, груб.). Неприятный или странный человек.

ХАПУГА, -и, м. и ас. (прост, презр.). Человек, к-рый хапает (во 2знач.).

ВОРЮГА, -и, м. и ж. (прост, презр.) То же, что вор (в 1 знач.).

Помета «неодобрительное» Г.Н. Скляревская отмечает, что помета **«неодобр.»** (неодобрительное) «ставится при словах, содержащих устойчивую оценку неодобрения, порицания, заключенную в семантике слова и подкрепленную соответствующей словообразовательной моделью» [3]. Так в чем же заключается оценка неодобрения? Проведем словообразовательный анализ этого слова: «неодобрение <= одобрение <= одобрить». Следовательно, семантика слова «неодобрение» противоположна семантике слова «одобрить», имеющего в «Толковом словаре русского языка» С.И. Ожегова и Н.Ю. Шведовой значение **«признать хорошим, правильным, допустимым»**. Итак, если при словарной единице стоит помета «неодобр.», это означает, что, используя данное слово, субъект речи хочет выразить такое отношение к обозначаемому: это нехорошо, неправильно и недопустимо. Приведем примеры.

ОТФУТБОЛИТЬ, -лю, -лишь; сов., кого-что (прост, неодобр.). Избавиться от кого-чего-н., передав или переслав к другим, в другие инстанции. О. жалобу, жалобщика. II несов. отфутболивать, -аю, -аешь.

САЛАГА, -и, м. (прост.). 1. Молодой, неопытный матрос. 2. перен. Неопытный, неумелый человек (неодобр.). II уменьш. салажонок, -нка, мн.-жата, -жат, м.

ХАХАНЬКИ. -нек (разг. неодобр.). Смешки, шутки. Ему бы все только х. Не до хахонек. Х. да хиханики.

ВЫСКОЧКА, -и, м. и ж. (разг. неодобр.). Человек, к-рый выдвинулся (во 2знач.) слишком быстро или занял видное общественное положение не позаслугам.

ЧИСТОПЛЮЙ, -я, м. ^разг. неодобр.). 1. Человек, чистоплотный до брезгливости. 2. перен. Человек, до крайности привередливый, отстраняющийся от неприглядных сторон жизни. II ж. чистоплюйка, -и. II прил. чистоплюйский, -ая, -ое.

ШАЛТАЙ-БОЛТАЙ, нареч. (разг. неодобр.). Без всякого дела, цели, занятия(о времяпрепровождении; первонач. о пустой болтовне). Целыми днями по двору слоняется шалтай-болтай.

ШАШНИ, -ей (прост, неодобр.). 1. Проделки, интрига. Раскрыть чьи-н. ш. 2. Любовные интриги, ухаживание. Завести ш. с кем-н.

ЮБОЧНИК. -а, м. (прост, неодобр.). То же, что волокита 3.

Помета «пренебрежительное».

ХИЛЯК, -а, м. (прост, пренебр.). Слабый, хилый человек, слабак. II ж. хилячка, -и. **ЦАЦА**, -ы, ж. (разг. пренебр.). Человек, к-рый важничает, много воображает о себе. Ц. какая выискалась! Подумаешь, важная ц.

ШАРАШКИН, -а: шарашкина контора (фабрика) (прост, пренебр.) -плутовская, жульническая компания, лавочка (I ную шарманку. II прил. Шарманочный, -ая, -ое (к 1 знач.).

Помета «бранное».

ОХЛАМОН, -а, м. (прост, бран.). Болван, бездельник. II ж. охламонка,-и. II прил. охламонский, -ая, -ое.

СВОЛОТА, -ы, ж. (прост, бран.). То же, что сволочь (во 2 знач.).

ХАЙЛО, -а, мн. хайла, хайл, хайлам, а (прост, бран.). Горло, глотка. Заткни х. Г **ХАРЯ**, -и, ж. (прост, бран.). То же, что лицо (в 1 знач.). Противная х. Ну и х.!

По эмоциональной оценке такие пометы, как **(презр.)**, **(неодобр.)**, **(шутл.)** и т.п. существуют лишь в словаре Ожегова:

1. Помета «шутливое»

ОБЕЩАЛКИН, -а, м. (разг. шутл.). Человек, к-рый легко дает обещания и забывает их выполнять.

СПОДОБИТЬСЯ, -блюсь, -биться; сое., чего и с неопр. (разг. шутл.). Оказаться в каком-н. положении, удостоившись чего-н. С. чьего-н. внимания.

Сподобился беседовать с важным гостем.

ТИПУН, -а, м. Болезнь птиц - хрящеватый нарост на кончике языка. *Типун тебе на язык (разг. шутл.) - выражение недовольства по поводу сказанного.

Таким образом, все указанные средства придают лексике экспрессивную окраску, и с их помощью реализуется одна из важных функций языка – эмотивная функция, то есть выражение отношения автора речи к ее содержанию.

Как объяснить феномен преобладания в русском языке слов с отрицательной экспрессией? Л.О. Чернейко отвечает на этот вопрос следующим образом. Хотя психолингвистические исследования показали, что большинству языков присуща тенденция употреблять оценочные слова позитивного характера чаще и разнообразнее, чем оценочные слова негативного характера, но, к сожалению, «русская речь в современном ее состоянии выпадает из этой оптимистической универсалии. <...>

Соотечественники гораздо легче порицают, чем одобряют, нарушая один из важнейших постулатов речевого общения, обозначаемый как «принцип вежливости» [4].

Негативное отношение к объекту речи обычно подкреплено соответствующим к нему отношением. Как отмечает Г.Н. Скляревская, лексика, свойственная разговорной речи, маркированная серией стилистических и функциональных помет: сниженная, фамильярная, презрительная, неодобрительная и т.п., «выражает отрицательную характеристику предмета речи, его снижение и фамильярное отношение к адресату (статус адресата при этом никогда не сможет быть выше статуса субъекта речи)» [4].

В результате анализа фактического материала, мы пришли к следующим выводам:

1. Наиболее последовательно выделяются **книжные слова, специальные, разговорные, просторечные**.
2. Имеются пометы, указывающие на эмоциональную окраску слов: «бранное», «неодобрительное», «ироническое», «неодобрительное», «пренебрежительное», «шутливое», «грубое» – **7 помет**.
3. По территориальной общности в словаре отмечены лишь **областные слова**, не выделяются диалектизмы, локализмы и т.п. (чапыжник (обл.) – частый кустарник; большуха (обл.) – старшая в доме хозяйка).
4. По времени использования автор отмечает **устаревшую и старую лексику** например: благонравие (устар.) – хорошее поведение, воспитанность; чернец (стар.) – то же, что монах).

Литературы

1. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / Российской академия наук. Институт русского языка им. В. В. Виноградова – 4-е изд., дополненное. – М.: Азбуковник. 1999. – С. 944.
2. Шмелёв Д.Н. Современный русский язык. Лексика. – С. М. 1977.
3. Скляревская Г.Н. Новый академический словарь. Проспект. СПб.: ИЛИ РАН. 1994. – С. 51-52.
4. Чернейко Л.О. Порождение и восприятие межличностных оценок // Филологические науки. 1996. №6. – С. 47-48.

УДК: 412.5:494.3:482:43

Тургунбаева Б.Ж., ОшГУ

Валентность и сочетаемость глаголов в кыргызском, русском и английском языках

Бул макала англис, кыргыз жана орус тилдериндең этишик сөз айкаштарындагы валенттүүлүк жөнүндө баяндайт.

The article is concerned with valency and verb collocations in English, Kyrgyz and Russian languages.

Учение о словосочетании издавна привлекало внимание языковедов. В кыргызском и английском языках глагольные словосочетания являются одним из самых продуктивных и широко распространенных типов словосочетаний. Г. Пальмер разработал систему моделей глагольных словосочетаний и выделил 27 глагольных моделей, которые он считал необходимым ввести в словарную статью [1]. А. Хорнби использует тот же принцип моделирования глагольных словосочетаний [2, 21-121]. Система глагольных

моделей, разработанная Р.С. Гинзбург, отличается от системы, разработанной Г. Пальмером и А. Хорнби, прежде всего тем, что сами модели выделяются на уровне классов слов – частей речи. Модели представляют в обобщенном виде структуру словосочетаний, в которых используются глаголы современного английского языка. В основу разработанного Р.С. Гинзбург набора моделей положены два критерия:

- 1) обусловленность значения глагола структурой словосочетания;
- 2) регулярность употребления глагола в данном значении в словосочетании, имеющим данную структуру. Автором было выделено 22 моделей глагольных словосочетаний [3]. Классификация глагольных словосочетаний, предложенная Л.С. Бархударовым, выглядит следующим образом: 1. Словосочетания, ядром которых может быть глагол только определенного подкласса: либо переходный, либо только непереходный [4.18]. Однако вся сложность состоит в том, что в английском языке есть очень небольшое количество абсолютно переходных или абсолютно непереходных глаголов. Граница между переходными и непереходными глаголами не является раз и навсегда установленной. Глаголы в английском языке почти утратили закрепленную характеристику переходности/непереходности, они практически «превратились в синтаксическую сочетаемость глагола» [5, 75].

Учитывая морфологический состав (простые, сложные и многосоставные глагольные словосочетания) и синтаксические связи (примыкание, управление, соподчинение), профессор А.Турсунов предложил разграничивать **121 модель** глагольных словосочетаний в кыргызском языке.

1) простые глагольные словосочетания – 43

Например: наречие + гл. – *тез келүү* – прийти быстро, наречие + гл. – *жакиши шитөө* – работать хорошо.

2) сложные глагольные словосочетания – 52

Числитель. + существ. + глагол - *алты ай күтүү* – ждать шесть месяцев.

3) многосоставные глагольные сочетания – 26

Нареч. + числ. + существ. + гл. - кеминде эки saat жүрүү -ходить не менее двух часов, *атооч + ат + наречие + гл. - бир ай бирге жүрүү* [6, 290-295] и т.д.

В глагольных словосочетаниях выражаются объектные отношения, указывающие на различный характер направленности действия, на предмет (прямой или косвенный объект), либо на обратную направленность прямого или косвенного объекта на психофизическое восприятие субъекта.

В зависимости от валентности переходного глагола объектное словосочетание может быть двучленным или трехчленным. Если глагол одновалентный, то объектное словосочетание представляет собой двучлен, если глагол двухвалентный, то, соответственно, объектное словосочетание представляет собой трехчлен. Основной синтаксической связью в глагольных объектных словосочетаниях в английском языке является примыкание, в кыргызском языке – управление и примыкание.

Рассмотрим только некоторые модели в английском и кыргызском языках:

I. Модель V+Adv (глагол + наречие)

Как отмечалось выше, в английском языке в препозиции к глаголу могут свободно употребляться только наречия, да и то их препозиция факультативна. В основном, наречия занимают постпозицию к глаголу.

See clearly – жасакы көрүү

Cry loudly – катуу кыйкыруу

Наречие может быть факультативным, а может быть и обязательным для реализации данных значений глагола.

В английском языке сочетаемость с наречием, характеризующим образ действия, является показателем полно-зnamенательного глагола как морфологического класса слов,

так как связочные глаголы этим типом сочетаемости не обладают. Синтаксическая связь – примыкание.

В кыргызском языке глагол и наречие сочетаются по способу примыкания, при чем наречие занимает, как правило, препозицию по отношению к ядерному глаголу: *артта қалуу, каттуу күлүү, кеч келүү, эрте келүү и т.п.*

II. Модель V + Adj (глагол + прилагательное)

В английском языке имеются словосочетания, ядром которого выступает глагол, а адъюнктом – прилагательное: *to sound good, to smell wonderful, to taste bitter*. Синтаксическая связь в данном словосочетании осуществляется по способу примыкания. А в кыргызском языке наречия занимают постпозицию по отношению к ядерному слову, в английском же языке наречия могут занимать как препозицию, так и препозицию по отношению к ядерному глаголу: *бат басуу –run quickly-quickly run, катуу ырдоо- sing loudly-loudly sing*.

III. Модель V + N (глагол + существительное)

Ядром словосочетания является переходный глагол, адъюнктом – существительное. Глаголы могут быть разнообразными по своей семантике. Это могут быть глаголы, обозначающие конкретное физическое действие (*to write – жазуу, to close – жабуу, чувственное восприятие (to see – көрүү), глаголы речи (to tell – айттуу)* и т.д.). Адъюнкт словосочетания описываемой модели может быть выражен конкретным или абстрактным, одушевленным или неодушевленным существительным.

В английском языке в этом типе словосочетания синтаксическая связь не получает никакого морфологического оформления и выражается примыканием и твердым порядком расположения членов словосочетания. Объектной валентностью обладает существительное – адъюнкт в общем падеже, выполняющее функцию объектного дополнения: *to read a newspaper, to send a message*.

Словосочетания данной структурной модели могут передаваться несколькими структурными моделями в кыргызском языке. В кыргызском языке адъюнкт стоит в форме любого косвенного падежа, кроме родительного, и сочетается с ядром путем управления: *китеп окуу – читать книгу, чыгарма жазуу – писать сочинение, күзгүнү алып келүү – принести зеркало (адъюнкт стоит в форме винительного падежа), баяндама даярдоо; (адъюнкт стоит в форме дательного падежа), менде китеп бар; (адъюнкт стоит в форме местного падежа), крахмалды – картошкадан, нанды ундан жасайт; жумуштан чыкты (адъюнкт стоит в форме исходного падежа)*. Глагол, сочетаясь посредством управления с адъюнктом, образует словосочетания с объективными отношениями, при этом адъюнкт занимает препозицию по отношению к ядру словосочетания и может быть представлен следующей моделью N + V

IV. Модель V + Prn. (глагол + местоимение)

В английском языке в этом типе словосочетаний личное местоимение стоит в объектном падеже: *to tell him, to see you, to give her*, т.е. это – группа с объективным управлением объектным падежом.

В кыргызском языке адъюнкт (сюда относятся личные, указательные, определительные, собственные, вопросительные местоимения: *мен, сен, сиз, ал, биз, силер, сиздер, алар, бул, ошол, ал, тигил, мына, ошондой, мындаай, ким, эмне, канча, кайды, кандай, качан, кайсы* соотносительный с именами существительными, может стоять в форме любого косвенного падежа и сочетаться с ядерным глаголом способом управления. Адъюнкт, выраженный вопросительными местоимениями, (*кандаай, кайды, качан, канча*) сочетается с ядерным глаголом по способу примыкания.

V. Модель V + Num. (глагол + числительное)

В таких словосочетаниях адъюнкт (числительное) стоит в английском языке в общем падеже, в кыргызском языке – в винительном падеже и сочетается в этих языках по способу примыкания: *to read twice* – эки жолу окуу – читать два раза.

VI. Модель V + prp + N (Prn)

Данный тип словосочетаний характеризуется наличием предлога, соединяющего оба компонента словосочетания. Адъюнкт выражен местоимением в объектном падеже в английском языке. В кыргызском языке адъюнкт, выраженный в одном из четырех падежей, сочетается с ядерным глаголом путем управления при помощи послелогов после сложной связью, причем адъюнкт занимает препозицию к ядру.

Например: *to wait for him* – аны күтүү; *to arrive in Osh* – Ошко келүү.

Таким образом, в современном английском языке предлоги, как и фиксированный порядок слов в предложении, стали основным средством выражения синтаксических отношений между словами. В кыргызском языке функцию предлогов играют послелоги. Кыргызский послелог по содержанию и по своим синтаксическим функциям наиболее близок к английским предлогам.

I came to you to speak about Margaret – Мен сага Маргарет тууралуу сүйлөшкөнү келдим.

Нами выделен ряд наиболее употребительных предложных словосочетаний глагола с существительным в английском языке и их эквиваленты в кыргызском языке.

1. V. (ядро) + about + N (адъюнкт)

В английском языке синтаксическая связь в этом словосочетании выражается по способу примыкания: *to tell about the students*.

Что касается кыргызского языка данной модели соответствуют словосочетания с послеложным объектом в именительном падеже, где адъюнкт предшествует ядерному слову: *студенттер тууралуу айттуу*.

2. V (ядро) + of + N (адъюнкт)

В английском языке синтаксическая связь в этом словосочетании выражается по способу примыкания: *to think of the girl*.

Английским словосочетанием данной модели с предлогом ‘of’ соответствуют в кыргызском языке словосочетания с послеложным объектом и объектом в падежной форме, а именно, в именительном, винительном, дательном и исходном падежах, где синтаксическая связь выражается по способу управления: *кыз тууралуу ойлонуу*.

3. V (ядро) + at + N (адъюнкт)

Если в английском языке синтаксическая связь в этом словосочетании выражается по способу примыкания: *to look at the building*, то в кыргызском языке данной модели соответствуют словосочетания с послеложным объектом в дательном падеже, где адъюнкт предшествует ядерному слову: *имаратты кароо*. Синтаксическая связь осуществляется по способу управления.

4. V (ядро) + to + N (адъюнкт)

В английском языке синтаксическая связь в этом словосочетании выражается по способу примыкания: *to go to work*. Английским словосочетаниям данной модели с предлогом ‘to’ соответствуют в кыргызском языке словосочетания с послеложным объектом и объектом в падежной форме, а именно, в винительном и дательном падежах, где синтаксическая связь выражается по способу управления: *чыгарма жазуу, мектепке баруу*.

5. V (ядро) + for + N (адъюнкт)

В английском языке синтаксическая связь в этом словосочетании выражается по способу примыкания: *to wait for the lady, to thank for the party*.

В кыргызском языке данной модели соответствуют словосочетания с послеложным объектом в дательном, винительном и именительном падежах; расположение

компонентов в словосочетании по сравнению с английским словосочетанием иное: адъюнкт предшествует ядерному слову: *университетке баруу, катты берүү, китеп окуу, раҳмат айттуу*.

6. V (ядро) + from + N (адъюнкт)

В английском языке синтаксическая связь в этом словосочетании выражается по способу примыкания: *to prevent from danger*.

В кыргызском языке данной модели соответствуют словосочетания с послеложным объектом в исходном падеже, где адъюнкт предшествует ядерному слову: *агайдан үйрөнүү, (нанды) ундан жасоо*.

7. V (ядро) + in + N (адъюнкт)

Синтаксическая связь в английском языке в этом словосочетании выражается по способу примыкания: *to participate in the conference*. А в кыргызском языке данной модели соответствуют словосочетания с послеложным объектом в дательном и именительном падежах; наблюдается иное расположение компонентов в словосочетании (адъюнкт предшествует ядерному слову) конференцияға катышуу, университетке баруу, Италияда болуу. Синтаксическая связь осуществляется по способу управления.

8. V (ядро) + of + Prn. demonst. (адъюнкт)

В английском языке синтаксическая связь в этом словосочетании выражается по способу примыкания: *to think of it*. Английским словосочетаниям данной модели с предлогом ‘of’ соответствуют в кыргызском языке словосочетания с послеложным объектом и объектом в именительном и винительном падеже, где синтаксическая связь выражается по способу управления: *ал тууралуу ойлонуу*.

9. V (ядро) + at + Prn. dem. (адъюнкт)

Если в английском языке синтаксическая связь в этом словосочетании выражается по способу примыкания: *to look at it*, то в кыргызском языке данной модели соответствуют словосочетания с послеложным объектом в дательном падеже; наблюдается иное расположение компонентов в словосочетании (адъюнкт предшествует ядерному слову): *ага кароо; баяндамага даярдануу, үйгө кароо* и т.п. синтаксическая связь осуществляется по способу управления. На основании анализа валентности и сочетаемости глагола в глагольных словосочетаниях в сопоставляемых языках можно делать следующие выводы:

1. В современном английском языке, также как и в кыргызском языке различаются три активные синтаксической связи: согласование, примыкание, управление. Однако в кыргызском языке, кроме вышеперечисленных приемов синтаксической связи есть послеложная связь.
2. В английском языке основным типом синтаксических связей является примыкание, с помощью которого актуализируются валентные свойства комбинирующихся единиц. Что касается кыргызского языка, типы синтаксических связей слов зависят от принадлежности данных слов к той или иной части речи, от структурных особенностей частей речи.
3. В этих сопоставляемых языках глагол имеет правую и левую валентность - положением адъюнкта по отношению к ядру - в препозиции и постпозиции для субстантивных, адъективных, адвербильных словосочетаний. Если в кыргызском языке адъюнкт всегда предшествует ядерному слову и имеет правую валентность, то в английском языке адъюнкт в глагольных словосочетаниях занимает постпозицию по отношению к ядерному глаголу.

Литература

1. Palmer H.E. Grammar of English words. L. First published, 1938.
2. Хорнби А.С. Конструкции и обороты современного английского языка. – М.: Учпедгиз, 1958.

3. Гинзбург Р.С. Глагольные словосочетания в современном английском языке. – М., 1975.
4. Бархударов Л.С., Штeling Д.З. Грамматика английского языка. Учебник для ин-тов и фак. иностр. яз. – М., 1965.
5. Иванова И.П., Бурлакова В.В. Теоретическая грамматика современного английского языка. – М., 1981.
6. Турсунов А. Кыргыз тилиндеги этиштик сөз айкаштары. Часть II, Фрунзе, 1978. – С. 337
7. Турсунов А. Глагольные словосочетания в киргизском языке. Автореф. дис.... доктора филол. наук. Алма-Ата, 1991. – С. 47.

УДК: 378.14=20

**Дыйканбаева Т.Т., доцент,
Сейитбекова С.С., к.фил.н., доцент,
Байтикова Г.С., доцент, ОшГУ**

Syllabus of Interactive Teaching Methods Course for secondary school Teachers

Макала англес тилин окутуудагы кээ бир татаалдыктар жана жазуу ыкмасын уйрөтүүдөгү зарыл болгон жагдайлар жөнүндө.

В статье рассматриваются некоторые трудности в обучении английскому языку и письму.

This is a syllabus for the secondary school teachers on interactive teaching methods. Teaching at school is a very challenging job. However, not every teacher is able to convey what he knows to others. Despite the fact they know enough, many experience difficulties pass their knowledge to others. The main reason is specialists do not passes enough knowledge, skills and competencies of sharing what they know with others.

Objectives of the training course

The overall objective of the project is to develop school teachers as reflective practitioners and life-long learners capable of planning and conducting their sessions effectively. The participants of the Osh oblast teacher training course will develop broad understanding of teaching and learning at the university level. The course will engage the training participants in intellectually rigorous, challenging, meaningful and productive experiences. The aim of the training course is to help participants develop the notion and importance of adult learning and develop their knowledge, skills and attitude so that they can investigate, conceptualize and implement ways and strategies of learner - centred teaching. The intended learning outcomes of the programme are expressed in terms of graduates' knowledge and how they will be able to:

- develop understanding of adult learning and child learning;
- develop an awareness of the importance of on going reflection and writing;
- continue their own lifelong learning;
- reflect on their own practice and act to improve it;
- support teachers in a caring and purposeful manner;
- critically reflect on and analyze their existing teaching practices;
- demonstrate an in-depth understanding of the purposes and ways of teaching and learning;
- enhance their repertoire of instructional strategies in relation to teaching and learning;
- develop understanding of assessment strategies to improve teaching and learning ;
- encourage and facilitate training participants to learn;

- develop the notion and importance of adult learning;
- enhance their knowledge, skills and dispositions to become reflective educators;
- develop various strategies and ways of conducting training (e.g., mentoring, peer coaching, action research) and be competent to apply some strategies.

Methodology

The course will engage the participants in intensive learning. A wide range of strategies will be used to encourage participation and achieve the expected outcomes. That will reflect the types of strategies the participants are expected to use in their own trainings in the future. This includes: brainstorming, role-play, group work, presentations, problem based learning, action research. Participants will be encouraged to write reflective journals regularly as a professional learning strategy and share them with their assigned facilitators and their peers to seek feedback for enhancement of professional learning.

Participants will be encouraged to take an active part in all activities. They will be encouraged to interact with each other by taking turns, helping, sharing and respecting each other's points of view. They will engage in various intellectual, academic, professional discourses and activities with open, but analytical minds. They will get opportunities to discuss a variety of teaching models. Participants will also be provided with reading materials to consolidate their learning.

Participants will have many opportunities to work with each other collaboratively because there will be a strong emphasis on collaborative process for training. In order to prepare participants as reflective practitioners, there is a focus on critical inquiry, maintaining reflective journals and encouraging a critically questioning stance towards their own practice and to all knowledge.

List of themes which are usually used in the training course [2].

	Themes
	Introduction to course objectives and expectations
	Brainstorming and ice-break activities
	Theories of learning
	Pedagogy and Andragogy (How Adults Learn? How Children Learn?)
	Teacher-centred and student-centred pedagogy
	Bloom's taxonomy
	How to conduct lectures effectively?
	Different styles of learning (e.g. Multiple intelligence)
	Constructivism
	Interactive teaching and learning methods
	Group work and discussion
	Critical thinking
	Cooperative learning
	Peer coaching, observation and constructive feedback
	Assessment and evaluation
	Research-based teaching and learning / inquiry as a teaching method
	Action research
	Planning (lesson plan, unit plan) and designing action plan or syllabus

Some words about developing writing skills.

As we know, writing is at the heart of educational experience. Writing encourages students to express their understanding “in their own words” rather than simply trying to remember someone else’s words. This leads to deeper understanding.

To learn through writing, students need time to think carefully about what they are writing. If we want to engage students in meaningful writing during class we have to give them sufficient time. Some students will be reluctant to write because they lack confidence. So, we have to start them on manageable writing to build up their confidence [3].

Producing a Piece of writing:

- **Content** (relevance, clarity, originality, logic);
- **Word Choice** (vocabulary, idioms, tone);
- **Syntax** (sentence structure, sentence boundaries, stylistic choices);
- **Mechanics** (handwriting, spelling, punctuation);
- **Grammar.**

We have to pay our attention to low-level basic writing skills:

- **Handwriting or typing;**
- **Spelling;**
- **Constructive grammatical sentences;**
- **Punctuation;**
- **Writing from personal experience;**
- **Specific topics, e.g. My favourite writer.**

Higher-Level Cognitive writing skills:

- Gathering information and ideas relevant to the topic;
- Organizing the information and ideas into a logical sequence;
- Structuring the sequence into sections and paragraphs;
- Expressing the information and ideas in a written draft;
- Editing the draft and writing out a final text.

Process writing:

- Focuses on purpose and audience;
- The process considers;
- How do I say what I what to say?
- How do I write this?
- How do I get started?
- How do I organize my writing?

Pre-writing activities explore the topic fully. Teachers have to provide crucial support for students.

Conclusion:

Students can be asked to write for two very different reasons: writing to demonstrate learning and writing to learn. We are all familiar with the first situation-being asked to write answers to questions in exams or assignments. Although this form of writing may help students to learn, that is not its prime purpose. To make learning the prime purpose of writing we have to teach our learners talk about what they are learning, write about it, relate it to past experiences and apply it to their daily lives.

Learning is a journey of discovery-of new ideas and the importance of those ideas. Writing can be a powerful tool in helping learners to make this journey. As students write they often develop awareness of new ideas, concepts and relationships that they did not have before

they began. Writing encourages to express their understanding “in their own words” rather than simply trying to remember someone else’s words. This leads to deeper understanding.

Literature

1. Roy Killen. Effective teaching strategies. Lessons from Research and Practice. Third edition Australia 2003.
2. Introduction to teaching Methodology. Methodology Curriculum for English Language Teachers. Osh 2004. Aitieva A.E., Azimova Z.U., Dyikanbaeva T.T., Sulaimanov O.M. and others.
3. Simon Jenkins. Teaching writing. “English Language Program” Bishkek.1999. Soros Foundation-Kyrgyzstan.
4. Albert L.R. Learning to solve problems through reading and writing. 2000.

УДК: 81*362

Сопукулова А.А., ЖамУ

Creative ways of dictation writing (Диктант жазуунун чыгармачыл жолдору)

Бул макалада англий тилин үйрөнүүчлөр (студенттер) учун диктант жазуунун чыгармачыл жолдору көрсөтүлгөн.

Статья рассматривает подходы в написании диктанта для учащихся студентов английского языка.

This article deals with creative ways of dictation writing for English language learning students.

Dictation is the transcription of spoken text: one person who is «dictating» speaks and another who is «taking dictation» writes down the words as they are spoken [1].

Many of teachers and students think that writing a dictation is dull, uncommunicative and often difficult lesson. If the teacher organizes the lesson creatively, not traditionally, then you will see that it can be an extremely versatile activity [2].

By doing dictation students can progress in their foreign language listening and writing skills and wishing the latter a range of sub-skills from letter formation of spelling, punctuation and lay-out. In other word dictation gives practice in almost everything. Only speaking skill is not included in dictation, but it can also be practiced if the dictation is approached in a different way. There is no fixed classification of dictation worked out by scientists, methodologists.[3-65]. Some methodologists identify six kinds of dictation, but some scientists suggest more than six [4]. Here I want to share with some of them:

1. **Checking up dictation** - this is one of traditional methods in writing dictation. Here students enrich their knowledge of grammar, listening skills, spelling skills, punctuation and lay-out.
2. **Picture dictation** - can also be used to encourage students to apply their grammar, vocabulary knowledge to draw pictures. Teacher describes a picture to them and all they have to do is simply listen and draw what their teacher describes.
3. **Free dictation** - can be used to develop students’ vocabulary. If the student can’t remember the dictated word, word combination or a sentence, he or she may use another word, word combination or a sentence approached by meaning.

4. **Phonic dictation**-can be conducted to raise students' awareness of letter-sound relationships and improve their spelling. Students write the words that hear by tape-record or any techniques [2].
5. **Creative dictation**-helps students to memorize the spelling rules , work creatively and develop their thinking. For example: Teacher reads an unfinished story or sentence, students should write an ending to the story using vocabulary or grammar that they have learned.
6. **Visual dictation**-could be conducted to review the spelling rules, speaking skills. For example: Teacher writes some difficult new words on the blackboard after remembering them, students begin to write the dictation [3-96].

Traditional method of dictation in the language class doesn't provide much opportunity for students' engagement or interaction. Below is the dictation process that I have created to make the process of writing dictation in the foreign language classroom that is more engaging and interactive for students. Here 7 steps can be done:

1- Step

- Choosing up one kind of dictation that I have mentioned above-
- Then the suitable topic.

2-Step

- Auditory chooses one student whose pronunciation they would like to listen.
- They may swap this role turn by turn, one student at this lesson, another student at the next lesson.
- So the student dictates the dictation.

3-Step

- The student reads the entire text at a fluent speed.
- The student reads the sentences slowly.
- Then the student finishes the dictation reading the entire text at a fluent speed.

4-Step

- Students change their works with each other.
- They correct each other's mistakes without referring to the right text.
- To correct each other's mistakes they use red pen.

5-Step

- Students compare the written dictation with the original text that the teacher has given by handouts, a board or a projector screen.
- The missing mistakes which student couldn't find while checking the dictation are corrected with a green pen.

6-Step

- Students give back the dictation to the owner of the work.
- The owners (students) look through own mistakes that they wrote in step 3.

7-Step

- In pairs they discuss their mistakes and text.
- Then students grade their own final dictation.

I try not to glance the student's work while he/she is writing a dictation. I want to give students the mental space to concentrate on what he/she is doing without feeling like he/she is being monitored. He/she should feel free himself/herself that anybody doesn't judge the work. I keep off interfering until he/she states «I have finished».

All in all, dictation is an efficient and flexible activity. Teacher can use dictation to introduce a new structure or paragraph of a text, to revise a vocabulary, speech patterns, to

provide listening, reading, speaking skills. If the dictation is carefully linked to other parts of the lesson and has clear purpose, of course student enjoys it [5].

References

1. www.edb.gov.
2. www.ricgroup.com.au
3. Рогова Г.В., Рабинович Ф.М. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. – М. Просвещение ,1991.
4. Сартбаев К. Кыргыз тилин окутуунун методикасы. – Фрунзе: Кыргызокуупедмамбас, 1969.
5. All about learning press, Inc.2014.

УДК: 371.3:42/48

Ысмаилова Р.А., доцент ОшГУ
r.ismailova@yahoo.com

Computer-assisted Language Learning

Бул макалада компьютер аркылуу чет тилин үйрөтүү/үйрөнүү жана анын пайдалуу жактары менен бирге, эгерде аны туура колдонбосо келип чыккан кемчилдиктери, ошондой эле чет тилин үйрөтүүдө/үйрөнүүдө заманбап технологияларын пайдалануудагы өзгөчөлүктөр кенири талкууга коюлган.

Ачыкчى сөздөр: компьютер аркылуу тил үйрөнүү, интернет, коммуникативдик, аутенттик, компьютердик техника, компьютер учун программалык камсыздоо.

В этой статье рассматривается роль компьютера в изучении и обучении иностранным языкам и особенности трудностей его использования.

Ключевые слова: изучение языка с помощью компьютера, интернет, коммуникативный, аутентичный, компьютерная техника, программная обеспечения для компьютера.

Computer-assisted Language Learning and its advantages/disadvantages were analyzed in this article. It is dealt with specific peculiarities of computer/internet in learning foreign languages.

Key words: computer-assisted language learning, internet, communicative, authentic, hardware, software.

In the last few years the number of teachers using Computer-assisted Language Learning (further: CALL) has increased markedly and numerous articles (Warschauer & Healey [1], Jones & Fortescue, 1987; Philips, 1987 [2]) have been written about the role of technology in education in the 21st century. Although the potential of the Internet for educational use has not been fully explored yet and the average school/university still makes limited use of computers, it is obvious that we have entered a new information age in which the links between technology and TEFL have already been established.

In the early 2000's education started being affected by the introduction of word processors in schools, colleges and universities. This mainly had to do with written assignments. The development of the Internet brought about a revolution in the teachers' perspective, as the teaching tools offered through the Internet were gradually becoming more reliable. Nowadays, the Internet is gaining immense popularity in foreign language teaching and more and more educators and learners are embracing it.

Computers have been used for language teaching ever since the 1960's. According to Warschauer & Healey [1], this 40-year period can be divided into three main stages: behaviorist

CALL, communicative CALL, and integrative CALL. Each stage corresponds to a certain level of technology and certain pedagogical theories. **Behaviorist CALL** – In the 1960's and 1970's the first form of computer-assisted Language Learning featured repetitive language drills, the so-called drill-and-practice method. It was based on the behaviorist learning model and as such the computer was viewed as little more than a mechanical tutor that never grew tired. Behaviorist CALL was first designed and implemented in the era of the mainframe and the best-known tutorial system, PLATO, ran on its own special hardware. It was mainly used for extensive drills, explicit grammar instruction, and translation tests.

Communicative CALL – emerged in the 1970's and 1980's as a reaction to the behaviorist approach to language learning. Proponents of communicative CALL rejected behaviorist approaches at both the theoretical and pedagogical level. They stressed that CALL should focus more on using forms rather than on the forms themselves. Grammar should be taught implicitly and students should be encouraged to generate original utterances instead of manipulating prefabricated forms (Jones & Fortescue, 1987; Philips, 1987) [2]. This form of computer-based instruction corresponded to cognitive theories which recognized that learning was a creative process of discovery, expression, and development. The mainframe was replaced by personal computers that allowed greater possibilities for individual work. Popular CALL software in this era included text reconstruction programmers and simulations.

Integrative CALL – The last stage of computer-assisted Language Learning is integrative CALL. Communicative CALL was criticized for using the computer in an ad hoc and disconnected fashion and using the computer made 'a greater contribution to marginal rather than central elements' of language learning. Teachers have moved away from a cognitive view of communicative language teaching to a socio-cognitive view that emphasizes real language use in a meaningful, authentic context. Integrative CALL seeks both to integrate the various skills of language learning (listening, speaking, writing, and reading) and to integrate technology more fully into language teaching. To this end the multimedia-networked computer provides a range of informational, communicative, and publishing tools that are potentially available to every student.

Why use CALL? – Research and practice suggest that, appropriately implemented, network-based technology can contribute significantly to:

Experiential Learning – The World Wide Web makes it possible for students to tackle a huge amount of human experience. In such a way, they can learn by doing things themselves. They become the creators not just the receivers of knowledge. As the way information is presented is not linear, users develop thinking skills and choose what to explore.

Motivation – Computers are most popular among students either because they are associated with fun and games or because they are considered to be fashionable. Student motivation is therefore increased, especially whenever a variety of activities are offered, which make them feel more independent.

Enhanced Student Achievement – Network-based instruction can help pupils strengthen their linguistic skills by positively affecting their learning attitude and by helping them build self-instruction strategies and promote their self-confidence.

Authentic Materials for Study – All students can use various resources of authentic reading materials either at school or from their home. Those materials can be accessed 24 hours a day at a relatively low cost.

Greater Interaction – Random access to Web pages breaks the linear flow of instruction. By sending E-mail and joining newsgroups, EFL students can communicate with people they have never met. They can also interact with their own classmates. Furthermore, some Internet activities give students positive and negative feedback by automatically correcting their on-line exercises.

Individualization – Shy or inhibited students can be greatly benefited by individualized, student-centered collaborative learning. High fliers can also realize their full potential without preventing their peers from working at their own pace.

Independence from a Single Source of Information – Although students can still use their books, they are given the chance to escape from canned knowledge and discover thousands of information sources. As a result, their education fulfils the need for interdisciplinary learning in a multicultural world.

Global Understanding – A foreign language is studied in a cultural context. In a world where the use of the Internet becomes more and more widespread, an English Language teacher's duty is to facilitate students' access to the web and make them feel citizens of a global classroom, practicing communication on a global level.

What Can We Do With CALL – There is a wide range of on-line applications which are already available for use in the foreign language class. These include dictionaries and encyclopedias, links for teachers, chat-rooms, pronunciation tutors, grammar and vocabulary quizzes, games and puzzles, literary extracts. The World Wide Web (WWW) is a virtual library of information that can be accessed by any user around the clock. If someone wants to read or listen to the news, for example, there are a number of sources offering the latest news either printed or recorded. The most important newspapers and magazines in the world are available on-line and the same is the case with radio and TV channels. Another example is communicating with electronic pen friends, something that most students would enjoy. Teachers should explain how it all works and help students find their key pals. Two EFL classes from different countries can arrange to send E-mail regularly to one another. This can be done quite easily thanks to the web sites providing lists of students looking for communication. It is also possible for two or more students to join a chat-room and talk on-line through E-mail.

Another network-based EFL activity could be **project writing**. By working for a project a pupil can construct knowledge rather than only receive it. Students can work on their own, in groups of two or in larger teams, in order to write an assignment, the size of which may vary according to the objectives set by the instructor. A variety of sources can be used besides the Internet such as school libraries, encyclopedias, reference books etc. The Internet itself can provide a lot of food for thought. The final outcome of their research can be typed using a word processor. A word processor can be used in writing compositions, in preparing a class newsletter or in producing a school home page. In such a Web page students can publish their project work so that it can reach a wider audience. That makes them feel more responsible for the final product and consequently makes them work more laboriously. The Internet and the rise of computer-mediated communication in particular have reshaped the uses of computers for language learning. The recent shift to global information-based economies means that students will need to learn how to deal with large amounts of information and have to be able to communicate across languages and cultures. At the same time, the role of the teacher has changed as well. Teachers are not the only source of information any more, but act as facilitators so that students can actively interpret and organize the information they are given, fitting it into prior knowledge. Students have become active participants in learning and are encouraged to be explorers and creators of language rather than passive recipients of it. Integrative CALL stresses these issues and additionally lets learners of a language communicate inexpensively with other learners or native speakers. As such, it combines information processing, communication, use of authentic language, and learner autonomy, all of which are of major importance in current language learning theories. **Teachers' Barriers to the Use of Computer-assisted Language Learning.** The barriers inhibiting the practice of Computer-assisted Language Learning can be classified in the following common categories (a) financial barriers, (b) availability of computer hardware and software, (c) technical and theoretical knowledge, and (d) acceptance of the technology. Financial barriers are mentioned most frequently in the literature by language

education practitioners. They include the cost of hardware, software, maintenance (particular of the most advanced equipment), and extend to some staff development. Froke (1994b) [3] said, "Concerning the money, the challenge was unique because of the nature of the technology." Existing universities policies and procedures for budgeting and accounting were well advanced for classroom instruction. The costs of media were accounted for in the university as a part of the cost of instruction.

There are three conditions under which Computer-assisted Learning and other technologies can be cost-effectiveness: Computer-assisted Learning costs the same as conventional instruction but ends up with producing higher achievement in the same amount of instructional time; it results in students achieving the same level but in less time. The authors indicate that in examples where costs of using technologies in education are calculated, they are usually understand because the value of factors, such as faculty time and cost of equipment utilization, is ignored. Many scientists argue firmly that new technologies are add-on expenses and will not, in many cases, lower the cost of providing educational services. They stated that that the new technologies probably will not replace the teachers, but will supplement their efforts, as has been the pattern with other technologies. The technologies will not decrease educational costs or increase teacher productivity as currently used. Low usage causes the cost barrier.

The most significant aspects of computer are hardware and software. Availability of high quality software is the most pressing challenge in applying the new technologies in education. Underlying this problem is a lack of knowledge of what elements in software will promote different kinds of learning. Computer hardware and software compatibility goes on to be a significant problem. Choosing hardware is difficult because of the many choices of systems to be used in delivering education, the delivery of equipment, and the rapid changes in technology.

A lack of technical and theoretical knowledge is another barrier to the use of Computer-assisted Language Learning technology. Not only is there a shortage of knowledge about developing software to promote learning, as shown above, but many instructors do not understand how to use the new technologies. Furthermore, little is known about integrating these new means of learning into an overall plan. In the communication between McClelland and C. Dede (1995) [4], Dede indicated the more powerful technologies, such as artificial intelligence in computers, might promote learning of higher-order cognitive skills that are difficult to access with today's evaluation procedures and, therefore, the resulting pedagogical gains may be undervalued. Improper use of technologies can affect both the teacher and learner negatively. Computers, interactive instruction TV, and other devices are used very few hours of the day, week, or month. Either the number of learners or the amount of time learners apply the technology must be increased substantially to approach the concept of cost-effectiveness. There are other more quick and less expensive ways of reducing costs, no matter how inexpensive the technology being used.

We live in a time change. Gelatt (1995) [5] stated that change itself has changed. Change has become so rapid, so turbulent, and so unpredictable that is now called "white water" change. Murphy & Terry (1998a) [6] indicated the current of change move so quickly that they destroy what was considered the norm in the past, and by doing so, create new opportunities. But, there is a natural tendency for organizations to resist change. Wrong conceptions about the use of technology limit innovation and threaten teachers' job and security. Instructors are tending not to use technologies that require substantially more preparation time, and it is tough to provide instructors and learners access to technologies that are easy to use. Engaging in Computer-assisted Language Learning is a continuing challenge that requires time and commitment. As we approach the 21st century, we realize that technology as such is not the answer to all our problems. What really matters is how we use technology. Computers can/will never substitute teachers but they offer new opportunities for better language practice. They may actually make

the process of language learning significantly richer and play a key role in the reform of a country's educational system. The next generation of students will feel a lot more confident with information technology than we do. As a result, they will also be able to use the Internet to communicate more effectively, practice language skills more thoroughly and solve language learning problems more easily.

References

1. Warschauer & Healey [1] (1998) Combining Computer Assisted Instruction (CAI). A learning productivity research and developmental project of the research foundation of the State University of New York. (ERIC Doc. ED359936).
2. Jones & Fortescue, 1987; Philips, 1987 New Ways of Using Computers in Language Teaching, TESOL.
3. Froke, M. 1994. A vision and promise: Distance education at Penn State, Part1-Toward an experience-based definition. The Journal of Continuing Higher Education, 42 (2), 16-22.
4. McClelland, C. Dede 1995 Principles and practice in second language acquisition. Oxford: Pergamon.
5. Gelatt, H. B. (1995). Future sense: Creating the future. The Futurist, 3 (2), 35-43.
6. Murphy, T. H., & Terry, R., Jr. (1998a). Adoption of CALL technologies in education: A national Delphi. Proceedings of the Forty-Fourth Annual Southern Agricultural Education Research Meeting, 112-123.

ISSN 1694-7452

ГУМАНИТАРДЫК ИЛИМДЕР СЕРИЯСЫ

**«ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ»
ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ**

2014-жыл, №3,

2-чыгарылыш

Басууга берилди: 15.10.2014 ж.

Көлөмү: 21,25 б.т.

Форматы: 210x297 1/8.

Буюртма: №36

Нуска: 200 даана

ОшМУ “Билим” редакциялык басма бөлүмү